

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ У ПРАДАВ- НЮ ДОБУ (1 млн років тому — початок нової ери)

Розвиток людського суспільства в первісні часи проходив на українських землях ті самі стадії, що й в інших регіонах Землі. В основі визначення часових меж періодів прадавньої історії людства лежить переважаюча роль того чи іншого матеріалу у виготовленні знарядь праці. Відомості про дописемні часи історії людства надає головним чином **археологія** — наука, яка вивчає минуле за речовими пам'ятками. Джерелом цінної інформації про фізичну будову й розвиток прадавньої людини є відкриття науки **антропології**.

Первісну епоху розпочинає доба появи первісних людей і завершують часи формування перших держав. Первісна організація життя людей існувала на українських землях до початку нової ери, а на півдні України — до I тис. до н. е. (табл. 1). Вона характеризується низьким рівнем розвитку виробництва й дуже повільними темпами його вдосконалення, рівноправним користуванням природними багатствами і результатами праці в колективі (із певною перевагою сильніших, старших і мудріших людей), відсутністю приватної власності й пригнічення основної маси населення певними групами людей.

Таблиця 1

Археологічна періодизація прадавньої історії
(датується відповідно до особливостей
українського регіону)

Кам'яний вік	Палеоліт	ранній	1 млн — 150 тис. років. тому
		середній	150 — 40 тис. років. тому
		пізній	40—11 тис. років. тому
	Мезоліт	11—9 тис. років. тому або IX—VII тис. до н. е.	
	Неоліт	VII—IV тис. до н. е.	
Мідно-кам'яний вік або неоліт		IV—III тис. до н. е.	
Бронзовий вік		III—I тис. до н. е.	
Залізний вік		від I тис. до н. е.	

Залюднення українських земель за доби палеоліту

Палеоліт (від грецького «палайос» — давній і «літос» — камінь) — початковий і найтриваліший період історії людства, який учені поділяють на **ранній** (нижній), **середній** та **пізній** (верхній). У ранньому палеоліті на землях сучасної України з'явилися прадавні люди (табл. 2).

Раніше найдавнішою пам'яткою перебування людей на території України вважалися матеріали палеолітичної стоянки, яка існувала понад 300 тис. років тому поблизу сучасного села Лука-Врублівецька на Дністрі (Хмельницька область). Але нещодавно українські археологи винайшли стоянку первісних людей поблизу села Королеве на високому березі річки Тиси на Закарпатті. Там, на глибині 12 м знайдено кам'яні знаряддя праці, вироблені людиною близько 1 млн років тому. Це найдавніша відома на сьогодні палеолітична пам'ятка в Європі.

Унікальною пам'яткою палеолітичної доби є також залишки перших в Європі наземних жител, що знайдені поблизу села Молодове (Чернівецька область) на березі Дністра. Учені встановили їхній вік — близько 44 тис. років. Споруда овальної форми була складена з велетенських кісток мамонтів і займала площу близько 40 м². Каркас житла зводили з дерев'яних жердин, а зверху покривали шкірами тварин. Усередині збереглися сліди п'ятнадцяти багать і велика кількість уламків кременю, каменю та виготовлених з них знарядь праці.

Залюднення практично всієї території, яка нині входить до складу України, людьми сучасного фізичного типу відбулося вже за часів пізнього палеоліту. Шляхи пралюдей, які примандрували на ці землі, пролягали з Передньої Азії через Балканський півострів і Центральну Європу. Також заселення українських земель проходило територією сучасної Німеччини та з Кавказу. Отже, розселення прадавніх людей відбувалося південно-західним і західним шляхами.

Розвиток людського суспільства на українських землях за часів мезоліту

Доба мезоліту (від грецького «мезос» — середній і «літос» — камінь) вважається перехідною від палеоліту до **неоліту** («неос» — новий). Природні умови на українських землях того часу стали подібними до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Вимерли мамонти. У лісах з'явилася велика

Таблиця 2

Життя людей за часів палеоліту на теренах сучасної України

Загальноприйняті в науці назви видів первісних людей і відомості про їхній фізичний розвиток	Стисла характеристика кліматичних умов і розвитку людського суспільства	Зони розселення людей на теренах сучасної України
Ранній палеоліт		
Архантропи (пітекантропи) Об'єм мозку — до 1300 см³ Зріст — до 170 см Були вкриті шерстю; мали масивний скелет, розвинули мускулатуру тіла, низьке чоло, виступаючі надбрівні дуги, масивні нижні щелепи з ледве помітним підборіддям; будова руки дозволяла утримувати предмети за допомогою великого пальця	Час мінливого клімату: поступове похолодання, спричинене наступом льодовика, змінювалося періодами потепління Використання природних печер як сховищ від небезпеки, а згодом, як жител Поява однотипних примітивних кам'яних знарядь праці (кам'яні ручні рубила, дерев'яні киї та загострені палиці), початок переходу до свідомої виробничої діяльності Широке використання вогню Основні заняття — полювання і збиральництво Невеликі групи людей (20—30 осіб) утворювали первісне людське стадо, стосунки між людьми мало відрізнялися від контактів між тваринами	Виявлено понад 30 стоянок у Криму, на Закарпатті, у Середньому Подністров'ї, на Донеччині й Житомирщині
Середній палеоліт		
Палеоантропи (неандертальці) Об'єм мозку — до 1600 см³ Зріст — до 165 см Були помітно сутулі, мали широкі плечі, короткі ноги, дуже масивний кістяк, низьке, відступаюче назад чоло, нависаюче надбрів'я, широкий ніс, скошене підборіддя без виступу, масивні кисті рук, здатні виконувати важку роботу, але непридатні для точних операцій	Близько 100 тисяч років тому настало велике обледеніння з різким похолоданням клімату, льодовик сягав широти сучасного Києва Поява більш досконалих кам'яних знарядь праці (вістря на списи, ножі, скребла) Жили у природних печерах і наземних житлах, споруджених з кісток мамонтів і вкритих шкірами Уміння добувати вогонь Зародження мови, лічби Поява першого одягу Зачатки мистецтва (різьблення і малюнки на кістках) Перші поховання, здатність осмислювати явища життя і смерті Формування почуття родинних зв'язків, усвідомлення переваг спільної діяльності з розподілом обов'язків відповідно до природних здібностей і вмій, поступове зародження у первісних стадах родового ладу	Досліджено понад 200 стоянок майже по всій території України: в Криму, на Закарпатті, біля річок Дністер, Десна, у Середньому і Нижньому Подніпров'ї тощо
Пізній палеоліт		
Неоантропи (кроманьйонці) Об'єм мозку — до 1880 см³ Зріст — до 190 см Фізичною будовою істотно не відрізнялися від сучасної людини: були більш високі та сильні; будова кистей рук вже дозволяла виготовляти знаряддя праці, які вражають різноманітністю форм і майстерністю обробки	Під час останнього зледеніння (яке завершилося 14–12 тисяч років тому) льодовик досягнув північних меж території сучасної України Удосконалення кам'яних знарядь праці (тонші ножеподібні пластини, скребла, різці, проколки, свердла, вістря для списів), початок широкого застосування кістки для виготовлення знарядь праці, зброї та прикрас Існування зимових (такі ж як раніше) та літніх помешкань (навіси з легким покриттям), а також землянок і напівземлянок. Відомі локальні скупчення поселень, у кожному з яких мешкало 25—70 осіб Зародження мистецтва: знайдено кістяні браслети й людиноподібні фігурки, прикрашені різьбленими складними геометричними орнаментами, кістки й черепи мамонтів, що розмальовані червоною вохрою, і навіть музичні інструменти Складні міфологічні уявлення і вірування, властиві первісним мисливцям (анімізм, фетишизм, магія, тотемізм) Люди вже об'єднувалися в племена, утверджувався родовий лад у формі матріархату — кровне споріднення визначалося за материнською лінією	Знайдено понад 800 стоянок майже по всій території України; найсприятливішими для життя були Північна і Середня Наддністрянщина, Західне Поділля та південь Волині й Закарпаття, Крим, береги Дніпра й Десни

кількість дрібних тварин. Річки були багаті на рибу. Основними заняттями людини й надалі залишались полювання та збиральництво. Поступово зростала роль рибальства. На мезолітичних стоянках знайдено багато гарпунів і гачків, виготовлених з кістки. Змінюють свій вигляд знаряддя для полювання і ведення господарства. Вони стають меншими, поступово вдосконалюються. З'являються так звані мікроліти — маленькі крем'яні знаряддя у формі трикутника або трапеції, виконані з пластинки або відщепу. Винайдені людьми лук і стріли стають розповсюдженою мисливською та бойовою зброєю.

В Україні відомо майже 1000 стоянок мезолітичного періоду. Це тимчасові стоянки, тривалі поселення, могильники. Вчені виділяють три основні ареали розселення мезолітичних племен. На півночі — сучасна територія Волині та Полісся — люди споруджували легкі житла, подібні до вігвамів індіанців. Племена, які жили на Поліссі, мали багато спільного з племенами доби мезоліту в Північній Польщі, Білорусі, Прибалтиці. На Прикарпатті й Наддністрянщині частина племен доби мезоліту були, напевно, прямими нащадками давнього пізньопалеолітичного населення, а решта примандрувала з інших місць: з півночі, заходу, а також з півдня і південного заходу через карпатські перевали. Тут відомою пам'яткою мезоліту є печера поблизу сучасного села Баламутівка на Буковині, стіни якої розмальовані зображеннями тварин, мисливців, чаклунів, що танцюють. Очевидно, це було місце культових магічних дійств. У горах Криму в мезолітичну добу люди використовували для житла, як і раніше, скельні сховища.

Люди мезолітичної доби поклонялися небесним світилам, передусім Сонцю. Пам'ятками мистецтва доби мезоліту є пофарбовані й укриті орнаментом гальки, які мали магічне призначення, намиста з просвердлених зубів тварин.

Перехід до відтворюючого господарства за часів неоліту

Удосконалення знарядь праці й накопичений досвід дали людям змогу перейти від збирання плодів та полювання до продуктивного господарства — землеробства і скотарства. Цей перехід від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих учені називають **неолітичною революцією**. Стародавнє населення України досягло принципово нового ступеня культурно-історичного розвитку.

В Україні виявлено понад 500 неолітичних археологічних пам'яток. Неолітичні племена розвивалися нерівномірно, що пов'язано з природними умовами та історичною ситуацією. На півночі сприятливі для полювання умови сприяли подальшому існуванню привласнюючого господарства. Південні племена зазнавали впливу передових на той час цивілізацій Стародавнього Сходу, звідки розповсюдились такі передові форми господарства, як скотарство і землеробство. Отже, на півночі

й північному сході України тоді проживали мисливсько-рибальські племена, а на південному заході — землеробсько-скотарські.

Лісостеп південного заходу та півдня України вважається місцем найдавнішого приручення та розведення великої рогатої худоби і коней. Кози й вівці потрапили сюди вже прирученими з Передньої Азії. Найдавніші сліди землеробства в Україні знайдені в межиріччі Бугу та Дністра. Існують дві точки зору щодо його появи. Прихильники першої стверджують, що орне землеробство проникло на терени України на початку V тис. до н. е. з передньоазійського регіону через Південну й Центральну Європу, пояснюючи це подібністю найдавніших землеробських культів та вірувань, форм і орнаменталізації посуду. Прихильники іншої точки зору вважають, що землеробство на українських землях виникло самостійно, одночасно з давньосхідними цивілізаціями, а може й раніше за них.

Землю готували під засів за допомогою загострених палиць і мотик, сіяли просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес. Жали крем'яними серпами, а зерно розтирали на мuku кам'яними зернотерками.

Для виготовлення знарядь праці продовжували використовувати камінь, кістку, дерево. Але з'явилися нові методи їх обробки — пиляння, шліфування й свердління. Це дозволило виготовляти досконалі кам'яні сокири, надійно насажені на дерев'яні рукояті. Такі сокири допомагали людям освоювати лісові простори, будувати житла, човни — перший транспортний засіб. Іншим прогресивним кроком у розвитку матеріальної культури неоліту було виникнення прядіння і ткацтва, поява ткацького станка.

Великим досягненням людини доби неоліту стало виготовлення глиняного посуду. Кераміка (від грецького «керAMOS» — глина) спочатку була грубостінна із загостреним або округлим дном, тому що посуд встромляли в ґрунт або ставили поміж каміннями біля вогнища. Згодом з'являється посуд із плескати́м дном, який можна було ставити на рівну поверхню. Посуд ліпили тоді без гончарного круга. Дослідження відбитків пальців, залишених первісними гончарями на мокрій глині, довели, що посуд виготовляли переважно жінки. У великих посудинах зберігали запаси їжі, у менших — готували страви. Кожне плем'я ліпило посуд, різний за формою, орнаментом, способами виготовлення матеріалу. Дослідження характерних рис кераміки допомагає археологам відрізнити давні племена або об'єднувати їх у великі археологічні культури. **Археологічна культура** — це сукупність розташованих на значній території речових пам'яток, які датуються одним відрізком часу і мають спільні ознаки (подібні типи знарядь праці, поховань, жител, побутових виробів). Подібність археологічних пам'яток дозволяє стверджувати про належність носіїв культури до єдиного етносу.

У людей неолітичної доби формуються культури й вірування, пов'язані з виникненням землеробст-

ва, перш за все, культ родючості. Вшанування Великої Матері-Землі здійснювалося за допомогою магічних ритуалів, виготовлення жіночих статуєток. Наявність у похованнях знарядь праці, зброї, кераміки вказує на подальший розвиток віри в потойбічне життя. Небіжчиків розпали червоною вохрою, яка могла символізувати вогонь, тепло, домашнє вогнище померлого.

На добу неоліту припадає розквіт родоплемінного ладу. Колективні могильники, відсутність поховань, які б виділялися багатством покладених туди предметів, свідчать про соціальну рівність між людьми. Але знайдені в деяких похованнях кам'яні булави, які, напевно, були символами влади, вказують на виділення владної верхівки роду.

Покращення умов існування завдяки появі землеробства і скотарства сприяло формуванню основ більш стабільного осілого життя. Збільшення кількості населення посилило, у свою чергу, й процес його розселення в сусідні регіони і, відповідно, розповсюдження культурних досягнень неоліту. Помітне зростання продуктивності праці створювало можливість виробляти додатковий продукт, за рахунок якого в майбутньому зможуть існувати звільнені від фізичної праці люди, які виконуватимуть функції управління людськими колективами і їхньою господарською діяльністю. У надрах первісного ладу за часів його розквіту вже зростали передумови переходу до суспільного життя, помітною рисою якого є майнова нерівність людей.

Українські землі за часів енеоліту. Трипільська культура

За часів енеоліту (від грецького «енеос» — мідь) люди вже почали користуватися металом — міддю. Водночас продовжували розвиватися землеробство (тепер з використанням рала, колеса й тягової сили) й скотарство, виділялися спеціалізовані ремесла, починався перехід від матріархату до патріархату (від грецького «патар» — отець, «архі» — влада).

Давньоземлеробська культура мідно-кам'яного віку — трипільська — розвивалася упродовж IV—III тис. до н. е. Свою назву вона отримала за місцем першої характерної археологічної знахідки біля села Трипілья Київської області, дослідженої Вікентієм Хвойкою наприкінці XIX ст. Нині відомі сотні трипільських поселень у межах України, Молдови та Румунії.

В Україні виявлено понад 1000 пам'яток трипільської культури. Вони згруповані в трьох районах: у Середній Наддністрянщині та Надпрутті й Надбужжі, у Наддніпрянщині, у Покутських Карпатах (область, обмежена Карпатами й річками Дністер і Черемош). На всій території трипільської культури населення часів енеоліту становило близько 1 млн осіб. Носії трипільської культури належали до середземноморської раси, поширеної у Південно-Східній Європі. Це були невисокі вузьколиці люди з тонкими рисами обличчя.

Трипільські селища розташовувалися на високих рівних місцях поблизу річок. Це були родові або племінні поселення, які налічували 10—100 жител, культових і господарських споруд. Селища забудувалися за чітким планом: житла споруджувалися кількома рядами або концентричними колами навколо майдану з громадськими спорудами-святилищами. Площа жител становила 30—150 м². Підлога викладалася на дерев'яному помості з глиняних обпалених вальків і замазувалася зверху глиною. Стіни споруджувалися на дерев'яному плетену каркасі й теж обмазувалися глиною, зовні й всередині розфарбовувалися вертикальними смугами червонуватого, рожевуватого, золотаво-жовтого, чорного й білого кольорів. Двосхилий дах укривався солом'яними або очеретяними снопиками. Житла мали маленькі округлі віконця. На вході було символічне зображення одвічного дерева. У середині могли бути одна, дві чи три кімнати. У кімнатах були піч, лежанки, кам'яні плити для розтирання зерна, полиці з різноманітним вишукано розписаним посудом (горщики, миски, чаші, сковорідки), сімейний вівтар-жертвник, який мав вигляд хрестоподібного глиняного підвищення, розписаного фарбами, на ньому стояв культовий посуд і глиняні жіночі фігурки. Крім домашніх вівтарів, трипільці мали окремі храми, у яких проходили свята, пов'язані з кльцтами природи, що вмирає й відроджується. Інколи в храмах або поряд із ними, на майданах поселень знаходять жертвоні людські поховання, що робилися для збільшення родючості землі, збереження достатку, захисту від злих сил.

Поблизу сіл Доброводи, Майданецьке й Тальянки (Черкаська область) знайдено трипільські протоміста — найбільші на той час в Європі. Ці величезні поселення площею до 400 га налічували близько 2000 жител і 25—50 тисяч мешканців. Багато будинків були двоповерховими.

Трипільське суспільство було конфедерацією племінних союзів, а гігантські протоміста — їхніми столицями. Основу суспільного устрою племен складали спочатку матріархальні, а згодом патріархальні родові відносини. Основною ланкою трипільського суспільства була сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, роди становили плем'я, а група племен — об'єднання, яке мало яскраві етнокультурні риси. Найбільш саомбутнього й високого рівня досягли трипільські племена, які жили на Покутті, Наддністрянщині й Буковині — там, де виникла і звідки поширилася трипільська культура. Ці ж племена найдовше зберегли традиційні культурні елементи.

Трипільська культура була провідною серед енеолітичних племен Східної Європи й прискорила розвиток відсталіших племен, що населяли північну та північно-східну Україну. Як саомбутня етнокультурна спільність вона зникла внаслідок змішування з іншими народами й вторгнення войовничих племен, які прийшли з північного заходу та південного сходу. Очевидно, що прямими

предками українців трипільські племена не були, оскільки за чотири тисячоліття з населенням території майбутнього панування слов'янства відбулися дуже серйозні етнічні зміни, спричинені масовими переселеннями представників різноманітних етносів. Але є наукові підстави визнавати **автохтонність** (місцеве походження) частини населення майбутньої слов'янської держави починаючи від IV тис. до н. е.

Зміни в житті людей протягом бронзового віку

Бронза (сплав міді й олова) стала першим штучним сплавом, виготовленим людиною. Хоча виплавляти бронзу, яка має більшу твердість і нижчу температуру плавлення, ніж мідь, можна було в примітивних печах і на відкритих вогнищах, праця стародавніх металургів була складною й вимагала спеціальних знань і досвіду. На терени України перші бронзові вироби потрапили з Балкан і Кавказу. Місцеве бронзолivarне виробництво виникло в XV—IX ст. до н. е. Металургійні осередки тоді існували на Закарпатті та в Північному Причорномор'ї.

Проте поява бронзових виробів не була найважливішою ознакою того часу. Витіснивши з ужитку мідні знаряддя, бронза не замінила кам'яних і крем'яних виробів. Суттєві зміни відбувалися і в суспільному житті. Удосконалювалися землеробство і скотарство, розвивалися ремесла. Збільшувалася кількість населення, великі племена розпадалися, заселяли нові землі, завойовуючи місцеві племена або мирно співіснуючи з ними.

На території України в епоху бронзи існувало майже 20 археологічних культур. Це свідчить про зростання певної відособленості господарського та культурного розвитку окремих людських колективів. Племена і народи утворювали три етнічно-культурні зони, які розрізнялися за походженням населення, особливостями господарства, міфічних вірувань (табл. 3).

Таблиця 3

Етнічно-культурні зони, які утворилися на теренах України в епоху бронзи

Назва	Походження населення
Полісся	Нашадки місцевих мезолітичних племен, які потрапили до Європи за часів палеоліту, а також племена південної групи праугрофінів
Степ	Кочові й напівкочові племена, походження яких пов'язують з індоевропейськими неолітичними місцевими племенами й населенням, яке прийшло зі східних степів і Кавказу
Лісостеп	Предки праслов'ян — індоевропейські племена з давніми традиціями землеробських культур, у тому числі трипільської

Отже, в епоху бронзи відбувся перший суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства. Починається і другий — виділення ремесла в самостійну галузь господарства. На зміну родовій общині прийшла сусідська (територіальна) — людські колективи формуються за ознакою не лише кровного споріднення, а й спільної території. У цей період почала проявлятися майнова нерівність — племінна верхівка, користуючись владним авторитетом, нагромаджує багатства (насамперед худобу й запаси продуктів землеробства) на користь власних родин. У суспільстві утвердились патріархальні родові відносини — чоловіки посіли панівне становище в господарській і громадській діяльності.

Перші державні об'єднання на півдні України за часів ранньої залізної доби

Застосування міцніших і гостріших за бронзові залізних знарядь спричинило швидкий прогрес у всіх видах виробництва. Спосіб добування сиродутного заліза з руди було винайдено близько XVIII ст. до н. е. на Закавказзі, Малій Азії та Месопотамії. Сліди найдавнішого виробництва заліза в Україні виявлені на її крайньому північному сході у поселенні, яке датується XV—XIV ст. до н. е. Наприкінці II тис. до н. е. залізні предмети використовували в степовій зоні України. У XI—IX ст. до н. е. залізні майстерні з'являються в праслов'янських культурах Правобережної України, а починаючи від VIII—VII ст. до н. е. залізо вже витісняє з ужитку бронзу.

Для українських земель тисячолітній період ранньозалізної доби насичений багатьма історично важливими подіями. У степовій зоні відбувся перехід до кочового скотарства. Південна Україна стала центром життя кочових народів, які хвилями змінювали один одного. Стосунки між кочовиками причорноморських степів і землеробами лісостепової зони загострилися. Осілі племена праслов'ян через постійну загрозу нападу степовиків мусли об'єднуватися, краще організувати військову справу, укріплювати поселення. Поява союзів племен створювала передумови виникнення державних об'єднань.

Перші державні об'єднання на степовому півдні України за часів ранньої залізної доби були утворені кіммерійцями, таврами, скіфами, сарматами, а також греками-переселенцями.

Кіммерійці

Для території України початок залізної доби пов'язаний з культурою кочовиків **кіммерійців**. У поемі Гомера «Одіссея» північне узбережжя Чорного моря назване землею «людей кіммерійських». Це, напевне, і є найдавніша писемна згадка про землі України. Походження кіммерійців остаточно не з'ясоване. Одні дослідники вважають, що це був давньоіранський кочовий народ, який потра-

пив до південноукраїнського степу з Кавказу. Інші вважають прабатьківщиною кіммерійців нижнє Поволжя. Існує також точка зору про спільне походження кіммерійців і фракійців.

Кіммерійці жили в степах від Дону до Дунаю. Найдокладніше і найдостовірніше про них написав давньогрецький історик Геродот. Раннім кіммерійцям були відомі постійні оселі та землеробство, але від X ст. до н. е. вони стали кочовим народом. Розводили переважно коней. Кіммерійський народ складався з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Усі згадки про кіммерійців у давніх писемних джерелах пов'язані з їхніми військовими походами. Сильне кіммерійське військо, що складалося з рухливих загонів вершників, озброєних залізними мечами і кинджалами, луками і стрілами, бойовими молотами і булавами, наводило жах на сусідів. Праслов'яни мужньо і вдало оборонялися, захистивши південні кордони своїх земель фортецями і створивши власні бойові загопи на зразок кіммерійських. Вплив кіммерійської культури простежується в предметах озброєння і кінській упряжі.

Археологічні пам'ятки, залишені кіммерійцями на території України, — це здебільшого підкурганні поховання воїнів зі зброєю і кінським спорядженням та кам'яні надмогильні стели-обеліски, що зображують постать воїна, оперезаного бойовим поясом з підвішеною зброєю. Постійних поселень кіммерійці не мали, жили в тимчасових таборах і зимівниках. Власної металургійної бази кіммерійці також не мали і для виготовлення зброї користувалися залізом, добутим лісостеповими або кавказькими племенами.

На початку VII ст. до н. е. в українських степах з'явилися племена скіфів, які переважали кіммерійців кількістю і рівнем військово-політичної організації. Утікаючи від скіфів, кіммерійці на чолі з царем Тугдамме (Лігдамісом), перейшовши Кавказ уздовж Чорноморського узбережжя, оселилися у південному Причорномор'ї. Частина кіммерійців потрапила, можливо, і на захід, про що може свідчити назва міста Кіммерій в Італії. Ті кіммерійці, які залишилися в українських степах, загубилися серед нових прибульців — скіфів.

Греки-переселенці, які з'явилися в українському Причорномор'ї в VI ст. до н. е., зберегли пам'ять про кіммерійців у географічних назвах (Боспор Кіммерійський (сучасна Керченська протока), місто і гора Кіммерік).

Скіфи

Ранні скіфи — північно-східні давньоіранські племена, які походили зі степів між Каспієм, Уралом та Кавказом, — були войовничим кочовим народом. Агресія скіфів спочатку була спрямована проти давньосхідних держав. Вплив цивілізацій Ассирії, Вавилону, Лідії відбився на скіфській культурі.

Війна для скіфів була головним заняттям, джерелом збагачення. Усе їхнє життя було пронизане

військовими традиціями і звичаями. Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою зумовлювалися наявністю у них найдосконалішої на той час зброї. Ударну силу складала кіннота. Головним засобом захисту воїна-скіфа був панцир, хоча використовувалися і звичайні шкіряні куртки. Воїн мав бойовий пояс і щит, голову захищав шолом. Захищеним був також бойовий кінь. Основною зброєю був лук складної конструкції: за невеликих розмірів він відзначався далекобійністю. Збереглося свідчення про те, що стріла, випущена зі скіфського лука, пролетіла понад 521 м. Використовувалися списи, дротики, сокири, кинджали, короткі мечі. Скіфи застосовували тактику раптових, блискавичних нападів і не любили довгих облог і оборон. Відзначалися вірністю до бойових побратимів і жорстокістю до ворогів. Вони пили кров першого вбитого ними воїна, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки зі шкіри правих рук убитих, прикрашали кінську зброю людськими скальпами.

Наприкінці VII ст. до н. е., зайнявши причорноморські степи, скіфи завершили там політичне формування власної держави. У VI ст. до н. е. Скіфія розділилася на три царства, одне з яких було головним, але кожне царство мало свого царя. Переміщення політичного центру скіфів у Нижнє Подніпров'я і степовий Крим надало їм можливість контролювати торговельні шляхи, які сполучали античний світ із землеробськими районами Лісостепу. Встановлення такого контролю сприяло значному збагаченню скіфської знаті. Частина скіфів поступово змішувалася з місцевими, у тому числі праслов'янськими, племенами. Великий вплив на розвиток культури і суспільного ладу Скіфії справила грецька колонізація Причорномор'я, яка сприяла поширенню досягнень античної цивілізації.

У 512 р. до н. е. скіфи, об'єднавшись із сусідніми народами, перемогли перське військо на чолі із царем Дарієм I. Поразка Дарія принесла скіфам славу непереможних воїнів. Розквіт Великої Скіфії припадає на часи, коли там правив цар Атей, який загинув у віці 90 років у битві проти Македонії 339 р. до н. е. Військо македонців тоді очолював батько Александра Македонського Філіпп II. Міць Скіфії похитнулася, і на межі IV—III ст. до н. е. почався поступовий занепад скіфської держави.

Скіфська держава об'єднувала багато різних племен. Власне скіфами, азійським народом були племена царських скіфів і скіфів-кочовиків, які жили в причорноморських та приазовських степах. Вони панували над іншими племенами. Дніпровське лісостепове Лівобережжя заселяли скіфи-землероби, а на захід від Дніпра жили скіфи-орачі, або сколоти. Це були не етнічні скіфи, а осілі хліборобські племена праслов'ян, підвладні скіфам. Вождь царських скіфів мав величезну владу. Він очолював раду царів і військо, був верховним суддею. Царство поділялося на номи (округи), на чолі яких стояли вихідці із царської родини. Вищим органом влади були народні збори, які могли усувати

царів від влади й обирати нових із представників царської родини. Більшість скіфів були вільними воїнами. Із часом серед скіфів зростала майнова нерівність. Грабунки сусідніх племен збагачували головним чином владну верхівку. Накопичені багатства перетворювали на коштовності: у грецьких містах Причорномор'я багато ювелірних майстерень виконували замовлення багатих скіфів. Згодом золоті речі потрапляли до усипальниць знаті.

Скіфська біднота й перетворені на рабів полонені працювали в господарстві багатіїв. Провідною господарською галуззю було скотарство. Воно забезпечувало людей усім необхідним для життя: м'ясо, молоко, шкіри. Скіфам доводилося весь час пересуватися степом у пошуках пасовиськ. За житло їм служили вкриті повстю вози. Осілі лісостепові племена розташовували свої поселення на високих, зручних для оборони пагорбах, займалися орним землеробством — вирощували пшеницю, ячмінь, жито. Серед ремесел було поширене ковальське, гончарне, ткацьке, бронзолivarне.

Скіфи вірили в існування багатьох богів. Головними вважалися богиня домашнього вогнища Табіті та повелитель неба й родоначальник скіфів Папай. У жертву богу війни Арею приносили людей — військовополонених і рабів. У скіфів існувала привілейована каста жерців і ворожбитів, були особливі священні місця для проведення великих загальних свят.

Скіфи шанували та оберігали могили предків. Віра в потойбічне життя створила складний і пишний поховальний обряд. Воїнів ховали разом зі зброєю, одягом, посудом, їжею, часто в жертву приносили дружин і рабів. Особливим ритуалом відзначалися похорони скіфських вельмож і царів. Бальзамоване тіло померлого возили по всіх скіфських племенах протягом сорока днів, потім ховали у великій могильній ямі, кладучи туди багато коштовних речей, зверху насипали величезний курган. Дослідження в Україні таких грандіозних скіфських курганів, як Чортмлик, Солоха, Огуз, Куль-Оба, Гайманова могила, Товста могила, відкрили світові чудові зразки мистецтва, для якого був характерним так званий звіриний стиль. Зброю, вуздечки, предмети побуту, коштовності прикрашали зображеннями фантастичних грифонів, пантер, вовків, оленів, баранів, птахів, риб тощо.

Наприкінці III ст. до н. е. Велика Скіфія припинила своє існування через всезростаючий наступ сарматів — кочового іранського народу, який походив зі степів Нижнього Поволжя. Певний час ще існували дві Малі Скіфії: у степах Кримського півострова зі столицею в Неаполісі (сучасний Сімферополь) і на Нижньому Дунаї.

Вирішального значення в етнічному та культурному розвитку праслов'ян скіфи не мали, хоча скіфський стиль в озброєнні, прикрасах, кінському спорядженні, а також частина скіфських звичаїв та релігійних уявлень поширилися на тодішні праслов'янські племена.

Античні міста Північного Причорномор'я

Грецькі міста й селища виникли в Причорномор'ї під час Великої грецької колонізації у VIII—VI ст. до н. е. Причини виникнення колоній полягали в перенаселенні Греції, нестачі земель, придатних для хліборобства, пошуках джерел сировини (металу, лісу, солі) та ринків збуту, військової агресії лідійців та персів, у внутрішній соціально-політичній боротьбі.

Північне Причорномор'я приваблювало своїми природними багатствами і сприятливими для життя умовами: родючі землі, густі ліси, зручні гавані, великі річки, майже не заселене узбережжя. До того ж греки не зустрічали тут особливих перешкод.

Колоністи намагалися відразу стати політично та економічно незалежними від метрополії (міста-засновника колонії).

Першими грецькими поселеннями на півдні України стали засновані в VII ст. до н. е. у пониззі Південного Бугу на острові Березань місто **Борисфен** та в Буго-Дністровському лимані місто **Ольвія**. Пізніше в пониззі Дністра виникли Тіра, Ніконій, Офіусса, у Західному Криму — Херсонес Таврійський, Керкінітіда, Калос Лімен, на сході Криму 480 р. до н. е. постало Боспорське царство з містами Пантікапей, Фанагорія, Гермонаста, Тірітака, Кіммерік.

Грецька колонія складалася із центру — поліса та сільськогосподарських округів (хори), розташованих навколо міста селищ, хуторів, окремих садиб. Місто мало чітко сплановану забудову. Існували портові, торгові, адміністративні та культурні райони, що поділялися на квартали. Ремісничі квартали та житла бідняків були винесені на околицю. У центрі міста знаходилася головна площа — агора. Навколо неї розташовувались адміністративні споруди, гімнасії, крамниці. До агори прилягала священна ділянка — теменос, на якій були сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд із містом знаходився цвинтар — некрополь. Міста оточувались міцними оборонними стінами з баштами. Грецькі міста були впорядкованими, мали спеціальні гідросистеми, у яких вода подавалася керамічним водогоном.

За формою правління міста-держави були республіками: демократичними (де вирішальну роль у політичному житті відігравав народ — демос) або аристократичними (де влада фактично належала рабовласницькій аристократії). Типовими демократичними полісами були Ольвія та Херсонес.

Наймогутнішим серед держав Північного Причорномор'я було **Боспорське царство**, яке виникло в V ст. до н. е. в результаті об'єднання більше як 20 міст. Столицею царства стало місто Пантікапей. Спочатку держава являла собою союз грецьких міст, кожне з яких мало елементи самоврядування. Але поступово вона трансформувалася в монархію. До Боспорського царства входили Керченський та Таманський півострови, Кубань. Поряд з греками

тут жили скіфи, таври (у Криму), меотські племена (у Приазов'ї та на Кубані). У період свого розквіту (IV—III ст. до н. е.) Боспор вдався до спроби поширити свою владу на все узбережжя Чорного моря. Правлячими династіями були Археанактиди та Спартокіди. У 107 р. до н. е. під час повстання рабів та вільного населення під проводом скіфа Савмака було вбито царя Перкада V. Повстання негативно позначилося на Боспорській державі: спочатку вона ввійшла до складу Понтійського царства, згодом підпала під владу Риму, а в 70-х рр. IV ст. н. е. остаточно розпалася під ударами гунів.

Держави вели жваву торгівлю у двох напрямках — з Грецією і з північними сусідами (скіфами та сарматами). До Греції вивозили рабів, хліб, худобу, шкіру, хутро, сіль, рибу, мед, віск, бурштин, будівельний ліс. Основним предметом грецького експорту з України була пшениця, її вивозили до Греції у величезній кількості. Сусідам продавали вино, зброю, тканини, вироби мистецтва.

Важливе місце в господарському житті міст-держав посідали ремесла. Високий рівень розвитку набули металева, керамічна, ювелірне виробництво, ткацтво. Займалися також землеробством: вирощували пшеницю, ячмінь, просо, виноград, яблука, груші та інше. Розвивалося стаціонарне та відгінне тваринництво (переважало розведення дрібної рогатої худоби). Головними промислами виступали рибальський, мисливський і солевидобувний.

Починаючи з III ст. до н. е. справи колоній поступово погіршуються. Настають неспокійні часи. Грецію і сусідні країни охоплює загальна криза, викликана багатьма причинами: розкладом рабовласництва, війнами, неврожайними роками. Погіршуються стосунки зі скіфами, які намагаються підкорити грецькі міста, і їм це часто вдається. Змінюється зовнішньополітична ситуація: відбувається розквіт Македонської держави, що прагне приборкати до своїх рук Північне Причорномор'я. І нарешті, Причорномор'я потрапляє під владу Римської імперії: Понтійський цар Мітрідат VI Евпатор, об'єднавши припонтійські держави, веде боротьбу проти Риму, але зазнає поразки. До того ж, на південних землях України з'являються нові войовничі племена — сармати, готи, які, здійснюючи постійні напади, руйнують і знесилюють колись квітучі міста греків-колоністів. До V ст. н. е. античні міста-держави припинили існування.

Культура античних колоній значною мірою вплинула на розвиток сусідніх народів, у тому числі слов'ян, прискоривши темп їх історичного розвитку.

Таври

У середині I тис. до н. е. гори та узбережжя Криму заселяли племена **таврів**. Існують різні думки щодо їх походження: таврів пов'язують то з давнішим місцевим населенням, то з прибульцями з Кавказу, то з фракційцями, то з піратами із Середземноморських островів.

У таврів довго зберігався первісний родовий лад, мешкали вони в невеликих гірських селищах, іноді в печерах. У цього народу існували жорстокі звичаї. Войовничі племена жили головним чином за рахунок грабінництва, полонених приносили в жертву, відрубуючи їм голови. Культура таврів була замкненою і відсталою попри близьке сусідство античних міст.

Від другої половини I тис. до н. е. в суспільстві таврів стала помітною майнова нерівність і почала формуватися державність. Держава Таврика існувала як рабовласницька. Таври довго боролися проти Боспору та Херсонесу, інколи в союзі зі скіфами, але греки, поступово освоюючи Причорномор'я, дедалі більше відтісняли таврів у гори. У I ст. н. е. таврійські племена підпали під владу Риму.

Сармати

У III ст. до н. е. на землі Північного Причорномор'я з повольтзько-приуральських степів прийшли **сармати**. Уже в II—I ст. до н. е. вони повністю займали степи між Доном і Дніпром, а деякі їхні поселення сягали навіть Південного Бугу і Дунаю. Назва «сармати» походить від іранського слова «саоро-мант», що означає «оперезаний мечем». За легендою сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками — безстрашними жінками-воїнами. Сарматські жінки вмели їздити верхи, не гірше за чоловіків володіли зброєю і разом з ними ходили в походи. У військовій справі сармати відрізнялися від скіфів ще більшою жорстокістю і непохитністю. Основним заняттям сарматів було кочове скотарство. Вони розводили велику рогату худобу, овець, коней. Окрім того, полювали на степових звірів і птахів, ловили рибу, займалися ремеслами.

Проблема етногенезу слов'ян

Етногенез (від грецького «етнос» — плем'я, народ, «генезіс» — походження, виникнення) — процес формування народності. Відомо, що український народ походить від східної групи слов'ян. Історики, етнографи, археологи, мовознавці, що вивчали процес формування слов'янської народності, виявили факти, які підтверджують безперервність культурного розвитку праукраїнців від часів трипільської культури. Тобто деякі племена предків українців жили на теренах сучасної України з часів енеоліту й частково вціліли всупереч численним вторгненням войовничих кочовиків. Етногенез слов'ян проходив у формі змішування і злиття споріднених, сусідніх автохтонних (місцевих) племен і з включенням у цей процес мігрантів — переселенців.

Більшість дослідників визнають за прабатьківщину слов'ян територію між середнім Дніпром, Прип'яттю, Карпатами і Вислою. Отже, до праслов'янських зазвичай відносять більшість археологічних культур, які сформувалися між Дністром, Одером, Прип'яттю і Північним Причорномор'ям

від часів енеоліту. Це дає можливість зрозуміти, завдяки чому в середині I тис. н. е., напередодні утворення першої східнослов'янської держави — Київської Русі, на українських землях вже мешкав народ з давніми традиціями, віруваннями, звичаями, з високим рівнем розвитку матеріальної культури (табл. 4).

Таблиця 4

Найвідоміші археологічні культури праслов'ян

Назва	Період існування	Територія України
Тшинецько-комарівська	Близько XVI—X ст. до н. е.	Північний захід і Правобережжя
Білогрудівська	Близько XIII—XII ст. до н. е.	Лісостепова смуга Правобережжя від Збруча до Дніпра
Лужицька	Близько XII—XI ст. до н. е.	Північне Прикарпаття
Голіградська (культура фракійського гальштату)	Близько X—VII ст. до н. е.	Північне Прикарпаття, Буковина, Західне Поділля
Чорноліська		Лісостепова частина між Дніпром і Дністром
Висоцька	Близько X—VI ст. до н. е.	Невеликий простір вододілу між Західним Бугом, Дністром і Стиром
Зарубинецька	III ст. до н. е.— II ст. н. е.	Лісові райони Верхньої Наддніпрянщини, Подесення та Поділля
Черняхівська	III—V ст. н. е.	Лісостепова й частково степова частини
Празько-корчацька	V—VII ст. н. е.	Північно-західна частина
Пеньківська		Середнє Подніпров'я, Лівобережжя Дніпра, Південне Побужжя
Колочинська		Невеликий простір північно-східної частини

На рубежі нової ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота. Вони розселилися на території від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, від річки Прут, Карпатських гір, річки Західний Буг на заході до річки Дон і верхів'я річки Волги на сході. Перші письмові згадки про слов'ян містяться у творах римських авторів I—II ст. н. е. Плінія Старшого, Тацита, Птоломея, які називають їх венетами. У середині I тис. н. е. почалося розселення слов'ян на північний схід, південь і південний захід.

Загальнослов'янська спільнота розпалася на три гілки: східну, західну (майбутні поляки, чехи, словаки, лужицькі серби) і південну (майбутні серби, хорвати, словенці, болгары, боснійці, македонці, чорногорці). Східна гілка слов'ян у свою чергу поділилась на три частини: південно-західну, західну і північно-східну — відповідно, майбутні українці, білоруси й росіяни. На сьогодні слов'яни є найчисленнішою групою споріднених за походженням народів Європи.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА ДОБИ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V — середина XI ст.)

Протягом другої половини I тис. н. е. східнослов'янське населення українських земель було втягнуте в процеси, характерні для європейського раннього Середньовіччя: переселення і розселення народів, утворення держав, утвердження суспільної організації та економічної діяльності ранньофеодального типу, виокремлення виразних національних рис у культурі, підкріплення патріотичних державницьких ідей впливом діячів офіційної державної релігії. Доба феодалізму на теренах сучасної України характеризувалася певними особливостями: стрімка феодалізація супроводжувалася збереженням помітних залишків родоплемінного ладу. Але це позначилося не відставанням, а вже загальноновизнаним є факт, що Русь мала розвинені продуктивні сили й багату економіку, а більш демократичними порядками в державі, збереженням рис військової демократії, які пізніше були успадковані українським козацтвом.

Велике переселення народів і розвиток історичних подій на території України

Межа античності й Середньовіччя для Європи була пов'язана в часі з масовими переміщеннями германських, сарматських, слов'янських й інших племен та їх вторгненням на територію Римської імперії, яке отримало умовну назву Велике переселення народів (IV—VII ст.). Це була доба становлення перших варварських держав в Європі, які, на відміну від античних, від первісного ладу перейшли відразу до феодального, а не до рабовласницького.

Прологом Великого переселення народів було поступове переміщення сарматського племені аланів і германського племені готів в українське Причорномор'я.

Наприкінці I ст. н. е. у причорноморських степах з'являється нове об'єднання сарматських племен — алани, які підкорили всіх інших сарматів. Своїми постійними нападами на східні римські

провінції та Закавказзя, участю в усіх війнах і сварках сусідніх держав алани наганяли жах на сусіднє осіле населення.

Від II ст. н. е. на території України між Дністром і Сіверським Донцем розселилися племена **антів**. Провідною галуззю їхнього господарства було орне землеробство. Анти не тільки забезпечували себе хлібом, а й торгували зерном з провінціями Римської імперії, а також із сусідніми варварськими племенами, у тому числі сарматами. В антських поселеннях знайдено залишки бронзоливальних та залізоливарних майстерень. Виявлено понад 100 найменувань ремісничих виробів. У IV ст. було створено державне об'єднання — Антський союз, який мав характер військової демократії. Відомий український історик М. Грушевський наприкінці XIX ст. дійшов висновку, що антське племінне об'єднання в основі становило генетичне коріння українського народу. Сусідами антив на заході були **склавіни** — споріднені слов'янські племена, роль яких для формування українського народу також була значною.

Прийшовши з Прибалтики і витіснивши аланів, у III ст. н. е. своє панування у Північному Причорномор'ї встановили східно-германські племена **готів**. Частина готів, яка оселилася в пониззі Дніпра, стали називати остготами. Готські племена, які осіли між Дніпром та Дунаєм, отримали назву вестготи. Найбільшої могутності політичне об'єднання готів — Гетика — досягло в середині IV ст. за остготського короля Германаріха. Наприкінці його правління почалася війна готів проти антив. Спадкоємець Германаріха Вінитарій 375 р. вбив антського князя Божа із синами і старійшинами. Але вже наступного року готи були розгромлені племенами гунів, які підтримали антив.

Гуни — кочовий народ, який сформувався на території Центральної Азії, — витіснили готів і утворили велике державне об'єднання на теренах між Доном і Карпатами. Найбільшою військовою міццю це об'єднання вирізнялося, коли його очолював Аттіла. У 447 р. він здійснив військовий похід на Східну Римську імперію і дійшов до Константинополя. У 451 р. відбулася грандіозна битва на Каталаунських полях, у результаті якої було зупинено просування гунів на захід. Після смерті Аттіли 453 р. гунська держава починає занепадати. У 469 р. гуни зазнали поразки від Візантії і після цього розсіялися по різних землях.

На зміну гунам прийшли нові хвилі тюркських кочових племен, які, перетинаючи Причорномор'я і Дунай, прагнули дістатися багатих центрально- і південноєвропейських земель. У VI ст. анти зіткнулися з кочовою ордою аварів. Це був великий племінний союз, у якому провідну роль відігравали тюркомовні племена. На території колишньої римської провінції Паннонії авари утворили свою державу, яка називалася Аварський каганат. Відомо, що у війні аварів проти Візантії 601—602 рр.

анти виступили союзниками візантійців. Боротьба виявилася досить виснажливою і завершилася остаточним розпадом Антського союзу. Після цього в VII ст. на території розселення східного слов'янства сформувалися 14 племінних об'єднань, регіони розташування і назви яких відомі з літопису «Повість минулих літ». На території сучасної України розселилися племена **полян**, **дулібів** (бужан, волинян), **деревлян**, **сіверян**, **уличів**, **тиверців**, **білих хорватів**.

Ще одну загрозу для слов'ян у ті часи становили напади болгарських племен. У VII ст. частина болгар на чолі з Аспарухом переселилася на Дунай, заснувавши там Дунайську Болгарію. Згодом слово «болгари» перетворилося на самоназву місцевого південнослов'янського населення.

У середині VII ст. у Прикаспії та Приазов'ї утворилася багатонаціональна держава на чолі з **хозарами** — Хозарський каганат. Хозари були воєвничим народом. Вони підкорили своїй владі полян, сіверян, радимичів, в'ятичів і примусили їх сплачувати данину. Через столицю Хозарського каганату — місто Ітіль у пониззі Волги — проходили важливі міжнародні торговельні шляхи. Хозарський каганат стояв на перешкоді розвитку господарського життя слов'ян; запекла й довготривала боротьба східних слов'ян з хозарами розпочалася задовго до утворення Київської держави.

Отже, розселення слов'янських (і в тому числі східнослов'янських) племен в Європі збіглося в часі з Великим переселенням народів. У зв'язку з цим деякі вчені дотримуються міграційної теорії походження слов'янства, тобто вважають, що слов'яни були не автохтонами, а прибульцями, які опинилися на території Східної Європи лише в VII—VIII ст. н. е.

Територія сучасної України була втягнута в процеси, характерні для європейського раннього Середньовіччя — етнічні переоформлення і державотворчі процеси, результатом яких стало формування майбутніх європейських національних держав.

У період Великого переселення народів у слов'ян завершувався перехід до сусідської територіальної общини і патріархальної сім'ї. Формується суспільна верхівка — виділяються заможні старійшини й князі. У деяких історичних джерелах згадується, що у слов'ян існувало домашнє рабство. У такому становищі могли перебувати захоплені в полон іноземці, які через деякий час могли за викуп стати вільними. Поступово у слов'янському середовищі склалися основи військово-політичних об'єднань, які передували утворенню держави.

Походження назви «Русь»

У ході етногенезу, фундаментом, базою якого є спільна територія та мова, формуються характерні риси матеріальної і духовної культури етнічної спільності: подібність рис господарської діяльності,

побуту, релігійних уявлень, обрядовості, розуміння оточуючого природного світу й міжлюдських відносин. Поступово складаються особливості національної психології, спільна самосвідомість, у якій важливе місце посідає уявлення про спільне походження. Зовнішнім проявом етнічної самосвідомості є спільна самоназва — етніонім. Для східних слов'ян це слово «Русь».

Першими серед східнослов'янського населення стали називати себе русами поляни. Багато дослідників звертають увагу на співзвучність назви «Русь» з назвами річок Рось (найбільша після Дніпра на території полян), Росава, Роставиця. У зв'язку з цим популярною серед науковців є думка, що поляни перебрали на себе ім'я одного з племен, що проживало уздовж річки Рось, а згодом русами стали йменувати всіх мешканців утвореної за участю полян Київської держави.

Деякі вчені вважають, що назва «Русь» скандинавського походження. Так спочатку називали вихідців зі Скандинавії — варягів, а вже потім термін «русичі» став використовуватися стосовно полян.

Існування однокореневих до терміна «Русь» слів у різних мовах значно ускладнює проблему з'ясування походження самоназви східних слов'ян. Відомо, що офіційні назви «Русь», «Руська земля» в X—XI ст. стали загальноновживаними на всьому просторі середньовічної східнослов'янської держави.

Утворення держави Київська Русь

Сформована етнічна спільність існує як суспільна система, що самовідновлюється шляхом переваги етнічно однорідних шлюбів і передачі новому поколінню мови, культури, традицій. Більш стійке її існування забезпечує утворення держави. Протягом VII—VIII ст. союзи слов'янських племен перетворювалися на продержавні утворення — племінні княжіння, які згодом об'єдналися у державу.

Археологічні знахідки, знайдені в південно-західних районах розселення східних слов'ян, свідчать, що їхня матеріальна культура має багато спільних рис. Тобто в VIII ст. на землях полян, деревлян, волинян, уличів, тиверців, східних хорватів сформувалася фактично єдина археологічна культура з незначними відмінностями. Вона характеризується однаковим рівнем соціально-економічного розвитку племінних об'єднань, подібними рисами в будівництві житла, виробництві, поховальних обрядах. Така подібність була важливою передумовою створення єдиної східнослов'янської держави із центром у південно-західному регіоні.

Початок створенню середньовічної ранньофеодальної руської держави поклали союзи племен. Одним з найдавніших племінних союзів був дулібський, на що вказують археологічні матеріали й свідчення арабських писемних джерел. Політичним центром дулібів було Зимнівське городище,

розташоване у верхів'ях Бугу. Із літопису відомо, що за часів візантійського імператора Іраклія (610—641 рр.) авари «воювали проти слов'ян і примучили дулібів». Розгром аварами дулібського об'єднання дозволив полянам очолити державотворчий процес у слов'ян. Велике значення для процесу формування східнослов'янської держави мало заснування Києва.

Літописна легенда розповідає про заснування Києва братами **Києм, Щеком, Хоривом** і їхньою сестрою **Либіддю**. Кий, перший князь полянського союзу племен, побувавши на службі у Візантії, заснував городок Києвець на Нижньому Дунаї, але не зміг там закріпитися і вирушив до Подніпров'я, де заклав Київ. Дані археологічних досліджень указують на заснування Києва десь наприкінці V — у першій половині VI ст.

У «Повісті минулих літ» згадується про формування на середину IX ст. трьох державних об'єднань у слов'ян: Куявія (полянські землі із центром у Києві), Славія (землі ільменських словен із центром у Новгороді), Артанія (ймовірно, територія північно-східної Русі або Приазов'я). Приблизно одночасне формування державності у полян із центром у Києві та в ільменських словен із центром у Новгороді викликало дискусію навколо питання, які саме східнослов'янські землі відіграли провідну роль у процесі утворення Київської Русі — північ чи південь.

Останніми представниками місцевої київської династії нащадків Кия були, ймовірно, **Аскольд і Дір**, за князювання яких поляни звільнилися від сплати данини хозарам. За часів Аскольда Київська держава посіла гідне місце серед найвпливовіших держав того часу — Хозарського каганату і Візантії — і почала впевнено виходити на міжнародну арену. У результаті вдалих походів на Візантію було укладено вигідні договори. Київська держава міцно утвердилася на узбережжі Чорного моря, яке в деяких джерелах того часу йменувалося Руським морем. Після походу 860 р. Аскольд і деякі представники правлячої верхівки прийняли християнство. Це викликало незадоволення численних прихильників язичницької віри.

На півночі у Славії близько 860 р. на престол було запрошено норманського конунга (князя) Рюрика, для якого руські землі були головним об'єктом політичних і економічних інтересів. Рюрик помер 879 р., і престол через малолітство його сина Ігоря зайняв регент **Олег**, ймовірно, родич Рюрика.

Олег 882 р. здійснив похід на Київ, убив Аскольда й захопив владу. Дата цієї події вказує на завершення утворення держави на значній частині території розселення східних слов'ян. Князь жорстоко розправився з населенням Новгородом, яке не бажало приєднуватися до Києва.

Прихильники так званої норманської теорії вважають, що утвердження при владі в Києві представників норманської династії відіграло винятково важливу роль у формуванні основ дер-

жавності у східних слов'ян. Але факти з історії східнослов'янської державності переконаливо свідчать, що вона формувалася незалежно від варягів. Поява варязьких дружинників і навіть князя норманського походження не вплинули суттєво на її утворення. Олег та його дружинники почали фактично служити Київській державі, яка до того часу вже пройшла довгий шлях розвитку.

Отже, саме Київ, який мав зручне географічне положення, став столицею об'єднаного князівства, провідним осередком східнослов'янської державності, головним політичним центром держави.

Київська Русь у роки князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава (882—972 рр.)

Подальше формування держави у східних слов'ян тривало за часів князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава (табл. 5, с. 18).

Розквіт Київської держави за часів князювання Володимира Великого (980—1015 рр.) і Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.)

Після смерті Святослава, який не залишив заповіту, між його синами розгорілася міжусобна боротьба. Молодші брати Олег і Володимир не бажали визнавати єдиновладним верховним князем старшого — Ярополка. За походженням Володимир був позашлюбним сином Святослава і ключниці Ольги (Малуші), дочки Малка Любечанина, із роду якого вишло багато відомих політичних діячів.

Вирішивши примусити братів визнати свою зверхність, 977 р. Ярополк вирушив із військом на Овруч, де правив Олег. Військо Олега було розгромлене, сам він загинув. Володимир утік у Скандинавію, де найняв дружину і 978 р. повернувся на Русь. Спочатку Володимир захопив Полоцьке князівство, де, розправившись з місцевим князем Рогволодом, примусово одружився із його дочкою Рогнедою. Після цього він пішов із військом на Київ. Ярополк зачинився у стольному граді, потім злякався і втік до невеличкої фортеці Родні, де був убитий варягами, що служили Володимирові.

Зійшовши на київський престол 980 р. і зосередивши у своїх руках неподільну владу, **Володимир Великий (980—1015 рр.)** започаткував нову добу в історії Київської Русі.

Насамперед він остаточно підпорядкував владі державного центру великі союзи східнослов'янських племен — хорватів і дулібів (981 р.), радимичів і в'ятичів (981—984 рр.). Влада племінних князів і вождів у своїх землях залишалася ще дуже сильною: вони неохоче віддавали частину данини на користь Києва, самі здійснювали судочинство, молилися кожен своєму язичницькому богові. Володимир ліквідував племінні князівства, поділив державу на вісім округів, які, у свою чергу, діли-

лися на волості. На чолі округів стояли намісники князя (його сини або довірені люди з числа старших дружинників), які управляли, збирали данину і чинили суд від княжого імені. Їм підпорядковувалися урядовці у волостях.

Важливі зміни відбулися й у військовій справі: Володимир відмовився від опори на племінні військові формування. Він роздавав земельні уділи вихідцям з інших, часто віддалених, земель, з правом пригнічення місцевого населення, зобов'язуючи їх нести військову службу і забезпечувати оборону держави.

Отже, за князювання Володимира процес територіального становлення Київської Русі в основному вже завершився, окремішність місцевої племінної верхівки було остаточно зламано і почалося піднесення Русі як цілісного суспільства й держави. За площею Русь стала найбільшою державою в Європі.

Володимир почав карбувати власні монети, срібні й золоті, на яких з одного боку було його зображення, а з другого тризуб і напис: «Володимир на столі, а се його срібло». Так, тризуб з родового знака князів перетворився на державний символ.

У роки князювання Володимира посилювалося «розбійництво» — протест населення, яке в процесі феодалізації втрачало землі. Для захисту нових землевласників князь запровадив новий закон, так званий «Устав земляний». Спершу він передбачав смертну кару, яку пізніше замінили конфіскацією майна розбійника на користь держави. Безпосередньо відповідальність за опір установленню феодальних порядків несла й селянська община — верв.

Найголовнішим досягненням Володимира є, без сумніву, запровадження на його неозорих землях християнства як державної релігії. Християнська віра з'явилася у причорноморських степах уже в перших століттях нової ери й скоро дійшла до Києва. За князя Ігоря частина княжої дружини була вже християнською і складала присягу в церкві Святого Іллі в Києві. До Володимира княжий престол вже обіймали князі-християни — Аскольд, Ольга, брат Володимира Ярополк.

На початку правління Володимир спробував зміцнити язичницьку віру. Було створено пантеон головних богів. У Києві були встановлені ідоли язичницьких богів Перуна, Даждьбога, Стрибога, Сімаргла, Хорса, Мокош. Однак зміцнити єдиної держави під княжою владою за допомогою язичництва не вдалося, тому що верховний бог не сприймався людьми як володар інших богів: дружинник більше шанував Перуна, коваль — Сварога, купець — Велеса. Язичництво гальмувало суспільно-політичний і культурний розвиток.

«Повість минулих літ» розповідає, що 986 р. в Києві з'явилися представники трьох релігій — ісламу, іудаїзму та християнства — і кожен запропонував Володимирові прийняти свою віру. Керуючись передусім політичними та економічними

Таблиця 5

Політичний розвиток Київської Русі в роки князювання Олега, Ігора, Ольги, Святослава

Ім'я і роки князювання	Внутрішньополітичні заходи	Зовнішньополітичні заходи
Олег (882—912)	Створив опорні пункти центральної влади в племінних князівствах Установив порядок стягнення данини з підвладних Києву земель Залучив війська підкорених племен до спільних походів Вів оборонне будівництво залог на кордонах Відновив культ язичницьких богів на Русі, за що волхви прозвали його Віщим	Підпорядкував Києву племена древлян, сіверян, радимичів, в'ятичів, східних хорватів, дулібів, тиверців, кривічів Підкорив північні неслов'янські племена — чудь і мерю Здійснив вдалий похід на уличів (885 р.) Узяв в облогу Константинополь (907 р.), уклав вигідний торговий договір з Візантією (911 р.), за умовами якого руським купцям дозволялося жити в передмісті Константинополя протягом шести місяців і виходити до міста без зброї групами не більше 50 осіб, що задовольнило їхні торгові інтереси Організував і здійснив кілька походів проти Арабського халіфату на узбережжя Каспійського моря Домовився з варягами про припинення їхніх набігів на Русь за умови сплати русичами щорічно данини в розмірі 300 гривень
Ігор (912—945)	Прагнув посилити централізацію держави, збільшуючи особисту владу в союзі з дружинною верхівкою Організував військовий похід проти древлян, які хотіли відділитися від влади Києва після смерті Олега Намагався збільшити данину з підлеглих племен (за ці спроби був убитий древлянами на чолі з князем Малом)	Протягом трьох років боровся з уличами, зруйнувавши їхню столицю — Пересічен, але остаточно підкорити їх не зміг Поширив владу Києва на східний Крим і Тамань, де було Тмутараканське князівство Здійснив два військові походи проти Візантії (похід 941 р. завершився поразкою, а похід 945 р. — укладенням нового, менш вигідного за попередній, договору, згідно з яким держави обмінювалися посольствами, Русь зобов'язувалася не претендувати на кримські володіння Візантії, не мати застави в гирлі Дніпра) Заволодів містами Закавказзя — Дербентом і Бердаа (943 р.) Воював проти кочовиків-печенігів, із якими 915 р. уклав мирну угоду (920 р. печеніги порушили її)
Ольга (945—964)	Придушила повстання древлян, спалила їхню столицю Іскоростень Запровадила фіксовані норми податків з феодално залежного населення (устава, уроки, оброки, дані) з метою упорядкувати збирання данини Заснувала нові села й міста, організувала розбудову Києва і захист столиці від печенігів Розділила територію держави на погости (області) для збору данини Сприяла поширенню християнства на Русі	Намагалася забезпечувати інтереси своєї держави шляхом мирної дипломатії Відвідала Константинополь у складі мирного посольства (946 р.), яке урочисто зустрів візантійський імператор Константин Багрянородний. Було укладено союзницьку угоду, обговорювалося питання про християнізацію Русі Активізувала відносини із західноєвропейськими державами, обмінялася посольствами з Німеччиною (імператором Оттоном I)
Святослав (964—972)	Замінив місцевих племінних правителів київськими намісниками (своїми синами) з метою зміцнення центральної влади Дотримувався язичництва, але не забороняв приймати хрещення усім бажаним	Повернувшись до складу Київської держави племінне князівство в'ятичів (964 р.), переміг союзників хозарів волзьких болгар і завоював столицю каганату місто Ігиль; завоював племена ясів (осетинів) і касогів (адигів), захопив хозарське місто Білу Вежу Здійснив другий похід проти хозарів (968 р.), який закінчився повною перемогою русичів Вступив у тривалу війну Візантії з Болгарією, здійснив декілька походів у Болгарію Воював проти Візантії (971 р.), яка була занепокоєна зростанням могутності Русі. Уклав мирну угоду, згідно з якою відмовився від завойованих земель у Подунав'ї і ведення воєнних дій у Криму, здав місто Доростол візантійському імператору й зобов'язався надавати йому допомогу проти арабів

інтересами, Володимир вибрав християнство. Уся Європа на той час була вже християнська і виявляла погорду до язичництва. Щоб увійти в коло європейських народів, необхідно було визнати християнство.

Рішення Володимира прийняти християнську віру літопис пов'язує з його одруженням з візантійською принцесою Ганною. 988 р. князь з військом узяв в облогу Корсунь (Херсонес) і зажадав від імператора Василя II, щоб той віддав йому в дружини свою сестру Ганну. Становище для імператора було безвихідним, і він погодився за умови, що Володимир прийме християнство. Так Володимир був хрещений у Корсуні. Повернувшись до Києва, він наказав знищити язичницьких ідолів. Статую Перуна прив'язали до кінського хвоста, стягли з гори та кинули в річку. Потім Володимир розпочав навернення киян до християнства. Священики, які прийшли із Царграда та Корсуня, хрестили жителів Києва в притоці Дніпра — річці Почайні. Дата хрещення киян залишається суперечливою. Але традиційно датою прийняття християнства на Русі вважається 988 рік.

Християнізація Русі справила величезний вплив на економічне, соціально-політичне та культурне життя країни.

Хрестившись 988 р., Володимир енергійно взявся поширювати нову релігію, наказав будувати церкви. У Києві на колишньому Перуновому горбі 988 р. було побудовано церкву Святого Василя, а протягом 989—996 рр. було збудовано монументальну кам'яну церкву Богородиці, на утримання якої князь призначив десятю частину доходів зі своїх земель, через що церква дістала назву Десятинної. Київ став столицею першої митрополії. Кам'яна архітектура, іконопис, фресковий живопис, церковний хорівий спів виникли на Русі завдяки християнству. Через посередництво Візантії Русь прилучилася до традицій античного світу.

Ймовірно, Володимир не бажав мати занадто великий вплив Візантії, адже дві держави традиційно суперничали, й навіть хрещення Володимира відбувалося на тлі військового конфлікту між ними. У 989 р. Володимир завоював Корсунь і Русь установила церковні зв'язки з Болгарією, духовенство якої могло легше порозумітися з населенням. Православні місіонери, болгари за походженням, Кирило та Мефодій, створили слов'янську абетку кирилицю та переклали слов'янською мовою богослужбові книги. Русь отримала слов'янську писемність, що сприяло поширенню освіти. У XII ст. почали з'являтися перші рукописні книги, переважно церковного змісту. Книги створювалися та переписувалися в монастирях, які перетворилися на культурні й наукові центри. Русичі прилучалися до світової культури, книжності й мистецтва, освіти та наукових знань.

Прийняття християнства зміцнило міжнародне становище Київської Русі. Донедавна «варварська» держава на рівних увійшла до сім'ї європейських

християнських народів. Свідченням цього були численні династичні шлюби, укладені київськими князями в XI ст. з королівськими династіями Західної Європи. Зв'язок з Європою зумовив стрімкий історичний, суспільний та культурний розвиток Київської Русі. Однак хрещення за візантійським зразком обумовило майбутні конфлікти з сусідами-католиками.

Навряд чи було б правильно вважати християнство винятковим чинником появи всесвітньо відомих досягнень культури Київської Русі, однак саме церква взяла на себе роль організатора цього процесу. Християнська церква принесла на руські землі свою сформовану протягом століть систему внутрішньої організації — церковну ієрархію, яка вплинула на формування феодальної державної ієрархії Русі.

Нова ідеологія допомагала зміцненню державності, законодавства, адміністративної системи. Значна частина істориків зауважує: вибір православ'я зумовлений і тим, що східний варіант християнства вів до абсолютизму, бо підкоряв церкву світській владі. Імператор, як наголошувалося в одній з візантійських церковних хронік XII ст., є для церкви «вищим господарем і охоронцем віри».

Християнська мораль вплинула на формування руського писаного права, що проявилось в пом'якшенні кари за злочини, стабілізувала суспільство, проповідуючи смирення і покору.

Хрещення Володимиром Русі не було єдиномиттевим актом. Християнство входило у свідомість і побут населення поступово, витісняючи дохристиянські язичницькі вірування, а зазвичай і поєднуючи візантійські, західноєвропейські й старі язичницькі місцеві риси обрядовості. Своєрідне поєднання племінних язичницьких культур слов'ян і християнської віри обумовило регіональні відмінності в культурі східнослов'янських народів, сприяло формуванню оригінальної святкової обрядовості, самобутніх рис психології, системи народних звичаїв.

Смерть Володимира Великого (1015 р.) стала приводом до жорстокої боротьби між його синами за владу (табл. 6, с. 20).

Тривале князювання **Ярослава** (1019—1054 рр.) вважають вершиною економічного, політичного та культурного розвитку Київської Русі. Як і його батько, Ярослав розширював кордони своїх і без того величезних володінь. Протягом 1030—1031 рр. він повернув захоплені Польщею червенські землі (Забужжя). У результаті походів на північ приєднав до Русі фінські племена чуді, оволодів містом Юріїв над Чудським озером. 1036 р. Ярослав остаточно розгромив печенізькі орди. Піклуючись про зміцнення південних кордонів Русі, Ярослав продовжував розпочате Володимиром будівництво на кордонах зі степом величезних довгих захисних споруд, названих «змівими валами».

У зовнішній політиці Ярослав надавав перевагу дипломатичним методам налагодження зв'язків

Таблиця 6

**Боротьба за владу між синами
Володимира Великого**

Дата	Події
1015 р.	Після смерті Володимира Великого владу в Києві захопив його прийомний син Святополк, убивши своїх зведених братів Бориса, Гліба та Святослава Старший син Володимира Ярослав, розгромивши у битві під Любечем Святополка, утвердився на київському престолі Святополк утік до Польщі
1018 р.	У союзі з польським королем Болеславом I Хоробрим війська Святополка зайняли Київ, перемігши Ярослава в битві на Західному Бузі Ярослав утік до Новгороду
1019 р.	Святополк, позбавлений допомоги поляків, зазнав поразки у вирішальній битві з Ярославом на річці Альті під Переяславом Ярослав повернувся до влади в Києві
1021 р.	Ярослав переміг у битві свого племінника Полоцького князя Брючєслава, який захопив Новгород
1024 р.	Ярослав зазнав поразки в битві під Лиственом від брата Мстислава й був змушений укласти з ним союз Згідно з угодою між Ярославом і Мстиславом Русь була поділена по Дніпру: Лівобережжя з Черніговом відійшло Мстиславу, а Правобережжя з Києвом залишилося за Ярославом (мова йшла не про розкол держави, а про поділ сфер впливу й владних повноважень)
1036 р.	Смерть Мстислава Ярослав ув'язнив свого брата — Псковського князя Судислава, який провів у заточенні 24 роки Остаточне утвердження єдиноосібного правління Ярослава

із різними країнами, підкріплюючи їх династичними шлюбами (рис. 1). Ярослава називали «тестем Європи».

У роки правління Ярослава Мудрого було складено писане зведення загальноприйнятих у ті часи законів Київської Русі в єдину «Руську Правду». Вона була правовим кодексом держави, що вперше визначав права людини. Ця збірка законів відтворювала тогочасні суспільні відносини, закріплюва-

ла майнове розшарування, панування князів і бояр над простим людом. Так, розмір штрафів за злочини залежав від статусу потерпілого: за вбивство огнищанина (управителя князівського маєтку) накладався штраф у 80 гривень, а за вбивство просто селянина смерда — 5 гривень.

Особливо уславився князь будівництвом церков. У той час «золотоверхий» Київ ряснів більш як 400 церквами. Серед них височили Десятинна церква, монастирі Георгія та Ірини, церква Василія. Та справжнім дивом тогочасного християнського світу вважається Софійський собор (1037 р.). Собор прикрашала чудова мозаїка і різнокольорові фрески, які й сьогодні належать до шедеврів світового мистецтва. Архітектура Софійського собору чарує довершеністю, вишуканістю форм і пропорцій.

Свідченням княжої турботи про церкву стало те, що 1051 р. Ярослав уперше призначив київським митрополитом русина Іларіона, усупереч волі константинопольського патріарха, щоб мати свою незалежну церкву в могутній державі. Іларіон — знаменитий книжник, автор першого давньоруського філософського твору «Слово про Закон і Благодать». Багато істориків вважають, що він був автором літопису.

Дипломатичні й торговельні зв'язки Русі з Візантією та іншими країнами потребували високої освіти русичів з обов'язковим знанням грецької та латинської мов. Із цією метою 1037 р. Ярослав відкрив у Софії Київській школу вищого типу. Навчалися в ній діти вищої знаті: майбутній митрополит Іларіон, діти самого Ярослава, а також знатних іноземців — претендентів на корони королів. Серед них у різні часи навчалися діти англійського короля Едмунда, угорський королевич Андрій, наступник датського престолу Герман, син норвезького короля Олаф та інші. У школі, поряд із богослов'ям, вивчали філософію, риторику, історію, грецьку мову, географію та природничі науки. Випускники школи володіли іноземними мовами, були знайомі з творами античних, візантійських та західноєвропейських авторів. Вінцем освіти вважалось опанування ораторського мистецтва. Це був перший вітчизняний вищий навчальний заклад, що з'явився раніше, ніж перші такі заклади в Західній Європі.

Завдяки підтримці князя швидко розбудовувалися старі й виникали нові міста, що мало велике

Рис. 1. Династичні шлюби за часів Ярослава Мудрого

значення для зміцнення кордонів держави. «Країною міст» називали Русь іноземні купці й мандрівники. Їх вражала краса й велич Києва, який за розмірами поступався лише Константинополю та арабській Кордові. За часи князювання Ярослава площа столярного града Русі зросла в сім разів. Вишуканістю архітектурних форм, привабливістю ремісничих виробів, кількістю торжищ вирізнялися і такі давньоруські міста, як Гадяч, Чернігів, Переяслав, Новгород, Суздаль, Полоцьк. Більше трьохсот міст налічують у Київській Русі вітчизняні літописи. До цього слід додати численну групу безіменних давньоруських фортець та замків, укріплених поселень, відкритих археологами. Давньоруські міста були центрами ремесла й торгівлі, осередками політичного та культурного життя, тут були зосереджені органи державної влади та церковного управління.

Основу продуктивного населення міст становили ремісники. Великий попит мали вироби ювелірів, ковалів, зброярів, гончарів, іконописців та інших майстрів. У Київській Русі існувало близько сотні ремісничих спеціальностей. У давньоруських містах точилася жвава торгівля. Авторитету та широкого визнання не лише на Русі, а й далеко за її межами набули давньоруські купецькі організації. Торговельні подвір'я і цілі вулиці давньоруських купців успішно процвітали в Константинополі, у шведському місті Сігуні, у столиці Волзької Болгарії — місті Булгарі на Камі та в інших міжнародних центрах. Кам'яниці купців з Єгипту, Арабського халіфату, Кавказу, Італії, Скандинавії, Польщі й Угорщини стояли і на площах Києва. Розмістившись посередині дніпровського водного шляху «із варяг у греки», Київ став одним зі світових центрів торгівлі.

За князювання Володимира і Ярослава родоплеменна держава остаточно переросла в ранньофеодальну, а її дружинна форма обернулася на монархічну. Поступово, у міру того, як князі та знать захоплювали землі общин, складався клас феодалів-землевласників. Земля, як основне багатство й джерело добробуту, перебувала у власності феодалів на чолі з князем, який утримував бояр і дружину. У літописах перші згадки про князівське землеволодіння датуються кінцем XI ст. Від XII ст. починає запроваджуватися велике індивідуальне земельне володіння бояр. Його виникнення знаменувало подальший розвиток феодальних відносин і вплинуло на структуру держави й характер влади.

З ім'ям Ярослава пов'язаний і розквіт давньоруської культури, освіти та наукових знань. Його можна з повним правом назвати фундатором книжності й вченості на Русі. У князя була одна із найбільших на той час і перша в державі бібліотека. У давньоруських землях виникало чимало шкіл, у яких дітей навчали грамоти. Осередком знань став Києво-Печерський монастир, заснований 1015 р. За Ярослава було укладено перший літописний звід,

розвивалися література і перекладалися книги іноземних авторів.

Завдяки мудрій і далекоглядній політиці в усіх галузях державного життя Ярослав увійшов в історію з ім'ям «Мудрий», а невідомий автор, що зробив запис про смерть цього видатного діяча на стіні Софії Київської, назвав його «царем». Отже, часи князювання Ярослава Мудрого позначилися завершенням будівництва Давньоруської держави, зміцненням її кордонів, інтенсивним будівництвом міст, піднесенням ремесла, сільських та міських промислів, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, значним культурним розвитком. Усе це посилювало славу й авторитет Київської Русі в середньовічному світі.

Соціально-економічний розвиток Київської Русі

Політична і військова могутність Київської Русі трималася на міцному фундаменті — процвітаючому господарстві. Землеробство і скотарство не тільки забезпечували населення продуктами харчування і сировиною, а й дозволяли постачати їх за межі країни. Промисли, насамперед мисливецьтво і бортництво (бджолярство), дозволяли руським купцям постійно постачати на зарубіжні ринки хутра, мед і віск.

Землеробство було провідною галуззю давньоруської економіки й досягло високого на той час рівня розвитку. Основними зерновими культурами в Київській Русі було жито, просо, ячмінь, пшениця й овес.

Для обробітку землі застосовувалися різні системи, залежно від ґрунту і кліматичних умов. У лісовій зоні застосовували пересічну систему. Ліс вирубувався, пні корчувалися і все спалювалося. Таким чином готувалися посівні площі, знищувалося коріння бур'янів, а попелом удобрювався ґрунт. Для розпушування землі використовували легку соху.

У лісостепових і степових районах використовували перелогову систему. Розорювали вільні ділянки землі й засівали. Коли земля виснажувалася, залишали її на кілька років (перелогом) під випас худоби — для відновлення родючості. Основним знаряддям обробітку землі був плуг із залізним наральником. Він не тільки розпушував, а й перевертав пласт ґрунту, що давало добрі результати при розорюванні цілинних і перелогових ділянок.

Для боронування використовували боронисукуватки — стовбури невеликих дерев з коротко обрубаними гілками. Археологічні розкопки свідчать, що землероби Київської Русі використовували багато ручних знарядь — заступи, мотики, серпи, коси. Для обмолоту зерна використовували ціп. Праця селянина була важкою, виснажливою, але забезпечувала його і державу хлібом.

Поряд із землеробством розвивалося скотарство. Загалом розводили коней і волів, яких використовували для якісного обробітку землі, овець і кіз, які забезпечували селян м'ясом, хутром і вовною.

Худобу випасали з весни до осені на луках, лісових галявинах, перелогових землях і в степу. На зиму для неї запасали сіно й зерно. Узимку молодих тварин тримали в житлових приміщеннях, щоб не замерзали. Кінь і корова були великою цінністю для селянина. «Руська Правда» вважала крадіжку коней та інших свійських тварин тяжким злочином і немилосердно карала за це.

Серед промислів досить розвинутими були мисливство й рибальство. Для полювання в густому лісі лук був мало ефективним, тому використовували ловецькі ями, пастки, силки (петлі) тощо. На ведмедя ходили із сокирою і рогатиною. Для рибальства використовували плетені з лози верші, а також конопляні сіті й неводи.

Великих успіхів було досягнуто в металообробці. Руські ковалі із заліза, яке «варили» у невеликих донницях, виготовляли різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці, власні ковальські інструменти — молоти, кліщі тощо, почали виробляти власну зброю. Руські мечі вже в XI ст. зустрічаються у Прибалтиці, Фінляндії та Скандинавії, отже їхні вироби з'явилися на світових ринках.

Високої майстерності досягли давньоруські ювеліри. Виготовлені київськими майстрами золоті прикраси розходилися по всій середньовічній Європі.

Поширеними видами ремесел були гончарство, а також обробка шкіри, дерева і кістки, домашнє ремесло — прядіння і ткацтво.

Продукція землеробства і ремісничі вироби вивозилися купцями Грецьким шляхом до Візантії, а Залозним — до країн Кавказу та Арабського Сходу. Від Києва через Галич проходив Соляний шлях. Через Володимир-Волинський пролягали торговельні шляхи на Захід — у Польщу, Чехію, Угорщину, Німеччину. Особливо тісні торговельні відносини підтримувалися з найбагатшою тоді країною — Візантійською імперією. В обмін на свої товари Русь отримувала предмети розкоші, дорогі тканини, олію, вино, фрукти, вишукану зброю, прянощі, книги, предмети церковного вжитку.

Характерною ознакою суспільного устрою Київської Русі була велика кількість категорій населення (табл. 7).

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА ДОБИ РОЗВИНЕНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (друга половина XI—середина XVI ст.)

Часи від другої половини XI до початку XVI ст. європейські історики визначають як розвинене Середньовіччя, маючи на увазі, що саме тоді феодальне суспільство досягло розквіту, набуло класичних (зразкових) форм. Тодішні історичні процеси на те-

ренах сучасної України відповідають характерним рисам розвиненого середньовічного феодального суспільства, але мають певні відмінності: тривале збереження залишків родоплемінного ладу, складна ієрархічна соціальна структура й система управління, постійна загроза нападів кочових племен на державну територію. Руські землі, й зокрема майбутні українські, прийняли на себе удар монголо-татарських орд, тому не мали можливості одними з перших залучитися до економічних досягнень початку Нового часу. До того ж, землі сучасної України до середини XVI ст. втратили державність і були розділені між сусідніми державами — Московією, Литвою, Польщею, Угорщиною, Молдавією, Османською імперією.

Роздробленість Київської Русі

Доба політичної феодальної роздробленості — поділ держави на окремі самостійні території — для Київської Русі почалася після смерті Ярослава Мудрого.

Причини феодальної роздробленості Київської Русі.

- Поступове утвердження приватної власності на землю сприяло зростанню продуктивності праці, робило власника повним господарем, його залежність від великого князя ставала незначною.
- Зростання кількості міст, розвиток містобудування спричинило формування декількох сильних економічних і політичних центрів, здатних до самостійної тривалої оборони.
- Кожне князівство за умов натурального господарства могло являти собою самостійну господарську одиницю, а торгівля й економічна співдружність хоч і були вигідними, але не край необхідними.
- Християнська мораль ще не утвердилася у руському суспільстві, братовбивча війна у суперництві за владу засуджувалася церквою, але залишалася звичайним традиційним явищем; князям було важко поступитися особистими інтересами заради загальнодержавних.
- Держава мала дуже великі розміри, її територією важко було керувати з єдиного центру, суттєві регіональні відмінності почали роз'єднувати східнослов'янську спільноту.

Перед смертю Ярослав Мудрий заповів кожному з п'яти синів окремих уділ. Найстарший Ізяслав отримав Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав. Молодші Ярославичі Ігор і В'ячеслав одержали відповідно Волинь і Смоленщину. Внукові Ростиславу було виділено Галицьку землю. У заповіті Ярослав закликав синів до любові й злагоди, а роль глави держави поклав на старшого сина Ізяслава. Спочатку три старші брати, утворивши політичний союз, спільно управляли державою.

Але обставини склалися так, що 1068 р. тріумвірат Ярославичів розпався. Тоді до меж

Таблиця 7

Соціальна структура населення Київської Русі

Категорія населення		Риси соціального становища	
Князі	Великий князь	Очоловав державу, приймав закони, вершив суд, вів міжнародну політику, організовував збір данини, піклувався про оборону держави, вважався власником усієї землі	
	Удільний князь	Родичі великого князя; очолювали окремі князівства	Мали право володіти землею, із земельних прибутків були зобов'язані забезпечувати себе воєнними обладунками і разом зі своїми дорослими синами і слугами брати участь у військових походах; із них формувалася державна адміністрація
Бояри		Знатні феодалі, нащадки родоплемінної знаті й верхівки князівських дружинників	
Духовенство	«Чорне»	Київський митрополит	Очоловав церковну організацію Русі
		Єпископи	Управляли церковними округами
		Настоятелі монастирів	Очолювали релігійну й господарську діяльність монастирів
		Ченці	Присвячували себе служінню Богу, відмовившись від свого майна й мирського життя, також займалися господарською діяльністю при монастирях
	«Біле» (мирське духовенство)		Справляли Божу службу в церквах, їхньою професійною діяльністю була релігійна, але на відміну від представників «чорного» духовенства їм дозволялося мати родину
Урядники (найчастіше з числа бояр)	Посадники		Були намісниками князя, відповідали за порядок у підлеглих землях, за збори данини
	Волостелі		Управляли волостю або маєтком князя
	Тіуни (огнищани)		Князівські й боярські слуги; брали участь в управлінні волостю, містом, відповідали за збереження майна свого пана
	Палацові чини		Керували окремими галузями князівського управління (тогочасні чиновники)
Дружинники	Воеводи й тисяцькі		Очолювали давньоруське ополчення (тогочасні воєначальники, як правило, із числа бояр)
	Рядові дружинники		Професійні воїни, складали військо князя, яке він утримував, забезпечував зброєю, кіньми, одягом, міг за вірну службу жалувати грошові нагороди й землі
Купці		Займалися торгівлею, найзаможніші з них володіли просторими садибами із житловими хоромами, господарськими приміщеннями, входили до органів управління містом	
Ремісники		Займалися різними ремеслами, заможні жили у посадах, збіднілі, як правило, залежали від багатих покровителів, жили в їхніх садибах	
Селяни	Смерди		Вільні селяни, які об'єднувалися в сільські громади (верв, мир, село). Громада охоплювала один або декілька сусідніх населених пунктів, володіла лісами, випасами, водоймами, орні землі знаходилися в індивідуальному володінні членів громади
	Рядовичі		Селяни, змушені працювати у феодала за угодою — «рядом»
	Закупи		Колишні смерди, які потрапили в залежність до феодала, узявши в борг гроші — «кupu», могли втратити господарство, якщо не повертали борг
	Холопи		Селяни, повністю залежні від хазяїна, який міг їх убити, продати, покарати
Челядь		Жителі господарського двору: слуги, стайничі, кухарі, пралі та ін.; хазяї могли їх продавати, дарувати, залишати у спадщину	
Чернь		Збіднілі люди без майна, які наймалися на «чорну» роботу	

Переяславського князівства вдерлися половці (кипчаки) — войовничі кочові племена тюрксько-го походження. Ізяслав і Святослав виступили на допомогу Всеволоду. У битві на річці Альті руські війська зазнали поразки. Нерішучість і безпорадність князів перед небезпекою половецького вторгнення в Київ обурила киян, які підняли повстання й фактично вигнали Ізяслава з Києва. 1069 р. з допомогою польського короля Болеслава II Сміливого Ізяслав повернув собі київський престол.

У 1072 р. князі внесли зміни й доповнення до «Руської Правди», створивши таким чином новий кодекс законів «Правда Ярославичів», який впроваджував індивідуальну власність на землю, поки що князівську. Ярославичі вважали міста із землями, що заповів їм батько, своєю спадковою власністю — «отчиною». Разом із цим, «Правда Ярославичів» обмежувала свавілля землевласників: їм заборонялося без княжого суду «мучити смердів».

Однак союзи братів не були міцними. Кожен з Ярославичів виступав претендентом на київський престол. Численні міжусобні війни спустошували і послаблювали державу, із чого скористалися зовнішні вороги — половці, литовці, поляки, угорці. Спроби зупинити ці негативні процеси на з'їздах князів (1072, 1097, 1100, 1101, 1103 рр.) не дали істотного результату.

Певна стабілізація настала після чергового повстання міського люду в Києві проти бояр і лихварів. Щоб заспокоїти повсталих, великокняжий престол віддали **Володимирі Мономаху** (1113—1125 рр.), який відзначився у боротьбі з половцями. Ставши київським князем, Володимир Мономах зменшив своїм уставом лихварські проценти, обмежив права багатих над селянами-закупамі.

Головну увагу Мономах приділяв зміцненню політичної єдності держави. Дипломатичними методами і військовою силою він домогся визнання своєї влади практично всіма князями. Значно зміцнила Русь свої міжнародні позиції. Цьому сприяли успішні походи проти половців, зближення з Візантією, Скандинавією, Західною Європою шляхом налагодження династичних зв'язків та інше.

Після смерті Володимира Мономаха київський престол перейшов до його найстаршого сина **Мстислава** (1125—1132 рр.), який продовжив політику батька, підтримуючи єдність Русі й захищаючи її кордони від половецьких орд.

Діяльність Мономаха та його сина Мстислава були останніми спробами зберегти єдність Київської держави. Кінцем історичної доби став 1132 р., коли Київ відіграв роль основного політичного центру руських земель. Після цього з Київської держави виділялися окремі князівства і землі. Князівства починають самостійно проводити не тільки внутрішню, але й зовнішню політику. Протягом XII ст. з'явилося п'ятнадцять самостійних князівств, найбільшими з яких були Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Галицьке та Волинське. У XIII ст. кількість князівств, на які

розпалася Русь, досягла п'ятдесяти. Централізована форма державної влади на Русі змінилася на поліцентричну (з багатьма центрами). Спільними лишалися тільки правляча династія Рюриковичів і церковна організація із центром у Києві.

Монголо-татарська навала

1206 р. хан Темучин, якого стали називати **Чингісханом** (великий хан) завершив об'єднання монголів у могутню державу й відразу розпочав завойовницькі війни.

Дізнавшись про наближення армії монголо-татар, половці звернулися до руських князів, колишніх своїх ворогів, по допомогу. У лютому—березні 1223 р. у Києві відбувся з'їзд князів, на якому було вирішено підтримати половців у боротьбі проти монголо-татар. 31 травня 1223 р. об'єднані половецькі й руські війська билися з монголо-татарами біля річки Калка (Приазов'я). Та серед князів не було єдності в керівництві боєм, тому русичі зазнали поразки. Переслідуючи руські дружини, монголи дійшли до Дніпра, але далі наступати не наважилися.

Наприкінці 1237 р. розпочався наступ монголо-татарських військ під проводом хана **Батия** (онука Чингісхана) на Русь. Протягом 1237—1238 рр. були остаточно розгромлені половці, завойовані й спустошені Північно-Східні землі Русі. Навесні 1239 р. монголо-татари захопили Переяслав і Чернігів, зруйнували й спалили ці міста.

Восени 1240 р. монголи взяли в облогу Київ. Штурм укріплене міста тривав понад десять тижнів. 7 грудня 1240 р. монголо-татари повністю захопили місто.

Після взяття Києва монголо-татари вирушили на Галицько-Волинські землі. Там були взяті й поруйновані міста Кам'янець, Ізяслав, Колодязин, Луцьк, Володимир. Під Галич завойовники підійшли об'єднаними силами й після триденної облоги взяли його штурмом.

У 1241 р. монголо-татари вийшли на західні рубежі Русі й вдерлися на територію Польщі та Угорщини. Але виснажені тривалими війнами монголо-татарські війська 1242 р. припинили завоювання і повернули на схід. У пониззі Волги монгольські правителі заснували державу Золоту Орду зі столицею у місті Сарай. Руські землі не входили до складу цієї держави, а перебували у васальній залежності від неї, тобто руські князі визнавали себе васалами монгольського хана, були зобов'язані сплачувати йому данину. Хан видавав князям ярлики (грамоти з дозволом на княжіння). Збиранням данини займалися ханські намісники баскаки. За несплату данини людей забирали в рабство. Будь-який опір жорстоко придушувався. Замість об'єднаної боротьби проти ігноруючої за владу руські князі часто підкупали ханів, щоб отримати ярлик, і навіть наймали монголо-татарські війська для боротьби між собою.

Монголо-татарська навала призвела до остаточного припинення існування Київської Русі як єдиної держави.

Галицько-Волинська держава

Галицьке князівство виділилося зі складу Київської Русі наприкінці XI ст., а Волинське — у середині XII ст. Віддаленість Галичини й Волині від Києва сприяла укріпленню самостійності цих земель.

У 1199 р. князю Роману Мстиславичу вдалося об'єднати Волинську й Галицьку землі, врятувавши останню від зазіхань на її території польських і угорських феодалів. Так утворилося **Галицько-Волинське князівство**, до якого 1202 р. Роман Мстиславич приєднав і Київські землі. Відтак, під владу одного князя потрапили всі українські етнічні землі, крім чернігово-сіверських: уся територія Правобережної України увійшла до складу Галицько-Волинського князівства. Утворення такої могутньої держави дозволило вести успішну боротьбу з половцями, сприяло економічному піднесенню. Літописець називає Романа «царем на Русі», «самодержавцем всія Русі».

Роман прагнув створити власну модель державного управління. Він хотів укріпити князівську владу, незалежну від бояр, для чого спирався на дружину, середні верстви населення й зумів отримати широку підтримку своєї політики в суспільстві.

Улітку 1205 р. Роман Мстиславич розпочав військовий похід на Польщу, потрапив у засідку і загинув. Після трагічної смерті Романа, за малолітства синів почала правити його вдова Анна, яку підтримували волинські бояри. Але верхівка галицьких бояр виступила проти об'єднання земель під владою волинської еліти, прагнула зберегти власні позиції навіть ціною збільшення впливу іноземних феодалів (поляків і угорців) на галицькі землі.

Від 1205 до 1238 р. тривали розпад Галицько-Волинської держави і боярське панування, що призвело до безладдя і політичного послаблення руської державності. Бояри прогнали малолітніх синів Романа — Данила і Василька і взяли владу у свої руки. Угорський король Андрій II посадив на галицький престол свого малолітнього сина Коломана, а польський князь Лешко Краківський заволодів Перемишлем і прагнув захопити й інші волинські землі. Щоб послабити позиції угорського короля, він, скориставшись незадоволенням галичан свавіллям угрів, запросив на галицький престол новгородського князя Мстислава Удатного, який 1219 р. вигнав угорський гарнізон з Галича.

Вісімнадцятирічний Данило, один із синів Романа Мстиславича, одружився з дочкою Мстислава Удатного Ганною. Спираючись на волинське боярство, 1219 р. він визволив від поляків Берестейщину і Забужжя, а 1225 р. — Луцьк і Пересопницю з округами. Кілька разів він брав і вимушено залишав Галич, а 1238 р. утвердився в ньому, остаточно

подолавши боярську опозицію. 1239 р. Данило Романович знов приєднав до своїх володінь Київські землі, однак невдовзі вони були завойовані монголо-татарами, князь змушений був визнати залежність від Золотої Орди.

Столицю князівства Данило переніс із бунтівного Галича на Волинь, у місто Холм. Навколо міста він звів могутні укріплення. У місті князь побудував церкви, заклав чудовий палац. У внутрішній політиці Данило прагнув забезпечити собі підтримку селян та міщан. Він дбав про розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Із цією метою князь запрошував ремісників та купців із Німеччини, Польщі, зруйнованої монголо-татарами Русі. Данило не дозволив татарам повністю знищити свою державу: об'єднав її землі, підготував країну до відсічі орди.

1245 р. відбулася битва між військом Данила Галицького та об'єднаним польсько-угорським військом біля міста Ярослав на річці Сян. У цій битві Данило отримав блискучу перемогу. Галицько-Волинський князь підтвердив свою славу хороброго воїна й мудрого полководця. Ця перемога мала велике історичне значення. По-перше, вона надовго зупинила агресію Угорського Королівства на північ від Карпат; по-друге, піднесла міжнародний авторитет Галицько-Волинської держави. Після цього угорський король змушений був налагодити дружні стосунки з Данилом і навіть одружив свою дочку із сином Данила Левом. На честь цього шлюбу Данило заснував Львів.

Данило прагнув створити антимонгольську коаліцію європейських держав, однак це йому не вдалося. Тому, щоб уберегти свої землі від спустошення монголо-татарами, він поїхав на переговори з ханом Батием до Золотої Орди, де добився підтвердження своїх прав на Волинь і Галичину. Політика Данила була спрямована на те, щоб дістати перепочинок і зібрати сили для вирішальної боротьби. Данило звернувся до Папи Римського Інокентія IV з проханням допомогти зібрати рицарів Європи на хрестовий похід проти монголо-татар, погоджуючись за це на перехід своїх земель під церковну юрисдикцію Риму. 1253 р. він отримав від Папи Інокентія IV королівську корону. Коронували його в Дорогичині на Підляшші. Від того часу всі західні хроністи почали титулувати Данила королем, а Галицько-Волинську державу — Руським королівством. Але Папа не надав реальної допомоги Данилові в боротьбі проти орди, і взаємини між Данилом Галицьким і Римом не переросли у стійкий союз.

У 1252—1253 рр. Данило втрутився у боротьбу за Австрію. Він одружив свого молодшого сина Романа з наступницею австрійського престолу герцогинею Гертрудою. Однак монгольська загроза не дала йому змоги надіслати значні військові сили в центр Європи й утвердити за сином австрійський престол.

Наприкінці 50-х рр. XIII ст. монголо-татари направили проти Данила величезне військо і змусили його остаточно визнати себе васалом Орди.

За вимогою монгольського воєводи Бурундая були зриті всі укріплення навколо міст. Із тих пір галицько-волинські війська змушені були брати участь у військових походах монголо-татар на сусідні держави.

Однак убити чи усунути Данила з престолу, як вони це робили в інших руських князівствах, монголо-татари не посміли.

Князь Данило Галицький проявив себе як здібний державний діяч. Він здійснив військову реформу. Не покладаючись тільки на феодальну дружину (галицьке боярство часто зраджувало його), почав широко використовувати ополчення — селян і міщан. На зміну великого боярства, яке було в князівському оточенні, він почав висувати своїх прибічників з нижніх верств. Так формувалося дворянство-шляхта.

Помер Данило Галицький 1264 р. За наступників Данила Галицького держава поступово втрачала свою велич (табл. 8).

Боротьба із зовнішніми ворогами і внутрішні міжусобиці знесилювали Галицько-Волинську державу. Після смерті в 1340 р. Юрія II Болеслава розпочалася тривала війна Польщі, Угорщини і Литви за землі Галицько-Волинської держави.

Виокремлення української народності із загальнооруської спільноти

Землі південної та південно-західної Русі, що від часів антського союзу, дулібського та полянського племінних об'єднань відігравали провідну роль в історії східних слов'ян, стали генетичною базою формування українського народу. На теренах сучасної України знаходилася майже половина земель Київської Русі. Дослідження писемних пам'яток свідчать, що українська мова почала формуватися вже за часів Київської Русі. Через роздробленість Русі відмінності між майбутніми українцями, росіянами й білорусами стали більш помітними (у мові, традиціях), на що вказують літописи й археологічні знахідки. До XIII ст. на землях сучасної України сформувалися Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке князівства. Галицько-Волинське князівство стало безпосереднім спадкоємцем традицій Київської Русі, додавши до духовної і матеріальної культури майбутніх українців ще більше європейських рис. Після 1340 р., коли Галицько-Волинська держава припинила своє існування, українські землі були поділені між сусідніми державами, але там уже існувала самобутня народність, яка зберегла національні риси попри втрату державності.

Назва «Україна» вперше зустрічається у Київському літописі 1187 р. стосовно Київської та Переяславської земель. 1189 р. у тому ж літописі вжито назву «Україна Галицька» щодо Галицького князівства. За тих же часів назва «Україна»

Таблиця 8

Князі — наступники Данила Галицького

Ім'я, роки княжіння	Відомі факти біографії й політичні заходи
Лев I Данилович (1264—1301)	Розширив батьківські володіння, приєднавши Люблінську землю, що належала Польщі й частину Закарпаття з містом Мукачеве 1272 р. переніс столицю до Львова Укріпив Львів, відбудувавши фортеці, зруйновані за вимогою татар Налагодив жваві дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом
Юрій I Львович (1301—1308)	Скориставшись усобицями у Золотій Орді, відсунув південні кордони своєї держави до нижньої течії Дніпра й Південного Бугу Переніс столицю до Володимира-Волинського Прийняв королівський титул, іменувався «королем Русі й князем Володимирії» 1303 р. утворив окрему Галицьку церковну митрополію (перший галицький митрополит Петро Ратенський пізніше став першим московським митрополитом) Уклав союз із мазовецьким князем і німецькими хрестоносцями в боротьбі проти Литви
Андрій і Лев II Юрійовичі (1308—1323)	Активно боролися проти татар, тому не знайшли сил, щоб 1315—1321 рр. підтримати антиугорське повстання закарпатських феодалів і отримати «угорську спадщину» (керівник повстання їздив до Галицької землі, щоб запросити одного з братів на угорський престол) Підтримували дружні відносини з Тевтонським орденом Загинули одночасно в бою з ординцями
Юрій II Болеслав (1325—1340)	Сприяв розвитку міст, надаючи їм магдебурзьке право Прагнув обмежити владу боярської верхівки Уміло врегулював відносини із Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом, однак напруженими лишалися стосунки з Польщею та Угорщиною Був отруєний політичними противниками у Володимирі-Волинському

поширилася і на Чернігівщину. Найпоширенішою думкою про походження назви «Україна» є виведення її від слова «край» (у значенні кінець, погранична територія). Деякі дослідники пов'язують походження слова «Україна» від «край» — країна (рідний край, земля, країна). За іншим припущенням, вона походить від дієслова «украяти» — відрізати (шматок землі, відрізаний (украятий) від цілого).

Щодо часів Київської Русі й Галицько-Волинської держави, використання назви «Україна» є умовним, тому що тогочасне населення українських територій усвідомлювало себе як руське. Пізніше назви «Україна» і «Русь» тривалий час вживалися паралельно. Населення Закарпаття і сьогодні називає себе русинами.

Українські землі під владою Литви

На литовських землях, оточених непрохідними для кінноти лісами і болотами, й тому недосяжних для монголо-татарських орд, у XIII ст. утворилася і швидко набрала військової міці держава. Литовські князі почали активно захоплювати сусідні землі, послаблені внутрішніми міжусобицями й боротьбою із зовнішніми ворогами. Населення Русі вважало перехід під владу Литви меншим злом, аніж перебування під ординським пануванням — литовці не грабували русичів і не руйнували звичайного побуту, традицій, культури, тому приєднання більшості українських земель проходило мирно, без жорстокого опору.

Литовсько-Руська держава, яка увійшла в історію під офіційною назвою «Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське» (Жмудь — область Литви), за півтора століття набула розмірів найбільшої в Європі, 90 % її території становили східнослов'янські землі. Литовці завоювали й підкорили землі слов'ян, але підпали під їхній культурний вплив. Руська Правда стала правовою основою Великого князівства Литовського, а руська мова — державною мовою. Литовська аристократична верхівка прийняла православну віру. Отже, ця держава була багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою, у якій литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам — культурна й економічна.

Перехід Галичини під владу Польщі

Окрім Великого князівства Литовського, свої зазіхання на землі Русі мала і Польща. Скориставшись послабленням Галицько-Волинської держави, **Казимир III Великий** 1340 р. захопив Галич, але боярство на чолі з Дмитром Дядьком на певний час зуміло відстояти самостійність князівства. Упродовж 1344—1349 рр. Казимир III захопив Перемишльську і Сяноцьку землі, Галичину, частину Волині. Спалахнула війна між Польщею та Великим князівством Литовським за поділ галицько-волинських земель, у результаті якої Галичина з Белзькою землею та Холмщиною опинилися під владою Польщі, а Волинь — під зверхністю Литви.

Після Казимира польським королем став Людовик Угорський, який передав Галичину під владу угорських воєвод (1370 р.). У результаті воєнного походу 1387 р. полякам удалося повернути ці землі. Похід очолювала польська королева Ядвіга, яка була угорського роду, тому багато угорських правителів галицьких міст сприймали її як свою і здавалися без бою. Територія загарбані Галичи-

ни й частини Волині була трохи менша за тодішнє Польське королівство. Тому поляки змушені були визнавати право власності на землі за боярами, у тому числі руськими, які не чинили їм опору. Однак польські королі намагалися якнайтісніше прив'язати Галичину до Польщі. Згодом загарбані території були поділені на землі (округи): Галицьку, Львівську, Перемишльську, Сяноцьку, Холмську і Белзьку, які очолили королівські намісники-старости. У 1434 р. польський король **Владислав II Ягайло** (засновник династії Ягеллонів) остаточно скасував будь-які автономні права галицьких земель у складі свого королівства, поширив на них польське право, суд, адміністрацію. Галицька, Львівська, Перемишльська і Сяноцька землі були об'єднані в Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. На Західній Волині було створене Белзьке воєводство з центром у місті Белз.

Якщо Литва з повагою ставилася до православної церкви, звичаїв українського народу, економічного та культурного життя, що створювало умови для його подальшого розвитку, то керівні кола Польщі взяли курс на знищення залишків спадщини Київської Русі, насильне окатоличення та закріпачення селян.

Історична доля Буковини й Закарпаття в XIV — першій половині XVI ст.

Утворена в IX ст. Угорська держава прагнула розширити свої території на сході за рахунок Закарпаття — історичних українських земель, території проживання східнослов'янських племен білих хорватів, приєднаних до Київської Русі за часів князювання Володимира Великого. Скориставшись усобицями на Русі, угорські королі поступово загарбали й перетворили Закарпаття на свій домен і роздавали тут маєтки своїм васалам. Королі відбирали землі в тих, хто виступав проти їхньої влади, тому окремі частини Закарпаття час-то переходили з рук у руки.

У складі Угорщини Закарпаття було поділене на три комітати (жупи): Ужанський, Березький, Угочанський, а 1303 р. було організовано ще Марморський комітат. Упродовж XIII—XV ст. землі Закарпаття були заселені, крім угрів (мадярів) і русинів, волохами, німцями, словаками. Місцеве корінне населення відчувало утиски з боку іноземних володарів.

У 40—50-х рр. XIV ст. під владу Угорщини потрапила Шипинська земля, яка через послаблення Галицько-Волинського князівства вимушена була визнати зверхність золотоординського хана. У 1359 р. молдавські феодалі підняли повстання проти угорського короля і домоглися незалежності Молдавії. До новоутвореної Молдавської держави увійшла і Шипинська земля. Грамота 1433 р. так визначала її кордони: на заході ця земля межувала з підвладними Польщі українськими землями по річці Колочин (сучасна межа Чернівецької та

Івано-Франківської областей), а на півночі простягалася до Дністра. У складі Молдавії Шипинська земля зберігала автономію. Після ліквідації її автономії у середині XV ст. зникає і сама назва «Шипинська земля». Натомість від кінця XIV ст. вживається назва «Буковина» (на цій території були поширені букові ліси). У документах, що збереглися до нашого часу, ця назва вперше трапляється у грамоті молдавського господаря (князя) Романа I від 30 березня 1392 р. У XIV—XV ст. у Шипинській землі помітно збільшується кількість населення, з'являються нові поселення, розвиваються скотарство і землеробство, видобуток і обробка заліза. Однак життя там не було безпечним. На буковинські землі нападали польські війська і орди кримських татар. У 1514 р. Молдавія разом із Буковиною потрапила під владу турецьких султанів.

Наприкінці XIV ст. на Закарпаття переселився разом із родиною подільський князь **Федір Коріятович** (далекий родич угорського короля Сигізмунда). У 1393—1414 рр. він був володарем Мукачівської домонії і наджупаном Березького комітату. У ці часи на Закарпаття посилюється слов'янський вплив, зміцніли зв'язки з іншими українськими землями, спостерігався успішний розвиток торгівлі й ремесел. У Мукачеві було перебудовано замок, а поблизу міста засновано православний монастир, який став осередком боротьби проти впливу католицизму. Після смерті Коріятовича місто й домонія повернулися під владу угорського короля.

Поразка угорсько-чеської армії в битві проти турків під Мохачем (1526 р.) спричинила поділ угорських земель між Османською імперією, Семиграддям і Австрією. Закарпаття, поділене між Семиграддям і Австрією, на довгі роки стало ареною постійних війн.

Перехід Криму і Північного Причорномор'я під владу Османської імперії

Після татарської навали частина південних земель сучасної України потрапила в залежність від Золотої Орди. У 70-х рр. XIII ст. у Північному Причорномор'ї сформувався окремий Ногайський улус. Татари назвали місто Солхат (нині Старий Крим) Кримом. Згодом ця назва поширилася на весь півострів. На початку 60-х рр. XIV ст. межиріччя Дніпра та Нижнього Дунаю зайняли три орди — Кримська, Джамбуйлуцька, Перекопська. Наприкінці XV ст. в умовах політичної роздробленості Золотої Орди Кримське ханство виділилося в окрему державу. Першим кримським ханом був **Хаджі-Гірей**. Свою резиденцію він переніс із Солхату до Бахчисараю. Але 1478 р. кримський хан Менглі-Гірей був змушений визнати себе васалом Османської імперії.

Із тих часів південно-східні українські землі майже не знали спокою: з 1450 до 1556 р. орди кримських татар здійснили на ці території 86 великих грабівницьких нападів.

Перехід північно-східних українських земель до складу Московської держави

У XV ст. Московське князівство перетворилося на могутню державу. Під владою **Івана III** (1462—1505 рр.) було об'єднано значний масив руських земель і остаточно скинуто монголо-татарське іго на Русі (1480 р.). Посилаючись на історичну традицію, династичні зв'язки між московськими і київськими князями, спираючись на загально-руську релігійну спільність, натхнений успіхами в зовнішній політиці, Іван III почав називати себе «государем і великим князем усієї Русі». Цим він викликав невдоволення Литви, яка вбачала у такому титулі зазіхання Московії на включені до її складу білоруські та українські землі.

У конфлікті з Великим князівством Литовським московська влада діяла в союзі з Кримським ханством. За згодою з Іваном III війська хана Менглі-Гірея 1 вересня 1482 р. напали на Київ. Місто було спалене й пограбоване. Московсько-кримський союз був спрямований проти Литви, Польщі та Великої (Заволзької) Орди.

Унаслідок виснаження у московсько-литовських війнах кінця XV — початку XVI ст. Литва змушена була передати Московії землі Чернігово-Сіверського князівства. Війни проти Литви сприймалися московською стороною як боротьба за руську народність і православну віру.

Передумови об'єднання Великого князівства Литовського й Польського королівства

Із кінця XIV ст. низка зовнішніх і внутрішніх обставин спонукали Литовську і Польську держави до об'єднання, яке відбувалося нерівномірно. Небезпека з боку Тевтонського ордена, Кримського ханства й Московського князівства штовхала держави до зближення, але внутрішні суперечки щодо того, які власне сили очолюватимуть союз, гальмували цей процес.

Ягайло, молодший син Ольгерда, зайнявши великокнязівський престол у супереч принципам родового старшинства, був змушений шукати підтримки для зміцнення свого становища. Проти нього виступили старші Ольгердовичі й кузен Вітовт.

14 серпня 1385 р. у селищі Крево було укладено угоду про унію (союз) Литви з Польщею. Кревська унія була шлюбною — литовський князь Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою і був проголошений польським королем, а збройні сили їхніх держав об'єднувалися. За умовами унії Литва прийняла католицизм.

Проте внаслідок прагнення литовської верхівки до політичної самостійності Литва фактично залишилася окремою державою, влада в якій безпосередньо належала князю Вітовту (1392—1430 рр.). Прагнучи оволодіти всією Руссю, Вітовт вдався до протиставлення із Золотою Ордою і здійснив проти неї два переможні походи (1397, 1398 рр.). Проте третій похід закін-

чився для Вітовта поразкою (битва 1399 р. біля річки Ворскли). Це змусило відновити унію з Польщею. За умовами Віленської унії 1401 р. визнавалася васальна залежність Литви від Польщі, а після смерті Вітовта мало відбутися остаточне включення Великого князівства Литовського до Польщі.

У роки Великої війни (1409—1411 рр.) Польща й Литва виступили союзниками в боротьбі проти Тевтонського ордену. У Грюнвальдській битві (15 липня 1410 р.) союзне військо вщент розгромило хрестоносців. Під впливом цього посилювалося прагнення Литви до державної незалежності від Польщі. У 1413 р. було укладено Городельську унію, за якою Велике князівство Литовське визнавалося незалежною державою, хоча обрання великого князя контролювалося і затверджувалося польським королем. Литовська католицька знать урівнювалася у правах з польською шляхтою. Негативним наслідком зближення Литви й Польщі для українського населення стало насильницьке насадження католицизму.

Остаточна ліквідація автономії руських князівств у складі Литви

Після смерті Вітовта литовські та руські феодалі на сеймі у Вільно обрали великим князем литовським **Свидригайла Ольгердовича**, відомого своїм негативним ставленням до унії Литви з Польщею. Король Ягайло розпочав воєнні дії проти Свидригайла, прагнучи захопити Волинь і Поділля. У 1430—1431 рр. польське військо здобуло Кам'янець, Володимир-Волинський, взяло в облогу Луцьк. На Волині й Поділлі розпочалася народна війна проти загарбників.

Невдалі дії Свидригайла та його орієнтація на руських православних феодалів викликали невдоволення литовських магнатів. У 1432 р. вони обрали великим князем литовським **Сигізмунда** (брата Вітовта), який відновив унію Литви з Польщею. Водночас, намагаючись позбавити Свидригайла опори серед православних феодалів, Сигізмунд привілеєм від 15 жовтня 1432 р. зрівняв їх у правах з литовськими феодалами-католиками. Це дало змогу Сигізмундові 1 вересня 1435 р. остаточно розгромити Свидригайла і його прибічників — руських князів. Свидригайло змушений був відмовитися від боротьби за великокнязівський престол. Під його владою залишилася тільки Волинь.

Руські князі не змирилися з поразкою. Вони організували змову і в 1440 р. вбили Сигізмунда. Після цього на білоруських і українських землях спалахнуло повстання проти Литви.

Литовські магнати на чолі з новообраним великим князем **Казимиром IV Ягайловичем** (1440—1492 рр.) придушили повстання, але були змушені піти на поступки місцевим князям і боярам. Були відновлені Київське та Волинське удільні князівства і надано їм автономію.

Київським князем став Олелько Володимирович, а на Волині князем залишався Свидригайло.

У 30—40-х рр. XV ст. городяни, дрібна православна шляхта на українських землях чинили рішучий опір польському і литовському пануванню; місцеві ж українські пани-князі в інтересах збереження своєї влади у вирішальні моменти йшли на згоду з литовськими магнатами.

Але поступки з боку Литви православним князям, боярам Волині та Київщини були тимчасовими. Спираючись на підтримку польських феодалів, литовський уряд уже на початку 50-х рр. XV ст. узяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р. після смерті Свидригайла Волинське князівство припинило своє існування.

У 1471 р. після смерті князя Семена Олельковича також було ліквідоване Київське князівство. Великий князь литовський і король Польщі Казимир IV призначив воеводою в Київ литовського магната Гаштольда, однак кияни відмовилися впустити його в місто. Гаштольд здобув Київ лише за допомогою війська. Після скасування місцевої автономії Волинь, Київщина і Поділля були перетворені на воеводства, очолювані намісниками-воеводами, що підлягали безпосередньо владі великого князя.

Останньою спробою української знаті вибороти державні права в межах Литовсько-Руського князівства стало повстання 1508 р. під проводом Михайла Глинського. М. Глинський походив з Полтавщини, із татарського українізованого роду. Навчався у Німеччині, був при дворі цісаря Максимиліана, служив у курфюрста Саксонського Альберта. У 1500 р. повернувся додому, став управителем двору Великого князя Литовського Олександра Казимировича. Це викликало заздрість литовських магнатів і привернуло увагу руських панів. Незважаючи на католицьку віру, він став їх керівником.

У 1506 р. польські пани звинуватили М. Глинського в отруєнні князя Олександра. Новий великий князь і король Польщі Сигізмунд усунув Глинського з посади управителя двору, і той виїхав до своїх полських маєтків. У 1508 р. М. Глинський разом із братами підняв повстання із закликом захищати релігійні й політичні права. Повстанці здобули кілька замків на Білій Русі, у тому числі міста Турів і Мозир, і взяли в облогу Житомир і Овруч. Але ні татари, ні Москва не надіслали обіцяної допомоги. Та головне, що більшість українських аристократів не підтримали повстання.

У липні 1508 р. Сигізмунд I розбив війська Глинського, багато шляхти було заарештовано. Так закінчилася остання спроба українських аристократів за допомогою зброї здобути державну незалежність України. Після цього українське панство обстоювало в Литві й Польщі тільки станові й особисті інтереси.

Час після занепаду Галицько-Волинського князівства став епохою драматичних подій в історії України — майже півстоліття тривала війна сусідніх держав за її землі. Утрата державності негативно позначилася на соціально-економічному становищі населення та розвитку культури.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ у другій половині XVI — першій половині XVII ст.

У XVI—XVII ст. українські землі розвивалися у тісному взаємозв'язку та під впливом культури Західної і Центральної Європи епохи Відродження та Реформації. Це підтверджують явища й процеси економічного, громадського, релігійного, культурного життя українців у складі Польської держави.

Люблінська унія 1569 р.

Велике князівство Литовське поступово занепадало. Унаслідок Лівонської війни з Московією (1558—1583 рр.) воно опинилося на межі воєнної катастрофи й змушене було піти на поступки Польщі, яка прагнула приєднання Литви.

Злиття Польщі й Литви в одну державу відбулося на об'єднаному засіданні сейму в Любліні, що тривав з 10 січня до 12 серпня 1569 р.

1 липня 1569 р. послі Великого князівства Литовського підписали акт про унію. Польща і Литва об'єдналися в одну державу, яка дістала назву **Річ Посполита** (республіка).

Основні умови Люблінської унії

- Об'єднання Польщі й Литви у федеративну державу, очолювану виборним монархом, який одночасно є польським королем і великим князем литовським. Він мав обиратися на спільному польсько-литовському сеймі й коронуватися в Кракові.
- Створення єдиного сейму, грошової системи і ведення спільної зовнішньої політики
- Збереження Польщею і Литвою свого державного статусу: окреме законодавство, судова система, центральний і територіальний уряди, військо і фінанси. Проте в Литві власний сейм ліквідувався.
- Перехід до складу Польщі українських земель — Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини.

Литовське князівство отримало статус автономії. Українські землі, що раніше належали Литві, переходили під владу безпосередньо Польщі й поділялися на шість воеводств: Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Руське.

Наслідки Люблінської унії для українських земель

- На українську територію нові форми соціального та правового життя, у тому числі принципи шляхетської демократії, міського самоврядування поширювалися через Польщу.
- Українські землі, на відміну від литовських, не забезпечили собі окремий статус у політичній та соціально-правовій системі нової держави.

- Суспільна верхівка зазнала відчутного впливу католицизму та польської духовної культури, наслідком чого стало стрімке ополячення української шляхти.
- Залучення України через господарський комплекс Речі Посполитої до міжнародної системи економічного життя призвело до остаточного закріпачення селян, постійного зростання експлуатації підневільного населення, зосередження торгівлі в руках шляхти. Прагнучи інтенсифікувати сільське господарство і зорієнтувати його на потреби зовнішнього ринку, поляки утворювали власні господарства, що називалися фільварками (у перекладі з німецького — хутір, ферма). Під фільварки відводилися кращі землі, а їх розвиток забезпечувався за рахунок панщини — примусової підневільної праці селян. Розгортання фільваркової системи зменшило селянські наділи, призвело до збільшення панщини, примусів і втрати селянами права вільного переходу від одного пана до іншого.
- Православним українцям заборонялося займати вищі державні посади, у містах православні українці усувалися від участі в самоуправлінні, українські ремісники і купці опинилися в менш вигідних умовах, ніж польські (більші податки, заборона займатися певними ремеслами, обмеження торгівлі).
- В установах панувала тільки польська мова та латина як мова освіти, судочинства, діловодства.

Берестейська церковна унія 1596 р.

В об'єднанні православної й католицької церков були зацікавлені польський король — для остаточного ополячення українців і білорусів, Папа Римський — для збільшення своїх володінь і доходів, православні ієрархи — для зрівняння в правах з католицькими. У 1596 р. в Бересті була проголошена церковна унія — об'єднання православної церкви з католицькою, унаслідок чого утворилася нова — уніатська церква (греко-католицька).

Основні умови Берестейської унії

- Прийняття католицької догматики про чистилище, походження Духа Святого від Бога-Отця та Бога-Сина.
- Визнання зверхності Папи Римського як першого ієрарха всієї християнської церкви.
- Збереження православної візантійської обрядовості та юліанського календаря.
- Проведення богослужінь церковнослов'янською мовою.
- Виборне право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр із наступним затвердженням обраних духовних осіб світською владою.
- Збереження за нижчим духовенством права одружуватися, на відміну від обов'язкової безшлюбності латинського духовенства.

- Підтвердження східних принципів організації чернечого життя.
- Зрівняння у правах руського духовенства з латинським у Речі Посполитій: звільнення від сплати податків, право займати державні посади, надання єпископам прав сенаторів.
- Навчання у школах і семінаріях на українсько-білоруських землях повинно проводитися грецькою та слов'янською мовами.
- Підпорядкування братств єпископам.

Діяльність православної церкви в Речі Посполитій було заборонено, закривалися православні храми та парафіяльні школи, що діяли при них, православні монастирі та церкви передавалися католикам або уніатам (греко-католикам), ченці та священники зазнавали переслідувань з боку польської шляхти. Фактично відбулося не рівноправне об'єднання церков, а підкорення православ'я католицизму. Проти церковної унії виступили народні маси, частина знаті на чолі з князем **Василем Костянтином Острозьким** (1527—1608 рр.), братства (громадські організації міщан, створені для захисту православної пастви). Це змусило Польщу в 1632 р. знову дозволити легальне існування православної церкви.

Отже, релігійна ситуація в Україні наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. була складною і драматичною. Як у Західній Європі в XVI ст. від католицизму відокремився протестантизм, так в Україні й Білорусії від православної церкви відокремилася греко-католицька.

Реформація в Україні

У першій половині XVI ст. в Європі набув поширення антикатолицький рух, який дістав назву **Реформація**. Прибічники руху вимагали обмеження влади духовенства, здешевлення обрядів і проведення їх національними мовами, відміни церковного землеволодіння та ін.

У кожній країні Реформація мала свої особливості. Вплив ідей Реформації на українських землях проявився не стільки в поширенні нових (протестантських) віровчень, скільки в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православ'я, що перебувало у кризовому становищі. Насамперед православні підтримали думку про використання в церковних обрядах живої української мови. Утілення цієї ідеї потребувало високоосвіченого духовенства, наявності національних шкіл і друкарень. У середині XVI ст. в Україні з'явилося Святе Письмо, перекладене українською мовою. Найвідомішим є Пересопницьке Євангеліє, перекладене так званою «простою мовою» Михайлом Василевичем та архимандритом Пересопницького монастиря Григорієм у 1556—1561 рр.

У другій половині XVI ст. в Україні поруч із посиленням наступом католицизму деякого поширення набула одна з течій протестантизму — **соцініанство**. Назва течії походить від імені головного теоре-

тика-богослова Фавста Соціна. Основою віровчення соцініан було визнання істинним з трьох осіб Святої Трійці лише Бога-Отця. Ісус Христос відповідно до соцініанських принципів мав людську природу, а його місія полягала в посередництві між Богом і людьми. Дух Святий не є особою, а тільки проявом сили Божої. Людина має свободу, волю, природну чистоту. Соцініани заперечували ікони та всю церковну зовнішню обрядовість, не визнавали воєн і смертної кари як посягання на образ Божий — людину.

Соцініанство прийшло на українські землі з Польщі й було особливо популярним на Волині. Центрами соцініанства були містечка Киселин та Гоща, де соцініани заснували свої навчальні заклади, а також Острог, Берестечко, Ляхівці, Дорогостаї, Корець, Кременець.

Контрреформація на українських землях

Люблінська унія 1569 р. створила умови для активної діяльності на українських землях єзуїтів — ченцям католицького ордена, які в умовах Реформації відстоювали позиції католицизму.

1571 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (Галичина), а незабаром єзуїтські школи з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі, Новгороді-Сіверському і в Києві. Вплив єзуїтів на громадсько-культурне життя України однозначно оцінювати не можна. З одного боку, єзуїти сприяли поширенню освіти, прилучали українців до досягнень європейської науки. Єзуїтські колегіуми — найкращі на той час навчальні заклади в Україні — приваблювали дітей православної заможної верхівки українства. Платою ж за навчання в єзуїтських навчальних закладах нерідко ставало зречення батьківської віри, а відтак і національності. Тим паче, що після Берестейської унії діяльність єзуїтів була спрямована проти православної церкви.

Українське національно-культурне відродження

Залежне становище українців у Речі Посполитій спричинило активізацію громадського руху, який історики характеризують як національно-культурне відродження. Ідеї гуманізму та Реформації, проникаючи в Україну, сприяли поширенню освіти, науки, пробуджували інтерес до української історії, мови. У суспільстві росла потреба в освічених людях як для розвитку торгівлі й виробництва, так і для здатності протистояти ополяченню та окатоличенню населення.

Острозька академія

Першою в Україні національною школою вищою рівня була **Острозька Академія**, заснована близько 1576—1580 рр. у маєтку князя Костянтина

Василя Острозького на Волині. Першим ректором академії був український шляхтич з Поділля **Герасим Смотрицький**.

Працювали в академії випускники європейських університетів, відомі культурні діячі Іван Федоров, Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський, ієромонах Кіпріан. В Острозі викладалися «сім вільних наук»: граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Провідне місце в програмі навчання посідало вивчення трьох мов: слов'янської, грецької та латини. Острозька академія, як і всі школи того часу, мала переважно гуманітарну спрямованість. З академією пов'язані імена багатьох політичних та релігійних діячів, серед яких були Петро Сагайдачний, Іов Борецький, Мілетій Смотрицький. Зі смертю К. Острозького (1608 р.) академія поступово почала занепадати.

Поява книгодрукування в Україні

Видатною подією національно-культурного відродження стало розповсюдження друкарської справи, що значно прискорило культурний розвиток в Україні.

Точна дата початку книгодрукування в Україні не відома. Першим друкованим твором вважається «Апостол», виданий 1574 р. у Львові Іваном Федоровим. Найновіші дослідження свідчать, що перша українська друкарня ймовірно існувала у Львові ще за століття перед тим. Багатий львівський міщанин Степан Дропан 1460 р. подарував церкві Св. Онуфрія і монастиреві при ній свою власну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілеєм 1469 р.

1574 р. у Львові у друкарні Федорова вийшов перший український друкований підручник «Буквар». Іван Федоров під час перебування в Острозі, куди його запросив князь Острозький, видав «Новий Завіт» (1580 р.) і справжній шедевр з-поміж стародруків Острозьку Біблію (1581 р.). Це було перше повне друковане видання Біблії слов'янською мовою.

З-поміж перших українських книжок були граматики (підручники для вивчення мов): «Адельфотес» (1591 р.) та «Граматики словенська» (1596 р.). «Адельфотес» — греко-слов'янська грамика, складена у Львівській братській школі. «Граматику словенську» видав у Вільні український учений Лаврентій Зизаній. Він був також автором «Лексиса» — першого українського друкованого словника, де церковнослов'янські слова перекладалися українською мовою. Чималий вплив на розвиток української науки й шкільництва мала «Граматики» **Мілетія Смотрицького**, що вийшла друком 1619 р. Протягом двох століть вона залишалася основним підручником граматики в школах України, Білорусії, Росії, Болгарії та Сербії.

Полемічна література

Наприкінці XVI ст. набуває розвитку полемічна література, спрямована проти колонізації україн-

ського народу, насадження католицизму та унії. Одним з найвідоміших письменників-полемістів був ректор Острозької школи Герасим Смотрицький. Найбільш відомим його твором є трактат «Ключ царства небесного» (1587 р.), у якому лунало звернення до українського та білоруського народів стати на захист національних традицій. Значне місце в українській полемічній літературі кінця XVI ст. належить Стефану Зизанію, Мілетію Смотрицькому. Вершиною ж полемічної літератури стала творчість **Івана Вишенського**. У своїх посланнях з Афону в Україну («Послание до всех обще в Лядской земли живущих», «Обличение диавола-миродержца» та ін.) він різко виступав проти польсько-католицької реакції.

У 1621 р. митрополит **Іов Борецький** від імені «народу російського» склав трактат «Протестація», суть якого полягала в наступному: український та білоруський народи мають право на свою церкву та віру; не можна насильно насаджувати унію, переслідувати та пригнічувати православних у Речі Посполитій. «Протестація» є пам'ятником політичної літератури і мала велике значення для визвольного руху українського народу.

До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури, які відтворюють полум'яний заклик до збереження унікальної національної і культурної спадщини українства.

Братства

У другій половині XV ст. українські православні міщани — торговці й ремісники — створили перші **братства**, які обстоювали інтереси православної церкви. Спочатку братства надавали матеріальну допомогу храмам, підтримували дисципліну в церкві, опікувалися сиротами і старцями. Згодом вони почали впливати на обрання священників, єпископів. Братства існували в кожному місті й містечку Галичини, Волині, Поділля, Київщини. Іноді опікунство над храмами призводило до конфліктів між братствами й вищим духовенством. Через грецьких церковних служителів братства також встановлювали зв'язки з Москвою, отримували матеріальну допомогу для діяльності своїх шкіл і друкарень. Від патріарха Єремії (1586 р.) Львівське Успенське братство, а згодом і братства Києва та Луцька отримали право контролювати духовенство й підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо константинопольському патріарху. Це право називалося **ставропігією**, а братства стали **ставропігійними**.

За структурою братства нагадували міські ремісничі цехи, мали власні статuti, у яких передбачалися регулярне проведення зборів, виборність старшини і прийняття присяги. Існували братства на членські внески братчиків і пожертвування. Братства організовували друкарні, де видавали церковні книги, засновували школи, у яких навчання велося українською мовою. Особливо відомими були Успенське братство у Львові (1585 р.),

Київське Богоявленське братство (1615 р.), Луцьке Чеснохрестське братство (1617 р.).

На початку XVII ст. братські православні школи Львова, Києва, Луцька взяли на себе роль національно-культурних просвітницьких закладів. Перша братська школа була відкрита у Львові в 1585 р. У 1615 р. на кошти Гальшки Гулевичівни відкрилася братська школа у Києві, першим ректором якої був Іов Борецький. Викладання предметів у школах велося рідною мовою, а двері шкільні були відчинені для всіх бажаючих, незалежно від походження або соціального становища. На базі Київської братської та школи Києво-Печерського монастиря виникла Києво-Могилянська академія.

Києво-Могилянська академія

У 1631 р. архимандрит Києво-Печерської Лаври **Петро Могила** заснував при лаврі школу вищого типу, яку через рік було об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянською колегією (з 1701 р. — Київська академія). Ця школа, зберігаючи національні традиції, прийняла програму і методи західноєвропейських університетів. Викладання велося латинською мовою. Курс навчання тривав 12 років. В академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчання складали «сім вільних наук», які поділялися на «тривіум» (граматика, риторика, діалектика) і «квадріум» (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії, як і скрізь у Західній Європі, викладалися латиною. Проте бдали тут і про належне знання української мови. Нею писалися літературні твори і наукові трактати, вірші, літописи тощо.

Києво-Могилянська академія довгий час була єдиним вищим всестановим навчальним закладом України і всього православного світу.

Церковна реформа Петра Могили

У 1632 р. київським митрополитом став Петро Могила. Для відновлення авторитету православної церкви Петро Могила розпочав поступове проведення реформи церкви, першим кроком якої стало налагодження суворої дисципліни з-поміж ченців і духовенства. Для нагляду за церковним життям Петро Могила запровадив посади двох митрополітичних намісників. Контроль за духовним життям повинні були здійснювати єпархіальні собори.

Перешкодою у реорганізації церкви було право магнатів втручатися у справи церкви в межах їхніх володінь. Крім того, із розвитком братств в Україні посилювався вплив мирян на церковні справи, часто братства підпорядковували собі духовенство. Петро Могила вважав неприпустимим, щоб влада мирян перевершувала владу духовенства.

Зміни, що відбувалися в церковному житті, були закріплені в кількох книгах. Важливою подією стала поява твору «Православне сповідання віри», написаного настоятелем Києво-Печерського монастиря Ісайєю Трофимовичем за активної участі

Петра Могили. Твір, у якому викладалися основи православної віри, було схвалено константинопольським патріархом та затверджено собором східних патріархів у Яссах. Перекладене багатьма мовами, «Православне сповідання віри» поширювалося не лише в православних країнах, а й серед католиків і протестантів. Сам Петро Могила був автором двох надзвичайно важливих церковних книжок — «Службеника» й «Требника».

«Службеник» собором 1629 р. був проголошений як обов'язковий для кожного священика. У ньому подавалися уточнені повні тексти Богослужб — уранішніх, обідніх (літургій), вечірніх.

«Требник» вийшов друком у Лаврській друкарні 1646 р. Він містив докладний опис і порядок здійснення найрізноманітніших Богослужб (треб), таких як вінчання, хрещення, похорон, освячення нової хати, молебні з приводу неврожаю, хвороб, подорожей, початку навчання тощо.

Петро Могила зібрав навколо себе освічене духовенство, яке взяло у свої руки церковні справи, усунувши становище, за якого освічені братчики вирішували різні релігійні питання. Свою роль у врятуванні православної церкви у найбільш скрутні для неї часи братства виконали. Нові часи вимагали консолідації церкви.

Значення діяльності Петра Могили, спрямованої на розбудову церковного й культурного життя України, важко переоцінити. Недарма час, протягом якого Могила був митрополитом, називають Могилянською добою. За визначні заслуги перед Українською православною церквою 12 грудня 1996 р. Петро Могила був канонізований — визнаний Святим.

Виникнення українського козацтва

Потужний культурно-освітній рух згуртував позбавлений власної держави український народ, підніс його національну свідомість, сприяв утвердженню визвольних ідей. Високий злет української культури XVI — першої половини XVII ст., оцінюваний дослідниками як золотий вік, засвідчив, що українці готові до боротьби за самостійний розвиток культури та за державну незалежність. Отже, коли з приходом Польщі було поставлено під сумнів формування українців як окремої етнічної спільності, в Україні розгортається визвольний рух проти польської колоніальної політики. Українська знать втрачає роль виразника національних інтересів, роль провідної верстви визвольного руху. Ці функції перебирає на себе **козацтво**, яке вже в XVI ст. заявило про себе як про помітну соціальну силу.

Литва та Польща недостатньо дбали про організацію оборони південних кордонів своїх держав від турецько-татарських нападів. Це призвело до утворення на півдні українських етнічних земель досить великого малозаселеного району — так званого Дикого Поля, у життя якого панівна верхівка майже не втручалася. Тому люди, котрі там

проживали, ризикуючи стати жертвою нападу ординців, були вільними, але вимушеними самостійно дбати про збройний захист.

Слово «козак» уперше згадується в літописі 1240 р. У мовах тюркських народів воно означає вільну озброєну людину, котра несе прикордонну сторожову службу. Отже, подібна категорія людей була також і в інших народів, але унікальність козацтва в Україні полягає в тім, що тут воно стало окремим суспільним станом з певними правами й привілеями і мало свою територію, незалежну від державної адміністрації. Уперше в документах слово «козак» згадується в 1492 р. і пов'язується саме з українцями (схема 1).

Соціальний склад козацтва був досить різноманітним: кріпосні селяни, міщани, а також усі незадоволені феодално-кріпосницькими порядками та національно-релігійним гнобленням.

У XVI ст. основним центром розселення козацтва стало Запорозжя, або Низ (територія Дніпрових порогів). Звідси назва козаків — **запорозькі** або **низові**. Козаки заснували укріплені поселення — січі. На початку XVI ст. вони заселили та освоїли Середнє Подніпров'я, Запорозжя. У середині XVI ст. ватажок козацтва, канівський та черкаський староста Дмитро Вишневецький (Байда) об'єднав козаків і заснував першу відому на сьогодні Січ-фортецю на острові Мала Хортиця (1556 р.). За Дніпровими порогами виникає козацька республіка — Запорозька Січ, яка кілька разів змінювала місце розташування (табл. 9).

На освоєних землях козаки займалися землеробством, вирощували сільськогосподарські культури. Нескінченні татарські набіги робили землеробство непостійним, тому козаки відчували нестачу хліба. Умови степу якнайкраще сприяли розведенню дрібної та великої рогатої худоби. Провідною галуззю скотарства було конярство. Козаки також займалися полюванням, рибальством, бортництвом. Промисли не приносили достатнього прибутку, тому все більшого поширення набували

ремесла: теслярство, ковальство, виготовлення зброї, бондарство.

Кожен козак мав навички торговця: необхідно було обмінювати або продавати вироби власного господарства, військові трофеї. Через Подніпров'я проходили торгові шляхи, козаки вдавалися до грабунків татарських купців. Від середини XVII ст. широко використовувалися можливості посередницької торгівлі.

Таблиця 9

Запорозька Січ у XV—XVIII ст.

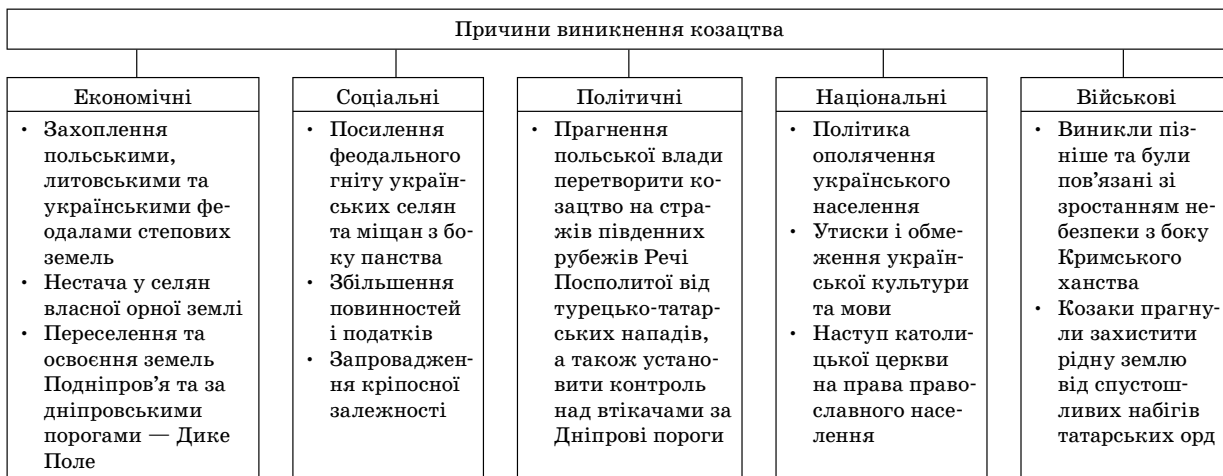
Назва Січі	Дата заснування
Січ на острові Мала Хортиця	1556 р.
Томаківська	Кінець 60-х рр. XVI ст.
Базавлуцька	1593 р.
Микитинська	1638 р.
Чортомлицька	1652 р.
Кам'янська	1709 р.
Олешківська	1711 р.
Нова Січ	1734 р.
Задунайська Січ	1775 р.

Запорозька Січ — козацька республіка

Зародком нової української державності — козацької — стала **Запорозька Січ**. Її демократичний характер пояснюється тим, що Запорозьку Січ створив сам народ для подолання загрози знищення; козакам були потрібні злагода й порозуміння.

Козацька Січ мала надійні укріплення. Її оточували глибокі рови і високі земляні вали з гарматами, вежами з бійницями, де постійно чергували озброєні козаки.

Схема 1

Запорозькій Січі були притаманні ознаки республіки: власна територія, система виборних органів влади, правові звичаї, військо. Вищим законодавчим, адміністративним та судовим органом Січі була **Січова Рада**. Її рішення вважалися думкою всього війська і були обов'язковими для виконання. Рада розглядала найважливіші питання внутрішньої політики: проводила розподіл земель, угідь та рибних ловищ, судила за тяжкі злочини. Загальна (військова) рада проходила на Січі 2—3 рази на рік (1 січня, після Великодня, 1 жовтня). На Радах обирали козацький уряд (схема 2).

Широка демократія Запорозької Січі дає історикам підстави вважати її християнською козацькою республікою.

Хоча в руках козацької старшини були зосереджені влада й багатство, у Запорозькій Січі не було кріпацтва. Існувала формальна рівність між козаками, які могли користуватися землею, угіддями, брати участь у загальновійськових радах, обирати старшину.

В адміністративно-територіальному відношенні Запорозька Січ поділялася на паланки (округи) на чолі з полковниками. Умови прийому до Січі передбачали вірність православ'ю, уміння володіти зброєю, дотримання традицій товариства, відсутність родини. Жінок у Січ не допускали. Одружені козаки жили в прикордонних із Січю районах — зимівниках. Символом влади військової старшини були прапор, булава, печатка, бунчук, литаври, пірнач. Усі разом вони складали клейноди, тобто військові відзнаки та символи влади. До прапора козаки ставилися як до святині. Козацький стяг був червоного (малинового) кольору, на одному боці якого було зображено Святого Архангела Михаїла (білим кольором), на іншому — хрест. Символом влади була військова печатка з гербом Січі — козак з рушницею на плечі, із шаблею та списом, устромленим у землю.

Запорозька Січ посіла гідне місце в історії України XVII—XVIII ст. «Славне Запорожжя» стало місцем, де селяни та бідні городяни знаходили притулок від феодального та національного гніту. Січ залишалася оплотом волелюбності українців, звідси розходилися хвилі народних повстань проти панування шляхетської Польщі, проти ненавис-

ного кріпацтва. Запорозька Січ була політичним центром українського народу. Її місце в суспільно-політичному житті України було ключовим, що давало підставу називати українців «нацією козаків», а Січ — за демократичні порядки — козацькою республікою.

Образ запорозького козака став символом захисника Батьківщини. Козацтво захищало українські землі від руйнівних набігів турецько-татарських загарбників, повернуло до життя спустошені татарськими ордами південноукраїнські землі. Запорозькі козаки піднялися у військовій справі до рівня кращих європейських армій XVII—XVIII ст. Козаки удосконалили сторожову та розвідувальну службу. Запорозька Січ (Кіш) мала цілу низку ключових ознак державності у вигляді демократичної республіки. Вона залишила помітний слід у процесі створення української держави.

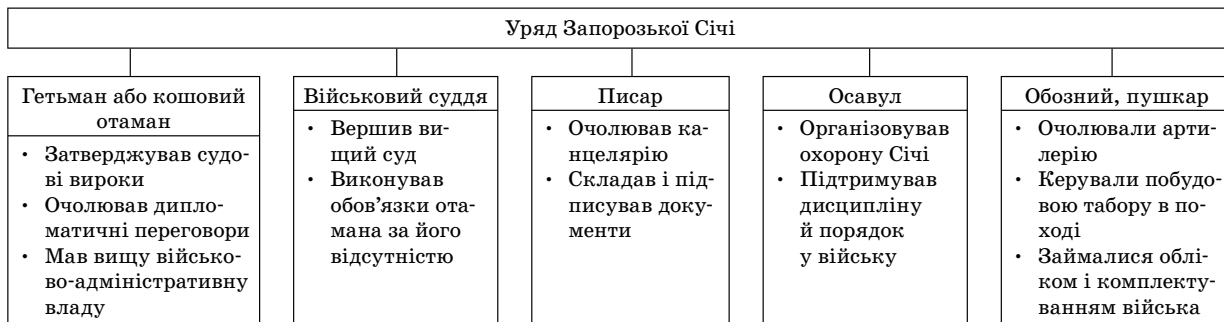
Уряд Речі Посполитої прагнув поставити козаків під свій контроль і використовувати їхнє військо для захисту власних володінь від татар і турків, для протистояння з іншими державами (Московським царством). Із цією метою 1572 р. польський король прийняв на військову службу 300 козаків. Їх було внесено до спеціального списку — реєстру, тому вони отримали назву реєстрових козаків. У подальшому чисельність реєстру змінювалася, наприкінці XVI ст. він складав три тисячі. Реєстрові козаки користувалися привілеями: отримували за службу гроші, землі, звільнялися від податків і повинностей, мали самоуправління. Вони також повинні були контролювати нерєстрових козаків, придушувати антипольські повстання.

Визвольний рух в Україні в XVI — першій половині XVII ст. Козацько-селянські повстання

Посилення Польщею соціального, національного та релігійного гніту, зміцнення українських сил призвело до активізації в Україні антифеодального і визвольного руху, головною рушійною силою якого стало селянство та козацтво.

Від першої половини XVI ст. в Західній Україні (Галичина, Закарпаття, Буковина) набуває поширення рух **опришків** — народних месників (уперше згадуються 1529 р.).

Схема 2

Наприкінці XVI ст. надзвичайно широкого розмаху набули два козацько-селянських повстання: повстання 1591—1593 рр. під проводом гетьмана реєстрових козаків **Кшиштофа Косинського** (охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь) та повстання 1594—1596 рр. під проводом сотника надвірних козаків князя **К. Острозького** — **Северина Наливайка** (охопило майже всі українські землі). Повстання Наливайка поставило під загрозу існування польської влади в Україні.

Северин Наливайко виношував проєкт створення незалежного від Речі Посполитої українського князівства. У своєму листі до польського короля Сигізмунда III він висунув власний проєкт улаштування козацтва, що передбачав передачу йому земель між Південним Бугом і Дністром, південніше Брацлава. При цьому територія від Дніпра до Дністра опинялася під єдиною козацькою юрисдикцією. Але ці плани не були реалізовані: їх автор після жорстоких тортур був четвертований. Масштаб повстання викликав серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої. Придушивши повстання, польський сейм 1597 р. проголосив козаків ворогами держави і прийняв рішення «винищити їх до останку». Але рішення залишилося на папері — Польщі вже було не під силу здійснити його. До того ж, на початку XVII ст. Польща вступила в період безперервних війн з Московією та Туреччиною і потребувала допомоги козаків.

Багато зусиль для мирного розвитку стосунків з Польщею доклав **Петро Конашевич-Сагайдачний**, який гетьманував у 1616—1622 рр. Родом він був із дрібної української шляхти села Кульчиць під Самбором на Львівщині. Навчався в Острозі, 1616 р. прибув на Запорозьку Січ. Очолювані ним козаки здійснили кілька успішних походів проти татар і турків (1607, 1608, 1614, 1615, 1616 рр.). Справжнє визнання Конашевич-Сагайдачний здобув після походу 1616 р. на Кафу (Феодосія), захопивши її і звільнивши з неволі полонених (табл. 10).

У битві під Хотиним П. Конашевича-Сагайдачного було важко поранено і 1622 р. він помер у Києві.

Після смерті Сагайдачного козаки відмовилися від політики компромісів із Польщею. Посилення тиску з боку польського уряду (заборона реєстрового козацтва, будівництво для контролю над козаками фортеці Кодак на Дніпрі) викликало нову хвилю козацько-селянських повстань. Найбільш відомі з них — повстання 1630 р. під проводом гетьмана **Тараса Федоровича** (Трясила), повстання 1635 р. під проводом гетьмана **Івана Сулими** і повстання 1637—1638 рр. під проводом гетьманів **Павла Бута** (Павлюка) і **Якова Острянина**.

Придушивши повстання, Польща вжила жорстокі заходи проти козаків. 1638 р. польський сейм ухвалив «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», спрямовану на ліквідацію привілеїв козацтва. Проти українців здійснювалася політична жорстокого терору. У документі йшлося про по-

требу застосувати проти повстанців військову силу. Козаки позбавлялися права обирати старшин, заборонялося також козацьке судочинство. Реєстрове військо обмежувалося шістьма тисячами осіб. Без дозволу урядового комісара під загрозою смерті ніхто не мав права йти на Запорозжя. Козакам не дозволялося селитися в містах, крім прикордонних — Черкас, Чигирин і Корсуня. Два полки реєстровців, по черзі змінюючись, мали постійно перебувати на Запорозжжі.

Значення козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст.

- Відстоювання українським козацтвом своїх станових прав і привілеїв уперше набуло форми національно-визвольної боротьби.
- Висунуті козаками гасла захисту православ'я, звільнення від кріпацтва і польського панування об'єднали представників різних станів українського суспільства — селян, міщан, православне духовенство.
- Козацтво на практиці довело свою здатність до виконання ролі провідника українського національно-визвольного руху.
- Повстання започаткувало новий етап в історії визвольного руху України.
- Попри поразки повстань ідея національного визволення і необхідність боротьби за нього набула поширення в Україні.

Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої (1648—1657 рр.)

У першій половині XVII ст. Річ Посполита перетворилася на найбільшу європейську державу. На українських землях, що входили до її складу, панувало свавілля польських магнатів та шляхти.

Причини Національно-визвольної війни Соціально-економічні

- Перетворення Польщі на основного постачальника хліба в Європі призвело до зміцнення земельної власності феодалів та посилення кріпосницького гніту. Для українських селян панщина збільшилася до 5—6 днів на тиждень, зросли також натуральні та грошові податки.
 - Значне погіршення економічного становища міщан: жителі міст, що знаходилися в приватній власності феодалів, повинні були платити додаткові податки, церковну десятину, виконувати різні роботи на користь власника міста. У містах з Магдебурзьким правом (право на самоврядування) посилювалося свавілля польської адміністрації.
 - Погіршення становища реєстрового козацтва після придушення козацько-селянських повстань 1630-х рр. та видання польським урядом у 1638 р. «Ординації Війська Запорозького реєстрового».
- Політичні.** Відсутність в Україні власної держави призводила до масового ополячення української

Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного

Політична	Просвітницька	Військова
• Козацьке військо було перетворено на регулярне військове формування, суттєво збільшено кількісний склад козацького флоту • У гетьманській діяльності керувався прагматизмом, шляхом переговорів та компромісів з польським урядом намагався обстоювати інтереси українського народу • Організовані П. Конашевичем-Сагайдачним успішні воєнні походи проти турок і татар привернули увагу до козаків в Європі • 1916 р. приєднався до «Ліги міліції християнства», мета якої — боротьба з Османською імперією • 1620 р. надіслав посольство до московського царя із проханням прийняти козаків на службу	• Разом із Військом Запорозьким вступив до Київського братства, забезпечивши його захист і підтримку • За сприяння П. Конашевича-Сагайдачного в Києві утворився культурний осередок, до якого належали І. Борецький, Є. Плетенецький, К. Сакович, М. Смотрицький та ін. • У зверненнях до польського уряду вимагав офіційного визнання православної церкви та надання їй прав і привілеїв • За його вирішальної участі було відновлено православну ієрархію у Речі Посполитій • Великі суми грошей заповів школам Львівського і Київського братств	• Як полководець відзначався схильністю до активних наступальних дій і широкого використання фактора раптовості • Уславився вдалимими морськими і сухопутними походами на володіння Османської імперії і Кримське ханство • 1618 р. разом з великим козацьким військом брав участь у поході королеви Владислава на Москву • У битві під Хотиним (1621 р.) очолював 40-тисячну козацьку армію, яка, приєднавшись до польських військ, відіграла вирішальну роль у розгромі турків

правлячої верхівки (магнати, шляхта). Це ставило українців на межу зникнення.

Національно-релігійні. Перебування українців у масовому релігійному та національному пригнобленні. Через католицьку та уніатську (греко-католицьку) церкву польська шляхта прагнула масово окатоличити православних українців, закрити церкви та монастирі, заборонити використання рідної мови.

За характером визвольна війна була антифеодалною, національно-визвольною, проходила під релігійними гаслами. Слабкість королівської влади та зміцнення влади великих землевласників (магнатів) зумовили можливість початку Визвольної війни.

Злет політичної кар'єри Б. Хмельницького

Визначне місце в історії України належить **Богдану Хмельницькому**, котрий підняв народ на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського ладу і заклав підвалини нової держави.

Батько Богдана — Михайло Хмельницький — був дрібним українським шляхтичем, який за тогочасним звичаєм перебував на службі у багатого польського магната С. Жолкевського. Як людина енергійна й освічена, він привернув до себе увагу корсунсько-чигиринського старости й незабаром став підстаростою. Михайло Хмельницький заснував ряд міст і сіл на прикордонні з малозаселеним степом, зокрема власну слободу Суботів. Бувши православним шляхтичем, одружився з козачкою, що за законами Речі Посполитої означало втрату шляхетства.

Точна дата народження Б. Хмельницького невідома. Ймовірно це 27 грудня 1595 р. Шести років батько віддав Богдана на навчання до єзуїтської колегії, де він вивчав латинську й польську мови. Проте навчання в колегії не призвело до зречен-

ня православної віри. Після навчання молодий Хмельницький вступає до Чигиринської козацької сотні, ходить у походи, набуває військового досвіду. Саме в цей час козацьке військо перебувало під булавою славетного запорозького гетьмана Петра Сагайдачного. У 1620 р. разом із батьком, який очолював козацьку сотню, Богдан за наказом уряду Речі Посполитої вирушив до Молдавії. У вересні 1620 р. в битві під Цецорою було знищено тисячі воїнів і мирних жителів, яких турки-переможці безжалісно вбивали, переслідуючи залишки польської армії С. Жолкевського. У цій битві загинув і сотник Михайло Хмельницький, а Богдан потрапив у полон до турків, де перебував два роки. Під час поневірянь у неволі оволодів турецькою мовою, що пізніше стало йому в пригоді. Після звільнення з полону, з якого, можливо, був викуплений матір'ю, а можливо, був обміняний козаками на полонених турків, Б. Хмельницький опинився на Запорозжжі, де брав участь у повстанні козаків (1625 р.) під керівництвом Марка Жмайла. Ходив він і в морські походи. Особливо успішним був похід на Царгород (1629 р.), звідки козаки привезли багату здобич. Відтак повернувся до Чигирини й продовжував службу як реєстровий козак. Десь у цей період Богдан одружився з Ганною — дочкою переяславського козака Сомка. Документи першої половини 30-х рр. XVII ст. не зберегли відомостей про Богдана Хмельницького та його ставлення до повстання 1630 р. Великий вплив на формування його політичного та воєнного досвіду мало повстання 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка). Після придушення повстання уряд затвердив новий склад старшини реєстрового козацтва на чолі з Ілляшем Караїмовичем. Б. Хмельницький обійняв посаду військового писаря. Це був високоосвічений військовий і політик, який володів латинською, польською,

турецькою, татарською мовами. Тому й не дивно, що на козацькій раді, що відбулася 30 серпня 1638 р. в Києві, його обрали членом посольства до короля, яке мало своїм завданням домогтися пом'якшення умов «Ординації». Восени того ж року козаки Чигиринського полку обрали Б. Хмельницького своїм сотником. Обирався він також і до складу посольства на сейм 1639 р. для вирішення «козацького питання».

Авторитет сотника Б. Хмельницького був настільки високим, що восени 1644 р. у Варшаві відбулася його зустріч із французьким послом графом де Брежі, на якій велися переговори про найм Францією козаків для участі в бойових діях Тридцятилітньої війни в Європі. Наступного року переговори продовжувались у Франції, де Б. Хмельницький був разом із січовим отаманом Іваном Сірком. Восени 1645 р. понад дві тисячі козаків, які прибули до Франції, взяли участь в облозі й захопленні фортеці Дюнкерка на французькому березі протоки Па-де-Кале.

Після придушення народного повстання 1637—1638 рр. особливо напружена ситуація склалася в південно-східних районах України. Саме тут закінчувався термін пільг у слободах, і для слобожан постала реальна загроза перетворення їх у кріпаків. Крім того, магнати й шляхта прагнули повернути козаків, котрі не потрапили до обмеженого після повстання реєстру, знову до селянського або міщанського стану.

Польські магнати й шляхта відчували себе досить самостійно і впевнено, удаючись до привласнення майна українців, іноді йшли всупереч волі короля. Так, чигиринський підстароста Данієль Чаплинський задумав привласнити собі хутір Суботів, родою маєтність Б. Хмельницького (чотири ставки, млини, лани, сіножаті та інші угіддя), і випросив привілей на цю землю в коронного хорунжого О. Конєцпольського. Захищаючись, Б. Хмельницький все ж таки одержав підтверджувальний привілей на свій хутір від короля.

У цей час Польща готувалася до чергової війни з Туреччиною і хотіла використати козацьке військо. У переговорах з козацькими послами було вирішено, що козаки виготовлять 60 човнів-чайок і здійнять морський похід до Туреччини. Організатором походу король призначив військового осавула Івана Барабаша. Залучаючи до цієї справи значну кількість козаків, король відповідно побоювався зворотної реакції польських магнатів і шляхти. Тому, надавши козацьким послам привілей, хорогву та гетьманську булаву, він тим самим зобов'язав їх не розголошувати відомостей про переговори. Проте восени 1646 р. внаслідок зміни політичної ситуації козацькій старшині на сеймі було наказано знищити виготовлені човни й відмовитись від походу. Серед старшини реєстрового козацтва стався розкол. Одні, на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, вважали за необхідне підкоритися наказові. Інші, серед

них був і Б. Хмельницький, продовжували готуватися до походу. Наприкінці 1646 р. в одній із сутичок з татарами, неподалік Чигирини, поляки здійснили замах на Б. Хмельницького, рубонувши його шаблею, ніби татарина. Тільки випадково Б. Хмельницькому вдалося врятуватися. А незабаром за наказом того ж таки Д. Чаплинського його слуги, скориставшись відсутністю господаря, двічі напали на Суботів, пограбували й спустошили його, побили сотникового сина. Таким чином Д. Чаплинський привласнив собі хутір Суботів.

Б. Хмельницький марно шукав захисту з боку уряду. На скаргу Хмельницького король порадив йому самотужки звести рахунки з Чаплинським. У той же час король доручив Б. Хмельницькому замість І. Барабаша знову готуватися до морського походу.

Та Б. Хмельницький разом із впливовою козацькою старшиною (Ф. Вешняк, К. Бурляй, М. Нес-теренко, брати Нечаї, Ф. Джеджалій, М. Кривоніс та ін.) вже готували повстання проти польсько-шляхетської сваволі в Україні. Найвність у Хмельницького королівського привілею, що дозволяв морський похід, надавала йому змогу збирати під свої знамена козаків. А козаки, у свою чергу, дізналися, що дії Хмельницького проти влади були нібито дозволені самим королем, якого не слухається шляхта.

Довідавшись про підготовку повстання, О. Конєцпольський наказав заарештувати Б. Хмельницького. Однак з допомогою друзів йому вдалося втекти з чигиринської в'язниці на волю. А наприкінці грудня 1647 р. Б. Хмельницький вже був на Запорозжі.

Оскільки на Січі (на Микитиному Розі) після придушення повстання 1637—1638 рр. розмістилася польська залога, Б. Хмельницький зупинився неподалік, на острові Томаківка, де його прийняли незадоволені польською владою реєстрові козаки. Заручившись підтримкою реєстровців, Б. Хмельницький у січні 1648 р. здобув Січ, повністю очистивши Запорозжя від польських військ. Це був початок Визвольної війни.

Події 1648—1652 рр.

Питання про рік завершення і періодизацію **Національно-визвольної війни** залишається дискусійним. Існує розповсюджена точка зору, що 1657 р. слід вважати роком завершення війни. Також у сучасній історичній літературі висловлюється цікава думка про те, що хронологічні межі війни слід визначати 1648—1676 рр., і про наявність у подіях цих років в Україні елементів революції, оскільки боротьба була спрямована на встановлення нової за своєю суттю моделі соціально-економічних відносин.

Період 1648—1652 рр. був часом найбільшого розмаху національно-визвольної і соціальної боротьби. Основним завоюванням українців стало виборення державної незалежності.

Часи після червня 1652 р. характеризувалися погіршенням економічного і геополітичного становища козацької України, різким загостренням соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну і призвела до розколу козацької України на два гетьманства — **Правобережне і Лівобережне**.

У січні 1648 р. Б. Хмельницького було обрано гетьманом. Він звертається до українського народу із закликом підійматися на боротьбу проти польсько-шляхетського гніту. Повстанський рух дуже швидко набуває всенародного характеру і охоплює всю Україну.

У березні 1648 р. Б. Хмельницький уклав військово-політичний союз із Кримським ханством. Гетьман пішов на цей непопулярний крок, щоб позбавити себе війни на два фронти та зміцнити військо за рахунок татар. У ході війни татари неодноразово зраджували українську сторону, оскільки переслідували мету послабити Річ Посполиту, але їй не дали можливості постати сильній козацькій державі.

На початку березня між коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким і Б. Хмельницьким тривали переговори. Б. Хмельницький сформулював вимоги повсталіх: скасування Ординації 1638 р., отримання автономії для козацької України в складі Польщі; виведення польських військ з українських територій. У відповідь на це війська Речі Посполитої вирушили на Запорозжя з метою придушити повстання.

У квітні—травні 1648 р. козацько-татарське військо розгромило польську армію на річці Жовті Води. Три тисячі поляків потрапили в полон. Частина реєстрових козаків на чолі з Філоном Джеджалієм перейшла на бік повстанців. У травні 1648 р. козаки й татари завдали нищівної поразки польській армії під Корсунем: у полон потрапили 8,5 тис. вояків, у тому числі командувач польського війська гетьман Потоцький. Розгром польського війська сприяв активізації народно-повстанського руху. Українці висунули вимоги відновити всі козацькі права і вільності й утворити українську державу із чіткими кордонами. Польща їх відкинула. Улітку 1648 р. стрімко наростала соціальна боротьба: селяни, міщани й козаки розправлялися з панами й орендарями, захоплювали їхнє майно, звільнялися від різноманітних форм експлуатації. Було ліквідовано кріпацтво, землеволодіння польських та полонізованих українських магнатів, католицької церкви. Свої володіння зберегли лише православні монастирі, а також та українська і польська шляхта, яка перейшла на бік повсталіх. Утверджувалася дрібна власність на землю селян, міщан, козаків. Армія Б. Хмельницького зросла до 100 тис. осіб. Уже на початку війни серед козаків виділяються полководці — сподвижники Б. Хмельницького. Це Іван та Данило Виговські, Данило Нечай, Іван Богун, Михайло Кричевський, Максим Кри-

воніс, Павло Тетеря, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Мартин Пушкар.

На кінець червня повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну, а на середину вересня були звільнені Правобережжя, Поділля, частина Волині. На звільненій території українці створювали власні органи влади.

11—13 вересня 1648 р. відбулася битва загонів повсталіх з 60-тисячною польською армією поблизу міста Пилявці. Перемога українців створила умови для визволення західноукраїнських земель. У жовтні 1648 р. Б. Хмельницький взяв в облогу Львів, а згодом фортецю Замостя. У листопаді 1648 р. козацькі полки разом із загонами місцевих повстанців звільнили увесь західноукраїнський регіон. Річ Посполита стояла на межі воєнної катастрофи. Виникла можливість об'єднання українських земель у межах національної держави силою зброї.

21 листопада 1648 р. Хмельницький уклав перемир'я з новообраним польським королем Яном Казимиром, погодившись відвести українське військо від західних рубежів і в ході подальших переговорів вирішити українську проблему. На цьому етапі визвольної боротьби Б. Хмельницький ще не думав про відокремлення України від Польщі. Його метою була автономія для козацького регіону в межах Речі Посполитої. Великі надії у досягненні цієї мети Б. Хмельницький покладав на нового короля Яна Казимира, який обіцяв бути «руським королем» і задовольнити козацькі вимоги. До перемир'я гетьмана могло також спонукати зменшення через значні людські та матеріальні втрати боєздатності українського війська, виснаження населення України. Але виведення при цьому українських полків із західноукраїнських територій було значною поступкою Б. Хмельницького полякам і викликало незадоволення частини козацької старшини. Згодом і плани Б. Хмельницького радикально змінилися, та можливості для їх реалізації політичним шляхом були незначними.

У грудні 1648 р. Б. Хмельницький на чолі переможного війська урочисто в'їхав до Києва. Усе місто разом з київським митрополитом Сильвестром Косовим вітало гетьмана як визволителя українців від польської неволі. Єрусалимський патріарх Паїсій, який прибув до Києва, називав Хмельницького князем Русі.

У лютому 1649 р. почалися переговори з польськими послами в Переяславі, у ході яких Хмельницький вперше висунув ідею створення суверенної української держави. У квітні того ж року на переговорах з московськими послами було заявлено, що Українська держава незалежна від Польщі й продовжуватиме боротьбу за всі українські землі, й висловлено прохання про військову допомогу.

У травні 1649 р. Польща відновила воєнні дії. Б. Хмельницький у союзі з кримським ханом здобув переконливі перемоги над польськими військами під Збаражем (липень 1649 р.) та Зборовим (серпень 1649 р.). Військовий табір короля

Яна Казимира опинився у щільному оточенні під Зборовим. Становище польської армії було катастрофічним. Лише зрада татар, які побоювалися зміцнення української держави, урятувала поляків від остаточного розгрому. Кримський хан Іслам-Гірей III пішов на переговори з Яном Казимиром, змусивши Б. Хмельницького припинити військові дії і теж вступити в переговори.

У результаті 18 серпня 1649 р. між сторонами було укладено **Зборівський договір**, згідно з яким:

- визнавалася автономія України у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводства під офіційною назвою Військо Запорозьке в межах Речі Посполитої;
- кількість реєстрового війська становила 40 тис. осіб;
- козаки, не записані до реєстру, мали повернутися у підданство до панів;
- шляхта отримала право повернутися до маєтків;
- відновлювалося феодальне землеволодіння, попередні повинності селян і міщан.

Таким чином, українська сторона пішла на значні поступки: замість незалежної держави вона змушена була погодитися на автономію, втрачалася територія шести полків, відновлювалася стара модель соціально-економічних відносин. Трагічним наслідком договору стало жахливе спустошення татарями українських земель, таємний дозвіл на яке дав Ян Казимир.

Сторони знову почали готуватися до війни. Уряд Б. Хмельницького налагоджував суспільне та економічне життя, зміцнював збройні сили, проводив активну зовнішню політику з метою створення антипольської коаліції. Зміцнювалися дипломатичні стосунки з Валахією, Семигороддям, Туреччиною, Росією. Встановлювалися союзницькі відносини з Молдавією, а молдавський господар Василь Лупул пообіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Хмельницького — Тимоша. Під тиском Туреччини союз із Хмельницьким знову уклав і кримський хан Іслам-Гірей III.

Польський уряд, аби не допустити зміцнення України, у лютому 1651 р. відновив військові дії. Вичікувальна, непослідовна тактика кримського хана негативно позначилася на військових операціях українського війська, позбавила Б. Хмельницького ініціативи. Закономірним результатом тактики Криму стала найтяжча за всю війну поразка українців під Берестечком у липні 1651 р. Татари залишили поле бою і силою затримали при собі Б. Хмельницького. Українське військо потрапило в оточення і понесло величезні людські втрати. Полякам дістався весь обоз і гетьманська канцелярія. У липні литовські війська взяли Київ. Трагедія під Берестечком і втрата Києва завдали серйозного удару Україні. Однак Хмельницькому вдалося відновити боєздатність армії, зупинити польсько-литовське військо під Білою Церквою і змусити противника до переговорів.

Та все ж укладена 28 вересня 1651 р. **Білоцерківська угода** призвела до тяжких для України наслідків: територія автономії обмежувалася лише Київським воєводством, козацьке військо скорочувалося з 40 до 20 тис. осіб, гетьман підпорядковувався польському королю та позбавлявся права закордонних зносин.

Договір не влаштував жодну зі сторін. Польський сейм навіть відмовився його схвалити. Поляки вірили у свою швидку остаточну перемогу над Україною. Вони поверталися в українські землі, відновлювали свою владу, здійснювали жорстокі репресії проти українського населення.

Український народ не прийняв тяжкі умови Білоцерківської угоди. Навесні 1652 р. Б. Хмельницький відновив військові дії проти Польщі, заручившись у черговий раз підтримкою Криму. У травні 1652 р. козаки оточили і розгромили 20-тисячне польське військо біля гори Батіг на Поділлі. Перемога викликала масове антипольське повстання населення України, у результаті якого на всій її території у червні 1652 р. відновлюється влада гетьмансько-старшинської адміністрації.

Політичний і соціально-економічний лад козацької республіки — Гетьманщини

У роки Визвольної війни українського народу в Україні виникає держава в формі козацької республіки — Військо Запорозьке, або Гетьманщина. Її територія включала Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства, частину Волинського воєводства та Білої Русі.

Держава Б. Хмельницького будувалася за системою, що нагадувала територіально-політичний устрій Запорозької Січі (рис. 2).

Найвищим законодавчим органом влади козацької держави середини XVII ст. була Генеральна військова рада. Участь у роботі цього органу влади могло брати все козацтво, а в розв'язанні найважливіших питань — міщани та духовенство.

Зміцнення позицій козацької старшини у внутрішньополітичному житті Гетьманщини привело до зростання ролі Старшинської ради. Вона вирішувала військові, правові, адміністративні, господарські та зовнішньополітичні питання.

Гетьман очолював генеральний уряд (генеральну старшину), який складався з генерального обозного, генерального судді, генерального осавула, генерального писаря, генерального підскарбія, генерального бунчужного та генерального хорунжого.

За часів Б. Хмельницького гетьманська влада значно зміцнилася. Гетьманові вдалося зменшити владу Старшинської ради. Бувши прихильником міцної влади, Хмельницький розширив свої повноваження: скликав Генеральну раду та Старшинську раду, підписував універсали, брав участь у здійсненні судочинства, вів переговори з представниками іноземних держав, оголошував початок війни та підписував мир, контролював

фінанси, був головнокомандуючим війська Запорозького.

У роки Визвольної війни було створено нову систему керівництва містами. Багато міст були суб'єктами Магдебурзького права (права на самоврядування). Їх очолював виборчий орган — магістрат (у великих містах) або ратуша (у малих містах). Магістрат (ратуша) мав адміністративно-розпорядчу або судову владу. До нього входили війти (голови ратуші), два бургомістри (почергово головували в раді, керували господарськими та адміністративно-фінансовими справами), райці або лавники (члени суду, що наглядали за торгівлею і порядком у місті). Члени ратуші обиралися міщанами і затверджувалися гетьманом. У кожному полковому і сотенному місті був також городовий отаман — представник козацької адміністрації.

Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини нагадував традиційний військовий.

Головною умовою успішної розбудови національної держави стало створення беззатної армії. Запорозькі (низові) та реєстрові козаки склали основну ударну силу армії. Поповнення військових сил відбувалося за рахунок найманців.

Основа нової державної адміністрації складала козацька старшина, реєстрове козацтво, міщанство, духовенство. Гетьман Б. Хмельницький видав ряд універсалів, які захищали старі землеволодіння православних монастирів та дарували монастирям нові. Гетьманська адміністрація скасувала панщину та старі податки. Панщину було замінено податком, який називався чинш. Необхідність покривати величезні військові витрати (закупівля зброї, пороху, військового спорядження) потребувала стабільних джерел надходження срібної та золотої монети. Через це чинш повинен був надходити переважно в грошовій формі. За виробництво та продаж горілки, пива, меду встановлювався податок на користь військової скарбниці (тобто державного бюджету). Сюди ж надходили торгові й митні збори, податки з млинів. Така система податків забезпечувала фінансову основу розвитку української держави.

У цей же час відбувається утвердження нової моделі соціально-економічних відносин, визнаної гетьманською владою. Основні риси цієї моделі:

- ліквідація, за невеликим винятком, великого і середнього феодального землеволодіння, кріпацтва, фільварково-панщинної системи (провідною формою господарювання стало козацько-селянське дрібне землеволодіння);
- істотні зрушення у соціальній структурі українського суспільства.

Провідним привілейованим станом українського суспільства стало козацтво. Козаки становили близько половини дорослого чоловічого населення України. За ними закріплювалися права власності на землю, звільнення від податків, участі в політичному житті. Головним обов'язком козака була військова служба, яку він ніс за власний рахунок. Із козацької старшини формувалася нова українська знать, яка змінила витіснену польську. Відбувалася феодалізація козацької старшини — вона зосереджувала в своїх руках владу, землю, обмежувала свободу селян та простих козаків, що загострювало соціальні конфлікти в українському суспільстві.

Шляхта як соціальний стан не була знищена. Вона складалася із середніх і дрібних землевласників, які приєдналися до Богдана Хмельницького і пішли на певні поступки іншим станам. Гетьман здійснював курс на збереження привілейованого становища шляхти в суспільстві.

Селянство, завоювавши особисту свободу і право земельної власності, потрапило в залежність від держави. Селяни залишалися податним станом, але їхні грошові податки і натуральні платежі помітно зменшилися, що сприяло зростанню економічної спроможності.

Гетьмансько-старшинська адміністрація здійснювала заохочувальну політику стосовно міщанства, значно послабився податковий тиск. Українські міста були звільнені з-під влади магнатів і шляхти (до 1648 р. 80 % від загальної кількості міст становили міста з приватною власністю). Провідну роль у житті міст почали відігравати українці.

Православне духовенство разом з українським населенням боролось проти польського панування,

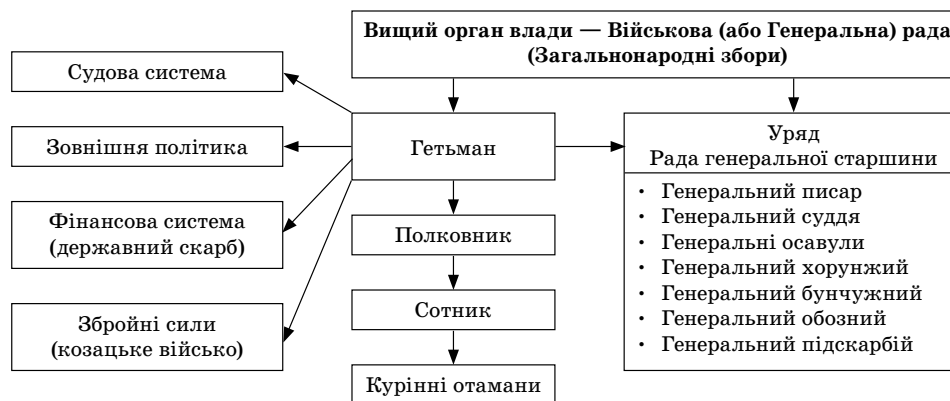

Рис. 2. Органи державної влади Запорозької Сечі

виступало послідовним захисником національних інтересів. Церква мала підтримку з боку гетьманської адміністрації, що сприяло зміцненню позицій православного духовенства.

Таким чином, основними завоюваннями першого періоду війни стало утвердження в Україні нової моделі соціально-економічних відносин. У ході національно-визвольної війни в Україні відбулися докорінні зміни в адміністративно-політичному устрої. Закладалися основи національної держави республіканського типу, яка дала змогу називати Гетьманщину «козацькою республікою». Однак подальший хід історичного розвитку України перервав революційні перетворення, які були розпочаті Б. Хмельницьким.

Хід війни в 1652—1657 рр.

Промолдавська політика Б. Хмельницького (шлюб його сина Тимоша з донькою молдавського правителя Лупула Розандюю) призвела до ускладнення міжнародного становища України. Проти включення Молдавії у сферу політичних інтересів України виступили Османська імперія, Валахія, Трансільванія (Семигороддя). Сформувалася антиукраїнська коаліція у складі Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії, а згодом і Молдавії (після державного перевороту і повалення влади Лупула). У боротьбі за молдавський престол Тиміш Хмельницький загинув. Козацька армія не могла успішно протистояти силам антиукраїнської коаліції.

Ускладнення внутрішнього становища України стало результатом тривалих війн, які призвели до значних людських втрат, погіршення економічного становища, спустошення земель, зневіри й розчарування серед населення.

Восени 1653 р. відбулася битва між українсько-татарськими та польськими військами біля містечка Жванець на Поділлі. Польська армія опинилася в оточенні. Однак кримський хан знову зрадив українську сторону і пішов на переговори з королем, які завершилися 15 грудня 1653 р. Кам'янецькою угодою. Вона передбачала відновлення прав і вільностей козацтва, передбачених Зборівським договором.

Гетьман і старшина все більше переконуються в тому, що без надійної допомоги іззовні неможливо забезпечити перемогу над поляками і зберегти козацьку державу. Таку допомогу можна було отримати від Туреччини або Москви. Старшина більше схилилася до союзу з Москвою, ідея такого союзу підтримувалася і широкими масами населення. Це зумовлювалося приналежністю росіян і українців до православної віри, близькістю їхніх мов, культур. Українська сторона, починаючи з 1648 р., неодноразово зверталася до Москви з проханням про допомогу. Москва реагувала надзвичайно обережно, очікуючи, поки козаки й поляки не виснажать одне одного. У 1653 р. Б. Хмельницький звернувся до царя з конкретними пропозиціями тісного союзу, погрожую-

чи, що укладе союз із Туреччиною. Цар Олексій Михайлович терміново скликав Земський собор, який 11 жовтня 1653 р. прийняв рішення про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя. В Україну для переговорів з гетьманом було вислане спеціальне посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася загальна Військова рада, яка прийняла рішення про перехід України під зверхність царя. Царські посланці привели українське населення до присяги на вірність російському цареві. Але не скрізь присягали охоче: виникла опозиція в Києві, відмовилися присягати деякі полки, відомі полковники І. Богун та І. Сірко.

У Переяславі були складені так звані **Переяславські статті**, які визначали умови приєднання України до Росії. Цар ратифікував ці статті в березні 1654 р., тому інша їхня назва — **«Березневі статті»**.

Основні положення

- Україна (територія колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) переходила під протекторат Росії.
- Влада в автономії залишалася за гетьманом, якого обирає військо і затверджує цар; передбачалася пожиттєвість влади Богдана Хмельницького.
- Встановлювалася кількість козацького війська — 60 тис. осіб.
- Міста зберігали право на самоуправління.
- Визнавалася самостійність української православної церкви.
- Україна отримала право вести власну зовнішню політику, крім відносин з Польщею і Туреччиною.
- Передбачалися спільні воєнні дії України і Росії.

Спираючись на підтримку Москви, Б. Хмельницький сподівався завершити, нарешті, війну проти Польщі, розширити і зміцнити козацьку державу.

У 1656 р. цар уклав з поляками Віленський мир. На зближення з Польщею Москва пішла з метою спільної боротьби проти Швеції, яка значно посилила свої позиції в Прибалтиці. У свою чергу гетьман відкрито звинуватив царя в порушенні Переяславської угоди, продовжував війну з Польщею і здійснив кроки до створення нової антипольської коаліції: уклав союз із Семигородським князівством, вів переговори зі Швецією, яка обіцяла сприяти створенню самостійної Української держави. Дії Б. Хмельницького призвели до загострення російсько-українських відносин. Але в напружений момент стосунків з Москвою, уражений звісткою про поразку українсько-семигородського війська від Польщі, 27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер. Гетьмана поховали в Суботові, у збудованій ним Іллінській церкві, де вже покоїлося тіло старшого сина Тимоша.

Заселення, політичний і соціально-економічний устрій Слобожанщини

Після поразки армії Б. Хмельницького під Берестечком та підписання Білоцерківського миру 1651 р. почалася друга хвиля переселення українських козаків, селян і міщан на схід, у межі Московської держави (перша відбулася після повстань 20—30-х рр. XVII ст.). Царський уряд прихильно ставився до переселенців, котрі своїми слободами утворювали нову оборонну смугу на півдні держави. Під поселення відводилися незаймані землі. Переселенцям дозволялося зберігати свій козацький устрій та внутрішню автономію. Так виникли нові міста: Суми, Харків, Охтирка, Лебедин, Чугуїв і велика кількість слобод. Воєнно-політичні події кінця 50 — початку 60-х рр. XVII ст. в Україні посилили переселення на схід.

У 1652 р. козацький полковник Іван Дзиковський з тисячею сімейних козаків, прийшовши з-під Острога на Волині, заснували місто Острогозьк. Через два роки переселенці заснували Охтирку, прибувши сюди з усім своїм господарством і худобою.

Від поселень — слобод — край дістав назву **Слобідська Україна**. Слободами тоді називали поселення, що користувалися пільгами («слободами» — свободами): не платили податків з торгових операцій, заняття промислами, ремеслами. Пільги надавалися на певний термін: від 10 до 40 років, але слобожанам вдалося ними користуватися майже півтора століття.

Після Переяславської ради (1654 р.) і підписання Березневих статей еміграція на Слобожанщину дещо послабилася. Це пояснюється надією українців відновити нормальне життя у себе вдома. У 1655 р. на Слобідській Україні проводиться перший перепис населення, із якого стало відомо про кількість мешканців та наявність населених пунктів у регіоні. Саме тому 1654—1655 рр. вважаються роками заснування багатьох міст на півночі й сході регіону, у тому числі Харкова.

Б. Хмельницький був противником масового переселення українців, бо це призводило до нестачі військової сили, ослаблення господарства Правобережжя. Він навіть планував надіслати каральну експедицію на Слобожанщину, коли в 1656—1657 рр. погіршилися його відносини з Росією. Після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) переселенські процеси на Слобідську Україну знову посилились. Перш за все це було пов'язано із громадянською війною, яка розпочалася в Україні. У 1660—1680 рр. десятки тисяч українців (особливо з Правобережжя) освоювали межиріччя Сіверського Дінця і Осколу. Саме в ці роки були засновані Богодухів, Балаклія, Дворічна, Ізюм та інші міста. На кінець XVII ст. припадає заснування слобод Стара Біла, Беловодськ, Павлівська (Луганська область).

У зв'язку з освоєнням українцями земель південніше Белгородської захисної смуги зменшується її значення як військового форпосту. Це викликало

необхідність будівництва нової укріпленої лінії — Ізюмської, що тривало протягом 1680—1692 рр. Передовими форпостами цієї смуги стали міста Ізюм, Маяцьк, Райгород.

Слобідська Україна не відразу здобула собі автономні права як Гетьманщина, окрім того, автономія цього регіону була значно меншою, ніж сусідніх земель. Причиною цього було перш за все те, що Лівобережжя приєдналося до Московії відразу з усіма землями, підписавши Березневі статті 1654 р., де були обговорені їхні права і привілеї. Слобожанщина ж заселялася поволі, і царський уряд дивився на ці землі, як на свою власність із самого початку заселення і йшов на поступки українцям з метою полегшення освоєння краю.

Правовий стан мешканців Слобідської України ґрунтувався на козацьких звичаях, привнесених сюди із Придніпров'я. На перших порах, коли переселенці прибували зі своїми «начальними людьми», російський уряд визнавав їхні полковницькі звання. Згодом полковники добилися від уряду права передавати цю посаду своїм синам. Протягом XVII—XVIII ст. найбільшого впливу набули вісім старшинських родин: Донців, Кондратьєвих, Левицьких, Перехрестів-Осипових, Шидловських, Квіток, Тевяшових, Куликовських, із яких вийшла ціла низка слобідських полковників.

Щодо адміністративно-територіального і військового устрою на території Слобідської України в 1650—1660-х рр. сформувалося п'ять козацьких полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський.

Основною функцією слобідських козаків була охорона південних кордонів Росії від нападів татар, але вони брали участь і у воєнних походах разом із російськими військами. На чолі кожного полку стояв полковник, якого спочатку обирала старшина і затверджував белгородський воевода (у XVIII ст. ця посада перестала бути виборною — полковник призначався урядом).

Полковник видав усіма адміністративними, судовими й військовими справами на території полку, мав право роздавати полкові землі старшині, церквам, козакам тощо. Полкова старшина у складі шести осіб та сотників спочатку пропонувалася самим полковником, з бажаних для нього осіб. Та незабаром він став призначати цих осіб сам. Друге за полковником керівне місце посідав обозний, який у разі відсутності полковника виконував його обов'язки. До складу старшини входили також суддя, осавул, хорунжий, два писарі, на чолі сотні стояв сотник і сотенна старшина (осавул, хорунжий, отаман і писар). Усі вони призначалися полковником, який вирішував і найважливіші справи в сотні.

Царський уряд надавав значну автономію краю у межах полкової організації, однак не допускав об'єднання слобідських полків під керівництвом однієї особи (наприклад гетьмана, як на Лівобережжі). Кожен полковник самостійно будував свої відносини з урядом. Полки підпорядковувалися безпосередньо

белгородському воєводі, який вважався головним керівником краю і мав необмежену владу.

Паралельно з полковницькою владою у другій половині XVII ст. на Слобожанщині існувала російська влада чиновників, яких призначав белгородський воєвода. Вони повинні були стежити за порядком серед російських поселенців. Крім того, воєвода в місті мав військову і поліцейську владу.

Вважалося, що між полковником і воєводою повинна була існувати узгодженість дій, але таке двовладдя призводило до суперечок. Підставою для них була різниця у звичаях і поглядах на життя. На відміну від полковників воєвод міняли досить часто, щоб із їхнього боку, як вважав уряд, не було зловживань. Маючи значний досвід, полковник був більш компетентним у місцевих справах. Отже, не дивно, що на початку XVIII ст. (1706 р.) посада воєводи у краї була скасована, а полковник став повновладним господарем у своєму полку. Така політика давала можливість слобідській старшині свавільно поводитися у краї. До того ж слобідські полковники спадково передавали посади своїм нащадкам. На слобідські міста не поширювалася дія Магдебурзького права, але елементи міського самоуправління тут також існували: були створені цехи, завданням яких було стежити за якістю продукції, порядком на ринку, матеріальним станом церков.

На Лівобережній і Слобідській Україні зберігся феодальний лад та його основа — феодальна земельна власність. Суспільство поділялось на п'ять станів: козацтво, шляхетство, духовенство, міщанство і селянство. Стани відрізнялися економічним і правовим становищем. Деякі соціальні групи були привілейованими і всі разом становили панівний клас (козацька старшина, родовита шляхта, вище духовенство, міські багатії). Інші соціальні групи значно обмежувалися у привілеях або зовсім їх не мали (селяни, міська біднота, рядові козаки).

Основу господарського життя Слобідської України складало хліборобство. Значну роль у господарстві набули на той час городництво, садівництво, вирощування технічних культур, зокрема конопель тощо.

Усе більшої ваги в останній чверті XVII ст. починає набувати тваринництво. Тут розводили овець, велику рогату худобу, коней, волів.

Значні прибутки приносили промисли: бджільництво, гуральні (виготовлення горілки), броварні (виготовлення пива), млинарство, добування смоли і дьогтю. На Торських і Маяцьких озерах видобували сіль.

Серед ремесел особливого поширення набули ткацтво, ковальство, бондарство та інші. Але були ремесла, притаманні окремим містам. Наприклад, Харків славився виробництвом коців (особливі килими), Богодучів — чоботами, Суми — ткацькими виробами, Чернігів — скляним посудом.

Господарство Слобідської України в основному було натуральним. Однак уже в XVII ст. в економіку

регіонів помітно проникає товарне виробництво. Цей процес був тісно пов'язаний з утворенням всеросійського ринку, зростанням зовнішньої торгівлі Росії.

Українці вивозили в центральні райони Росії шкіру, вовну, велику і дрібну рогату худобу, горілку, віск, мед, сало, а також промислові вироби — поташ, селітру, скло, сукна. Із Росії в Україну привозили донську рибу, текстильні вироби, цвяхи, голки, ножі, коси тощо. Із предметів розкоші російські купці постачали цінне хутро, дорогі тканини.

У внутрішній і зовнішній торгівлі велику роль відігравали торги і ярмарки. За підрахунками російських урядовців, у 1665 р. в Україні в 21 місті відбулося 40 ярмарків. В основному вони проводилися у великі релігійні свята і супроводжувалися веселими іграми та забавами. На ярмарки з'їжджалися купці із багатьох районів країни та з-за кордону. Тісні торговельні зв'язки існували і між окремими частинами України, що сприяло формуванню загальноукраїнського ринку.

Таким чином, у другій половині XVII ст. економічне становище Слобідської України характеризувалося, з одного боку, зміцненням феодално-кріпосницької системи із натуральним типом господарства і відсталою технікою, а з іншого — зростанням міст, ремесла і промислів, подальшим розвитком товарно-грошових відносин, а отже, і все більшим становленням капіталістичних відносин на українських землях.

Період Руїни (друга половина XVII ст.)

Трагічний період, який розпочався для українського народу після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) і позначився боротьбою між представниками козацької верхівки, увійшов в історію під назвою «Руїна».

Основні причини виникнення Руїни

- Загострення суперечок у середовищі української державної еліти.
- Виникнення гострих соціальних конфліктів.
- Охоплення значної частини народних мас, і насамперед козацтва, бунтівними настроями і небажанням підпорядкуватися будь-якій владі.
- Активне втручання у внутрішні справи і пряма агресія стосовно Гетьманщини з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

Гетьманування І. Виговського

Ще за життя Б. Хмельницького Старшинська рада ухвалила його наступником сина Юрія, визнавши таким чином спадковість гетьманату. Але після поховання Б. Хмельницького старшинські угруповання відійшли від принципу спадковості гетьманства і розгорнули боротьбу за владу. Найбільш успішно у цьому напрямку діяв генеральний писар **Іван Виговський**. Спочатку (у вересні 1657 р.) Старшинська рада до повноліт-

тя Ю. Хмельницького обрала гетьманом І. Виговського, а згодом (у жовтні 1657 р.) його затвердили повноправним гетьманом. Ліквідація спадкоємного гетьманату негативно позначилася на долі Національно-визвольної війни: старшинським угрупованням було відкрито шлях до боротьби за гетьманську булаву, що, врешті-решт, призвело до громадянської війни і занепаду держави. У цьому виявилася політична незрілість української еліти. Серед неї, на жаль, не знайшлося лідера, гідного Б. Хмельницького.

І. Виговський, досвідчений і не позбавлений таланту державний діяч, припустився ряду серйозних політичних прорахунків, що спричинило різке загострення соціально-політичної боротьби в Україні. По-перше, обрання його гетьманом відбулося спочатку не на Генеральній козацькій раді, а на Старшинській, що викликало невдоволення простого козацтва. По-друге, шляхтич за походженням, гетьман взяв курс на підтримку інтересів старшини і шляхти, нехтуючи інтересами козаків, селян і міщан. Відбувся вибух широкого опозиційного руху, який очолили полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман запорожців Яків Барабаш. По-третє, помилковими і згубними для держави були спроби І. Виговського схилити Москву до боротьби з непокірними. До такого ж кроку вдалося і керівництво опозиції. Створювалися умови для втручання Москви у внутрішні справи України. При цьому російський уряд провокував загострення боротьби між сторонами, посилюючи свій вплив в Україні. Урешті російський уряд, сгурбований самостійною зовнішньою політикою І. Виговського і можливим його відходом від союзу з Московією, почав підтримувати М. Пушкаря. По-четверте, для боротьби з опозицією І. Виговський скористався допомогою Кримського ханства. У травні-червні 1658 р. гетьманське і татарське військо здійснило похід на Полтавщину, де знаходився центр опозиційного руху. У бою під Полтавою опозиція зазнала поразки, М. Пушкар був убитий. Похід І. Виговського на Лівобережну Україну мав характер каральної експедиції, унаслідок якої загинуло майже 50 тис. козаків. Уперше татари залучалися не для захисту від зовнішньої небезпеки, а для боротьби зі старшинською опозицією і повсталим народом. Союз із кримським ханом викликав обурення серед населення, відштовхнув від гетьмана багатьох із його оточення.

У протистоянні з Росією І. Виговський взяв курс на зближення з Річчю Посполитою і повернувся до ідеї входження козацької України до складу королівства. У вересні 1658 р. між сторонами було укладено **Гадяцький договір**.

Основні положення

- Україна в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств під назвою «Руське князівство» разом з Польським королівством і Великим князівством Литовським входила

до «єдиної і неподільної Речі Посполитої» на правах формально рівноправного суб'єкта.

- Руське князівство мав очолювати гетьман, який водночас був київським воєводою і першим сенатором.
- Влада гетьмана була довічною, а після його смерті стани українського суспільства обирали чотирьох претендентів, з-поміж яких король призначав нового гетьмана.
- За польським зразком утворювалися місцеві органи влади, відновлювалися суд і судочинство, адміністративно-територіальний устрій, що існували до 1648 р.
- Руське князівство не мало право на окремі відносини з іншими державами.
- Сенаторські посади мали обіймати особи православного віросповідання.
- Дозволялося відкрити окремий монетний двір для карбування грошей із зображенням спільного короля.
- Кількість збройних сил мала становити 60 тис. козаків і 10 тис. найманців.
- Відновлювалося велике землеволодіння, кріпацтво, усі повинності й податки селян і міщан, які існували до 1648 р.
- Козацтву забезпечувалися давні права і привілеї, а по 100 козаків з кожного полку, за поданням гетьмана, отримували від короля шляхетство.
- Скасовувалася церковна унія, проголошувалася свобода православного й католицького віросповідань, православному митрополиту і єпископам надавалися місця у сенаті.
- Заснування в Україні двох академій, а також шкіл і друкарень без обмежень, «оскільки їх потрібно буде».
- Встановлення свободи друку і слова, навіть у релігійних питаннях; образа королівської гідності заборонялися лише в книжках або дискусіях.
- Польські й литовські війська не мали права перебувати на території Руського князівства, а якщо за нагальної потреби вступали, то переходили в підпорядкування гетьмана.

Російський уряд оголосив І. Виговського зрадником і навесні 1659 р. розгорнув наступ на Україну. У червні 1659 р. під Конотопом армія гетьмана разом з татарами та поляками завдала нищівної поразки російській армії. Але скористатися результатами перемоги І. Виговський не зміг. Його орієнтація на Річ Посполиту, поступливість у відносинах з нею, терор проти опозиції викликали різке невдоволення в суспільстві. Посилився антигетьманський рух, провідну роль в організації якого відіграли полковники І. Богун, П. Дорошенко, І. Ковалевський, І. Іскра, кошовий отаман І. Сірко. Не бажаючи нового лиха Україні, викликаного можливою громадянською війною, І. Виговський зрікся булави і вирушив до Польщі.

Політика Ю. Хмельницького (1659—1663 рр.). Розкол України на Правобережну та Лівобережну

У вересні 1659 р. Військова козацька рада обрала гетьманом **Юрія Хмельницького**, сподіваючись, що він продовжить справу свого батька.

У жовтні 1659 р. у Переяславі між гетьманом і російським урядом були підписані договірні статті, які суттєво обмежували автономні права України: обмежувалася влада гетьмана, український уряд позбавлявся права на зовнішню політику, київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху.

Переяславські статті, укладені під тиском Москви і промосковської лівобережної старшини, викликали розчарування і обурення козацтва. Незадоволення політикою російського уряду висловлював і молодий гетьман.

Восени 1660 р. після невдалих військових операцій проти Польщі Ю. Хмельницький пішов на укладення угоди з польським урядом. У жовтні 1660 р. сторони підписали **Слободищенський трактат**.

Основні умови

- Скасовано невідгідні для Гетьманщини Переяславські статті 1659 р.
- Гетьманщина розривала союз із Московською державою і відновлювала свій державний зв'язок з Річчю Посполитою на умовах Гадяцької угоди 1658 р.
- Вилучалася стаття про створення «князівства Руського».
- Гетьманщина отримувала право лише на автономію на чолі з гетьманом.
- Гетьман позбавлявся права зовнішньополітичних зносин, зобов'язувався брати участь у воєнних діях польської армії проти Московської держави і не нападати на Кримське ханство.

Більшість козацтва і старшини Лівобережної України, де переважали проросійські орієнтації, виступили проти угоди і відмовилися визнавати владу Ю. Хмельницького. Спроби гетьмана поширити свій вплив на Лівобережжя виявилися невдалими. Усвідомлюючи свою політичну неспроможність, Ю. Хмельницький склав булаву. Правобережне козацтво новим гетьманом обрало **Павла Тетерю** (1663—1665 рр.), який дотримувався пропольської орієнтації, на Лівобережжі перемогу отримав кошовий отаман Запорозької Січі **Іван Брюховецький** (1663—1668 рр.), який зробив ставку на російський уряд.

Так Українська держава розкололася на два державних утворення з орієнтацією на різні держави, з окремими урядами, які перебували у стані війни. Були створені умови для поділу України по Дніпру між Росією і Річчю Посполитою.

Андрусівське перемир'я

Війни між Лівобережжям і Правобережжям за активної участі в них Польщі, Росії, Туреччини і Криму набули затяжного, надзвичайно складного

і трагічного характеру, супроводжувалися все більшим втручанням польського і російського урядів у внутрішнє життя України.

Урешті-решт, Росія і Польща вирішили досягти компромісу за рахунок поділу українських земель. 30 січня 1667 р. вони уклали **Андрусівське перемир'я** терміном на 13,5 року.

Основні положення

- У складі Московської держави залишалася Лівобережна Україна, Сіверська земля за Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ.
- За Річчю Посполитою закріплювалися Правобережна Україна, Білорусія із Вітебськом, Полоцьком і Двінськом.
- Київ з прилеглими містечками на два роки залишався за Московською державою, а потім передавався Речі Посполитій.
- Запорозжя передавалося під спільну владу обох держав і їхній захист від татарських набігів.

Гетьманування П. Дорошенка. Боротьба за возз'єднання українських земель

Про підготовку російсько-польського договору Україна не знала, в Андрусів не були запрошені ні гетьман Лівобережної України І. Брюховецький, ні **Петро Дорошенко**, обраний замість П. Тетері гетьманом Правобережної України (1665—1676 рр.).

Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив П. Дорошенко. Розуміючи, що Річ Посполита не надасть допомоги в реалізації його планів, він уклав союз із Кримом, пішов на зближення з Туреччиною. Багато уваги гетьман приділив переговорам з Росією про протекцію царя за умови об'єднання етнічних земель України, але переговори зазнали невдачі.

На початку лютого 1668 р. в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. П. Дорошенко, заручившись підтримкою значної частини населення Лівобережжя, усунув І. Брюховецького і об'єднав козацьку Україну. У червні 1668 р. Військова козацька рада обрала його гетьманом об'єднаної України.

Відкрилася перспектива відродження Української держави. Проте вкрай несприятливою була геополітична ситуація. Свою негативну роль відіграла і відсутність єдності в діях українських сил.

Росія і Річ Посполита, не бажаючи втрачати свою присутність в Україні, виступили проти її возз'єднання в єдину державу. Гетьман Правобережного козацтва П. Дорошенко змушений був вести війну на два фронти. Ворожу позицію щодо нього зайняло і Запорозжя, яке висунуло претендентом на гетьманство Петра Суховія, підтримуваного Кримом.

Для організації опору Польщі П. Дорошенко рушив на Правобережну Україну, а на Лівобережжі для боротьби з російськими військами залишив наказним гетьманом чернігівського полковника

Дем'яна Многогрішного. Роз'єднання козацьких сил, що відбулося, негативно вплинуло на розвиток подій.

Д. Многогрішний, опинившись унаслідок наступу російських військ у скрутній ситуації, перейшов на бік Росії і за її підтримки був обраний гетьманом Лівобережної України (1668—1672 рр.). Так Українська держава знову розкололася на два гетьманства.

Д. Многогрішний, погодившись на входження України до складу Росії, узяв курс на відновлення прав і кордонів Української держави періоду Б. Хмельницького. Гетьман відновив зв'язки з П. Дорошенком, надавши йому військову допомогу. Діяльність Д. Многогрішного не узгоджувалася з офіційною політикою російського уряду. Проти гетьмана була сфабрикована справа про «зраду», і після суду в Москві його заслали до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережної України було обрано лояльно налаштованого до Росії **Івана Самойловича** (1672—1687 рр.).

На Правобережжі П. Дорошенку довелося вести боротьбу за владу з різними претендентами: спочатку з П. Суховієм, ставлеником кримського хана, а згодом з М. Ханенком, який чітко орієнтувався на Польщу і за її підтримки був обраний гетьманом Правобережної України (1670—1674 рр.).

Під тиском надзвичайно тяжких зовнішніх і внутрішніх обставин П. Дорошенко почав шукати підтримки в турецького султана. У 1672 р. гетьман приєднався до Туреччини і розпочатої нею війни проти Польщі. Успішні дії турецьких і українських військ змусили польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати **Бучацький мирний договір**, відмовившись від Правобережної України. Поділля відходило до Туреччини, Українська держава утворювалася в межах Брацлавського і Київського воеводств.

Порушення територіальної цілісності України не задовольняло П. Дорошенка. Крім того, Порта почала вимагати виплати данини, роззброєння козаків, зруйнування фортець, відбулося безжалісне пограбування українського населення турецькими і татарськими військами. Сподівання гетьмана на турецьку протекцію не виправдалися. У 1673 р. П. Дорошенко пішов на переговори з Москвою. Він погодився повернутися під протекцію Росії за умов збереження цілісності козацької України, її прав і вільностей, надання надійної допомоги для боротьби з Туреччиною. Оскільки позиції сторін не збігалися, переговори припинилися.

На початку 1674 р. російські війська разом із військом І. Самойловича оволоділи основними містами Правобережжя. І. Самойлович був обраний гетьманом усієї України.

Москва усвідомлювала, що її спроба повернути Правобережжя під свою протекцію призведе до неминучої війни з Туреччиною. Тому

коли влітку 1674 р. турки і татари вступили на правобережні землі, російсько-українське військо залишило їх без захисту і втекло на Лівобережжя. Похід турецько-татарської армії на Правобережжя мав жахливі наслідки. Потім переселенців у Лівобережну Україну та на Слобожанщину набув масового характеру. Правобережне населення звинувачувало П. Дорошенка в усіх бідах і нещастях, які принесли із собою татари і турки.

Після відходу турецько-татарських сил активізував воєнні дії на Правобережжі польський король Ян Собеський. У грудні 1674 р. П. Дорошенко пішов на переговори з поляками, погодившись на входження до складу Речі Посполитої, але за умови збереження цілісності України та на основі статей Гадяцького договору. Переговори зазнали невдачі.

Марно шукаючи протекції різних союзників, П. Дорошенко опинився у глухому куті. Його чекала неминуча поразка. Правобережне населення, розчарувавшись у можливості виборення незалежності, відвернулося від гетьмана, його почали залишати соратники, родичі. Підвладна Дорошенкові територія скоротилася до Чигирин та його округів. У жовтні 1676 р., коли до Чигирин підступили полки І. Самойловича і російські гарнізони, П. Дорошенко капітулював, присягнувши на вірність російському цареві. Гетьману не вдалося реалізувати державну ідею, за яку так наполегливо і послідовно боровся Б. Хмельницький. Падіння гетьманства П. Дорошенка ознаменувало остаточну поразку національно-визвольного руху. Була ліквідована українська державність на Правобережжі, і всі спроби її відновити зазнали невдачі. Державність вдалося зберегти лише на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Росії. Незалежну соборну державу в межах етнічних українських земель було створено лише на короткий період. Від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в ясір, переселення втрати становили близько 65—70 % усього населення України, зазнали руйнувань міста і села, було завдано надзвичайно великої шкоди господарству.

Український національно-визвольний рух XVII ст., не дивлячись на поразку, мав велике історичне значення. Він зумовив формування ідеї утворення незалежної соборної української держави, призвів до відтворення Української держави, частина якої на території Лівобережної України (Гетьманщина) проіснувала на правах автономії у складі Росії до 80-х рр. XVIII ст., вплинув на розвиток національної самосвідомості українців, сформував нову політичну еліту, яка стала на захист українських національних інтересів, збагатив традиції боротьби українців за національне і соціальне визволення, сприяв розвитку української культури (усної народної творчості, літописання).

УКРАЇНА в першій половині XVIII ст.

Північна війна і Україна

Вирішальним етапом у стосунках між Україною і Росією стало гетьманування **Івана Мазепи**. Він народився 1639 р. на Київщині й належав до давнього роду української православної шляхти. Отримав високу освіту, навчаючись у Київській академії, в єзуїтській колегії у Варшаві, а потім ще й за кордоном. Був пажем при дворі польського короля Яна II Казимира, писарем в уряді П. Дорошенка, генеральним осавулом в уряді І. Самойловича. У 1687 р., коли усунули І. Самойловича, його наступником було обрано І. Мазепу (табл. 11).

Це був надзвичайно складний для України час. Українські землі були розділені між державами. **Коломацькі статті 1687 р.**, договірні статті між гетьманом і російським урядом, ще більше обмежували автономні права України.

Проте соціальна політика гетьмана виявилася не досить гнучкою. Основну ставку він зробив на козацьку старшину і шляхту, прагнучи перетворити їх у міцний привілейований клас. Відбулося посилення всіх форм експлуатації селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві.

Головною метою І. Мазепи було об'єднання земель України в єдину незалежну державу. Великі сподівання гетьман покладав на молодого російського царя **Петра I (1689—1725 рр.)**. Між ними склалися надзвичайно довірливі стосунки.

У 1700 р. між Швецією і Росією розпочалася Північна війна, у якій остання прагнула отримати вихід до Балтійського моря. Україна надавала активну допомогу Росії у цій війні. Але 1708 р. І. Мазепа уклав таємний союз зі шведським королем Карлом XII, спрямований проти Петра I. Передбачалося, що Україна надасть Швеції допомогу у війні проти Росії, а Швеція забезпечить повне звільнення України від влади Москви.

За цей вчинок історики називали Мазепу «зрадником», а слово «мазепинець» стало синонімом слова «сепаратист». Причини, які змусили гетьмана шукати нових зовнішньополітичних орієнтирів, були такі:

- Петро I виявився прибічником політики жорсткого централізму, прагнучи цілком підпорядкувати Україну Російській державі, що не відповідало прагненням І. Мазепи розширити самостійність Гетьманщини.
- Під час Північної війни Петро I нещадно експлуатував людські й матеріальні ресурси України. Край був економічно виснажений, населення вивозили на будівництво доріг, каналів, міст. Козацьке військо використували у війні як «гарматне м'ясо». Політика Петра I викликала обурення в Україні, коза-

цька верхівка наполягала на пошуках нового союзника.

- У Мазепи були підстави вважати, що цар може пожертвувати Україною, аби забезпечити перемогу у війні й вийти на береги Балтійського моря.

У жовтні 1708 р. військо Карла XII вступило на територію України. На його бік перейшов Мазепа з 15 тис. козаків, а також 8 тис. запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Основна ж маса козаків, старшини, селянства і міщан відмовилася підтримати гетьмана. По-перше, далася взнаки соціальна політика гетьмана. Він надто далеко відірвався від життєвих потреб народу і не користувався популярністю в народних масах. По-друге, для народу цей крок Мазепи був несподіваним, а справжні його причини невідомі, адже союз зі Швецією був таємним. По-третє, Петро I вжив швидких і рішучих дій проти Мазепи, представивши його зрадником України (за наказом царя гетьмана проклинали в усіх церквах) та залякавши населення України репресіями, спрямованими проти прибічників гетьмана. Царські війська знищили столицю І. Мазепи — місто Батурин, вивізавши 6 тис. жителів, зруйнували Запорозьку Січ. У 1708 р. цар наказав обрати нового гетьмана. Ним став **Іван Скоропадський (1708—1722 рр.)**. Козацьких старшин, які не прибули на вибори нового гетьмана, цар оголосив зрадниками. Здійснюючи політику терору, Петро I прагнув знищити серед українського населення будь-яку опозицію. Після перемоги у вирішальній битві **Північної війни — Полтавській (27 червня 1709 р.)**, Петро I здійснив заходи по ліквідації автономного устрою України: 1709 р. призначив до гетьмана Скоропадського свого резидента, який мав контролювати його діяльність; 1720 р. було вперше офіційно заборонено українську мову; 1722 р. створюється **Малоросійська колегія**, яка розділила владу з гетьманом; із 1724 р. (після смерті наказного гетьмана Павла Полуботка) Лівобережною Україною правила лише Малоросійська колегія; вільна торгівля фактично скасовувалася, українцям заборонялося займатися торгівлею з іншими країнами, крім Росії.

Свій авторитет гетьман підніс активною меценатською діяльністю — на його кошти було збудовано 12 і реставровано 20 храмів, Києво-Могилянська колегія здобула статус академії.

На добу І. Мазепи припадає розквіт архітектурного стилю бароко. На землях України цей італійський стиль набрав нових мистецьких форм та національного колориту і дістав назву **українського, або козацького, бароко**. На кошти І. Мазепи було споруджено Спаську церкву Мгарського монастиря біля Лубен на Полтавщині, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. За наказом Мазепи було перебудовано Софійський собор, Успенську церкву Лаври та Михайлівську церкву Видубицького монастиря. По всій Лівобережній Україні у другій половині XVII — на початку XVIII ст. було споруджено низку монастирів з храмами, дзвіницями, оборонними му-

Основні напрямки політики гетьмана І. Мазепи

Зовнішня політика	Внутрішня політика	
	соціально-економічна	культурно-просвітницька
Незважаючи на заборону, підтримував дипломатичні зносини з багатьма європейськими монархами, приймав у Батурині іноземних послів Відновив торговельні зв'язки Гетьманщини з іншими країнами (Річ Посполита, Пруссія, Швеція, Кримське ханство, Туреччина), перервані за часів Руїни 1705 р. Установив тасмні зв'язки з польським королем С. Ліщинським, а пізніше зі шведським королем Карлом XII 1708 р. Уклав україно-шведську антиросійську угоду про воєнний союз та україно-польську угоду про входження Гетьманщини у формі «князівства Руського» до складу Речі Посполитої як третього суб'єкта 1709 р. Уклав новий україно-шведський договір про створення незалежної Української держави в союзі зі Швецією	Прагнув створити в Україні станову державу західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Ідеал державного устрою вбачав у Речі Посполитій Сприяв формуванню аристократичної верхівки українського суспільства з козацької старшини, наділяючи її значними землеволодіннями, новими правами і привілеями Надавав охоронні грамоти містам, підтвердив спеціальним універсалом права Київської митрополії та окремих монастирів Узаконив універсалом від 28 листопада 1701 р. панщину для селян у розмірі двох днів на тиждень. Силою придушував селянські протести Намагався за допомогою зв'язків з царем і московськими можновладцями зберегти права і привілеї Гетьманщини Уважав за доцільне дотримуватися курсу показного вірноподданства Москві, що спричинило великі людські втрати, виснаження економіки Гетьманщини і зростання невдоволення населення Політичні та організаційні прорахунки гетьмана позбавили його опори серед козаків і селянства у критичний період боротьби за майбутнє України і прирекли її на поразку	Постійно піклувався станом освіти, науки, мистецтва і релігії Добився від царської влади надання Києво-Могилянській колегії статусу академії Здобув славу опікуна і захисника православної церкви. Надавав великі кошти на будівництво і відновлення церков і монастирів Видав власним коштом Євангеліє арабською мовою. Подарував коштовну срібну чашу церкві Святого Гробу Господнього в Єрусалимі. Обдарував чимало українських церков іконами, книгами, дзвонами і цінними речами Покровительствував літературі. Підтримував творчість І. Максимовича, Ф. Прокоповича, Д. Туптала, С. Яворського. Автор низки віршів: «Дума», «Пісня», «Псалми» та ін. Направляв навчатися за кордон дітей козацької старшини

рами і баштами. Найвизначнішим архітектором на західноукраїнських землях був Бернард Меретин. Ним був створений Львівський собор Святого Юра, в архітектурі якого західноєвропейські риси гармонійно поєднуються з національними. Українське бароко знайшло відображення і в творчості видатного київського архітектора І. Григоровича-Барського. Під його керівництвом була здійснена реставрація Кирилівської церкви.

Конституція П. Орлика

Після поразки в Полтавській битві Мазепа разом зі своїми прибічниками знайшов політичний притулок у Молдавії. 21 вересня 1709 р. І. Мазепа помер. Новим гетьманом було обрано **Пилипа Орлика**, який так і залишився гетьманом у вигнанні. Він склав проект першої Конституції України, яка отримала назву «**Пакти і Конституція законів і вільностей Війська Запорозького**».

Основні положення

- Проголошувалася незалежність України від Росії та Речі Посполитої.
- Обґрунтовувалася протекція шведського короля та союз із Кримським ханством.
- Територія України визначалася умовами Зборівського трактату 1649 р.

- Запорозцям повинні були повернути їхні давні містечка Трахтемирів, Кодак, Келеберду, землі над Ворсклою.
- Ліквідовувалися фортеці, побудовані І. Мазепою.
- При гетьманові утворювалася Генеральна рада із законодавчою владою, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та делегатів від запорожців. Рада збиралася тричі на рік — на Різдво, Покрову та Великдень.
- Справи про кривду гетьманську та провини старшини мав розглядати генеральний суд, до діяльності якого гетьман не мав права втручатися.
- Державна скарбниця і майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, на утримання гетьмана призначалися окремі землі.
- Встановлювалася виборність полковників, сотників із наступним їх затвердженням гетьманом.
- Спеціальна комісія мала здійснити ревізію державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення.
- Скасовувалися оренди та податки на утримання гетьманської гвардії.
- Гетьман мав захищати козацтво і все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

Конституція мала яскраво виражені демократичні тенденції. Про це свідчить встановлення представницького органу — Генеральної ради, виборності посад, спроба розподілу повноважень виконавчої і судової влад. Разом із тим, Конституція мала на меті задовольнити перш за все інтереси тих соціальних груп, на які намагався спиратися П. Орлик для повернення в Україну. Проголошення захисту інтересів простого народу мало тут швидше декларативний характер. Конституція значно обмежувала гетьманську владу в інтересах старшини. Хоча Конституція і не була запроваджена в життя, вона стала видатною пам'яткою української державно-політичної думки в еміграції. Уряд Орлика намагався створити антиросійську коаліцію держав. Але ці намагання виявилися марними — європейські держави не бажали воювати за Україну.

Гетьманування Д. Апостола

Після смерті Петра I (1725 р.) російські імператори намагалися надалі обмежувати українське самоврядування. Але зі зміною імператорів і міжнародної ситуації політика «залізної руки» щодо України інколи дещо пом'якшувалася. Так, у 1727 р. царський уряд, враховуючи можливість війни із Туреччиною, вирішив відновити посаду гетьмана. Ним став **Данило Апостол** (1727—1734 рр.).

Протягом стислого терміну гетьман навів порядок у фінансах, насамперед у податковій системі, сформував державний бюджет у розмірі 144 тис. карбованців річних і в розвитку економіки зробив ставку на підприємливу буржуазну верству суспільства, тим більше, що й власне багатогалузеве господарство розвивав у такому ж напрямі.

Із відома гетьмана в Глухові в 1728 р. відбулася розширена нарада українських купців, на якій обговорювалися питання торговельної політики уряду Гетьманщини й розв'язання нагальних купецьких проблем. Низкою універсалів гетьман оберігав українських купців від конкуренції іноземних, у тому числі й російських. Було організовано кредитування купців, відсунуто термін сплати по векселях, підготовлено проект вільної торгівлі в Гетьманщині.

У 1729—1730 рр. влада провела генеральне слідство про маєтності, яке виявило неконтрольоване роздавання сіл у приватне володіння і катастрофічне зменшення кількості особисто вільних селян. Усі маєтності були поділені на шість категорій — рангові, надані за заслуги, ратушні, вільні, спірні та монастирські. Села й хутори, що були незаконно одержані старшиною, шляхтою, монастирями, містами і російськими чиновниками, поверталися до свого попереднього статусу. У зв'язку із цим значна частина селян поліпшила своє матеріальне й соціальне становище. Права землевласників на маєтності й підданих, визнані генеральним слідством, зміцнювалися. Була здійс-

нена спроба покінчити із землеволодінням російських вельмож і чиновників. Гетьман видав старшині спеціальний універсал, аби та спонукала російських землевласників продавати свої маєтки в Україні за прийнятною ціною.

Д. Апостол домігся передачі судових справ у відання місцевих судів. Генеральному суду поверталися функції вищої судової інстанції, хоча нею фактично продовжував залишатися російський монарх. Тим самим підривалася незалежність українського судочинства й посилювалася влада центру. Гетьманська інструкція 1730 р. чітко визначила компетенцію різних судових установ та їх кількісний склад. Гетьман планував створити новий єдиний кодекс законів для всієї Гетьманщини.

Незважаючи на свою реформаторську діяльність Д. Апостола не вдалося вберегти козаків, селян і міщан від примусових робіт і виконання військового обов'язку далеко від домівок. Але в цілому за його гетьманування внутрішнє життя України стабілізувалося. На деякий час удалося уповільнити процес перетворення Гетьманщини на звичайну частину Російської імперії.

У ході тривалих війн за панування в українських землях між Росією, Річчю Посполитою, Туреччиною і Кримом, Україна виявилася роздробленою: Слобожанщина, Лівобережжя, Київ і Запорозжя перебували під владою Росії, а Правобережжя — під владою Речі Посполитої і Туреччини. Розчленування українських земель було закріплено системою договорів між цими державами. Єдиний народ був розколотий і опинився у сфері впливу різних культур. Протягом першої половини XVIII ст. уряд царської Росії поступово підготував умови для ліквідації Гетьманщини.

ПОДІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у другій половині XVIII ст.

Ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі. Гетьман К. Розумовський та кошовий отаман П. Калнишевський

У другій половині XVIII ст. царизм проводив політику обмеження козацьких порядків в Україні, забороняв вибори гетьмана (після смерті Данила Апостола російський уряд шістнадцять років не дозволяв обирати гетьмана), втручався у внутрішні справи Гетьманщини. Останнім гетьманом України став **Кирило Розумовський**. Він народився в сім'ї простого козака. Навчався в Німеччині та Франції, очолював Імператорську Академію наук. У 1750 р. за рішенням імператриці Єлизавети Петрівни К. Розумовського обрали гетьманом.

Новий гетьман отримав у володіння місто Гадяч, а своєю столицею обрав місто Батурин. К. Ро-

зумовський боровся за повернення старовинних прав українському козацтву. Гетьман міг управляти територією Запорозької Січі, Києвом. К. Розумовський запровадив судову реформу: з'явилися суди із земельних, цивільних, карних справ. Проводилися реформи в козацькому війську: поліпшилося обмундирування, озброєння козаків (рушниця, шабля, спис). Гетьман провів реформу освіти: у козацьких полках почали діяти церковно-приходські школи для дітей козаків і селян; прагнув відкрити університет в Батурині.

У своїй діяльності Розумовський опирався на козацьку старшину. Рада старшини замінила загальновійськову козацьку раду. Гетьман обмежив право переходу селян, зміцнював права козацької старшини. Хоча влада гетьмана була велика, царський уряд контролював всю фінансову систему Гетьманщини. А самому гетьману заборонялося вести переговори з іншими державами, він не мав права призначати козацьких полковників.

Період гетьманства К. Розумовського називали «золотою осінню української автономії».

У 1762 р. до влади в Російській імперії прийшла Катерина II. Вона вирішила остаточно знизити автономію Гетьманщини. У листопаді 1764 р. було видано указ про ліквідацію гетьманської влади. Замість гетьманського управління владу перебрала Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум'янцевим. У 1781 р. було ліквідовано полковий адміністративний розподіл. Лівобережну Україну поділили на намісництва (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське). У 1783 р. було ліквідовано козацьке військо. Козаки переводилися до розряду державних селян.

1783 р. в Лівобережній та Слобідській Україні було введено кріпацтво. У 1785 р. українська старшина була зрівняна в правах з російським дворянством.

Із 70-х років XVIII ст. царський уряд Катерини II починає поетапну ліквідацію Запорозької Січі.

Основні причини

- Успішне завершення російсько-турецьких війн.
- Перенесення кордону Російської імперії на південь до Чорного моря.
- Втрата Запорозькою Січчю свого військового значення в боротьбі з турками та татарами.
- Участь козаків у повстаннях проти Речі Посполитої та Російської імперії (гайдамацький рух, селянська війна під керівництвом Є. Пугачова, селянські повстання проти феодального гніту).
- В абсолютистській централізованій державі, якою була Росія, недоречними були демократичні порядки та республіканська форма правління, які мала Січ.
- Зміцнення в Росії феодальних порядків (прагнення старшини та дворян захопити велику кількість родючих земель, закріпачити козаків).

Навесні 1775 р. Катерина II доручила генералу Петру Текелю захопити з військом Січ, знищити Кіш та встановити над козаками «єдине начальст-

во». У червні 1775 р. війська Текелія оточили Січ та зруйнували укріплені споруди. Артилерія та клейноди були вивезені, частина старшини заарештована, козацтво переведене в селянський стан.

У серпні 1775 р. в царському маніфесті Катерини II офіційно оголошувалося про ліквідацію запорозького козацтва та самої назви «запорозький козак». Запорозькі козаки або перетворювалися на кріпаків, або переселялися на Кубань, Кавказ, Дунай та за Дунай. Там вони заснували нові січі. Землі Запорозької Січі були роздані у володіння дворянам та старшині.

Останнім кошовим отаманом Запорозької Січі був **Петро Калнишевський** (1690—1803 рр.). Десять років поспіль козаки обирали його кошовим отаманом. Кілька зимівників Калнишевського перетворилися на населені пункти, наприклад селище Петрівка (поблизу Дніпропетровська). Саме звідси походить всесвітньо відомий художній промисел — **петриківський розпис**. П. Калнишевський дбав про будівництво храмів у межах Вольностей Війська Запорозького, надаючи великі кошти на їх спорудження. За його участі було створено церковно-приходські школи в паланкових поселеннях, січові школи. П. Калнишевський їздив до Петербурга відстоювати права запорожців від зазіхань російського уряду.

Після зруйнування Січі П. Калнишевський за наказом Катерини II без жодних підстав був заарештований та засланий до Соловецького монастиря (Архангельська обл.). Понад чверть століття він провів в одиночній камері, доки 1801 р. не був звільнений указом Олександра I. Але за власним бажанням П. Калнишевський залишився у монастирі, де помер у віці 112 років. Його могила на головному подвір'ї Соловецького монастиря збереглася до наших часів.

Демократичний характер козацьких порядків не відповідав колоніальній політиці царизму. У другій половині XVIII ст. залишки української автономії були знищені. Козацтво як політичну силу Гетьманщини було ліквідовано. В Україні встановлювався суспільно-політичний устрій, характерний для всієї царської Росії.

Значення козацької доби в історії України

Козацтво було провідною суспільною силою в боротьбі за національне визволення України. Діяльність козаків торкалася всіх сфер життя українського народу: вони боронили українські землі, освоювали південні степи, підтримували українську культуру і православну церкву, брали участь в антифеодальних виступах, зробили головний внесок у визволення України з-під влади Речі Посполитої. Козаки створили Запорозьку Січ, яка стала важливим етапом у формуванні української державності. Запорозька Січ була ініціатором боротьби українців проти панування шляхетської

Польщі, турецько-татарської агресії та феодално-кріпосницького гніту. Вона була прообразом демократичної республіканської держави.

Входження українських земель до складу Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII ст.)

Унаслідок політичних перетворень кінця XVIII ст. припинили існувати держави, від яких протягом попередніх двох століть значною мірою залежав розвиток подій в Україні, — **Річ Посполита та Кримське ханство**. Низка воєнних конфліктів призвела до серйозних змін кордонів між державами, до яких належали українські землі.

У 1772 р. ослаблена війнами, внутрішніми суперечностями й шляхетським свавіллям Річ Посполита була поділена між Австрією, Пруссією та Росією. Після першого розподілу Польщі (1772 р.) до складу Австрійської імперії були включені Галичина, частина Волині та Поділля, 1775 р. до Австрії було приєднано Буковину, яка була частиною Османської імперії. Після другого поділу Польщі (1793 р.) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля), після третього (1795 р.) — західна смуга Волині й Берестейщина. У результаті війн з Туреччиною 1768—1774 й 1783—1791 рр. Росія приєднала до себе Крим і північнопричорноморські степи. Так усі українські етнічні землі стали підвладні Російській та Австрійській монархіям.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Від часу поділів Польщі до Першої світової війни політичне влаштування українських земель лишалось незмінним. Однак сильних змін зазнала сама територія розселення українців. Колонізація чорноземних степів і Кубані збільшила українські етнічні території з 450 тис. км² наприкінці XVIII ст. до 700 тис. км² у середині XIX ст.

Підросійські землі становили близько 80 % української етнічної території і тут проживало майже 85 % її населення. Ці території називають Наддніпрянською Україною або Наддніпрянщиною. Найвища частка українців наприкінці XVIII ст. була на Лівобережжі (95 %), Правобережжі (88 %), Слобожанщині (86 %), дещо меншою — у Східній Галичині (74,3%), Буковині (73,7 %), Степовій (Південній) Україні (71,5 %), Закарпатті (61,9 %). Протягом XIX ст. у більшості регіонів частка українців зменшилась на 5—10 %, на півдні — на 15 %. Це відбулося внаслідок асиміляції (змішування українців з іншими на-

ціями, прийняття ними культури пануючої нації і втрати національної самосвідомості), масової міграції поза етнічні українські території, швидких темпів зростання неукраїнського населення. Але кількість українців в абсолютних цифрах збільшувалась: від 8,7 млн — 1795 р. до 20, 9 млн — 1897—1900 рр. і 27 млн — 1914 р. Ще на межі XIX—XX ст. 93 % українців у Російській імперії і 91 % в Австро-Угорщині були селянами.

Провідною рисою української історії XIX ст. стало національне відродження. Пробудження національної свідомості українців розпочалося на Лівобережній та Слобідській Україні, де ще не згасла пам'ять про славні часи Гетьманщини, де жили і творили високоосвічені інтелектуальні сили.

Росія і Австро-Угорщина здійснювали політику національного гноблення, усіляко прагнули перешкодити формуванню української нації, розвитку української культури.

У Росії національне гноблення найбільш яскраво проявилось у циркулярі 1863 р. міністра внутрішніх справ Валуєва, який заборонив друкувати і викладати українською мовою, цинічно заперечивши право українців на окрему мову взагалі. Продовженням такої політики став **Емський указ** (1876 р.) Олександра II, який заборонив увезення літератури українською мовою, українські п'єси та пісні, використання української мови в початкових школах, державних закладах. Сама назва «Україна» була заборонена.

Австро-Угорщина після 1848 р. була конституційною монархією, тому там існували певні політичні свободи, рівність громадян, центральний парламент і крайові сейми (зокрема в Галичині та Буковині), вибори до яких відчувалися за участю всього населення. Українська мова і культура формально не заборонялися. Тому в другій половині XIX ст. саме Західна Україна стала центром національного відродження.

Активізації національного руху сприяло збільшення кількості української інтелігенції, яка виступала ініціатором і організатором цього руху. Центрами підготовки інтелігенції стали міста, де діяли університети: Львів (1661 р. було відкрито перший на українських землях університет), Харків (1805 р. було відкрито перший університет у Наддніпрянщині), Київ (з 1834 р.), Одеса (з 1865 р.). У Західній Україні значну роль у національному відродженні відіграло уніатське духовенство, у той час як православне духовенство в Наддніпрянщині було зрусифіковане і виступало опорою російського царизму.

Також важливим фактором національного пробудження стали події європейського життя. Ідеї Великої французької революції кінця XVIII ст. радикалізували українське суспільство, спрямували його кращих представників на пошуки шляхів перетворення існуючих порядків. Значний вплив на піднесення громадсько-політичного життя справили Вітчизняна війна 1812 р. та зарубіжні походи

1813 р., учасники яких побачили переваги європейських форм суспільного і державного устрою.

Хоча за кількісним складом вже на рубежі XVIII—XIX ст. український народ був одним з найчисленніших в Європі, він майже повністю втратив ознаки державності. Колонізаторська та асиміляторська політика імперій загрожувала самому існуванню українців як народу.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Росії

На підвладні Росії українські території було поширено загальнодержавний адміністративний устрій, започаткований указом імператора Павла I від 12 грудня 1796 р. «Про новий поділ держави на губернії і намісництва» (табл. 12).

Визначаючи кордони губерній, влада не враховувала географію національного розселення: частина заселених переважно українцями земель опинилася за межами дев'яти українських губерній.

Таблиця 12

Регіональний поділ українських земель, підвладних Росії

Регіони	Губернії	Генерал-губернаторства
Слобожанщина, Лівобережжя	Харківська	Малоросійське
	Чернігівська	
	Полтавська	
Правобережжя	Київська	Київське
	Волинська	
	Подільська	
Степова Україна, Північне Причорномор'я і Приазов'я, Крим	Катеринославська	Новоросійсько-Бессарабське
	Херсонська	
	Таврійська	

У губерніях необмежену владу над усім населенням мали губернатори. За рахунок значної частини податків утримувалися тисячі чиновників. Губернії поділялися на повіти, очолювані царськими справниками, а повіти — на стани, очолювані поліцейськими приставами. Для зміцнення централізації створювалися на військовий зразок ще й генерал-губернаторства. Саме за допомогою військової сили й поліцейського апарату утримувалася недемократична самодержавна влада. Важливою державною установою була Казенна палата. Вона відала збиранням з населення різноманітних державних податків. Увесь цей адміністративно-управлінський апарат був покликаний охороняти владу царизму на місцях. Щодо більшості населення — кріпосних селян, то вся судова й адміністративна влада над ними перебувала у руках

поміщиків. Казнокрадство і хабарництво процвітали в усіх ланках губернської адміністрації.

Для запобігання виникненню руху за відокремлення з боку численних підлеглих народів Російської імперії проводила політику придушення національної окремішності. Неповноправне становище формувало у неросіян відчуття неповноцінності, другорядності по відношенню до панівної російської нації. Це породжувало антиросійські настрої серед національно свідомої частини українського населення.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської імперії

Адміністративно-територіальна структура, створена австрійською владою на теренах Галичини — Королівство Галичини і Лодомерії, — поділялась на дванадцять округів (дистриктів): Золочівський, Тернопільський, Чортківський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Коломийський, Станіславський, Стрийський, Самбірський, Сяноцький і Перемишльський. Адміністративно-політичним центром був Львів. До 1849 р. окремим округом до цього «королівства» входила Буковина (також без етнічного поділу, хоча тоді вже Північна Буковина вирізнялася переважачим українським населенням, а в Південній Буковині більшість населення становили румуни), надалі вона стала окремою провінцією. Адміністративно-політичним центром Буковини було місто Чернівці.

У місцевому сеймі (законодавчому органі краю) надійно заправляла польська шляхта, хоча й вона не була вирішальною силою місцевого управління. Повнота всієї адміністративно-політичної влади зосереджувалася в руках губернатора, якого призначав сам австрійський імператор. Імператорський уряд призначав і склад членів магістратів, які керували соціально-економічним життям міст. У селах адміністративна і поліцейсько-судова влада цілком належала великим землевласникам та їхнім управителям (посесорам) і наглядачам (мандаторам).

Закарпаття залишалося у складі королівства Угорщина, яке теж було частиною Австрійської імперії, і підпорядковувалося Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню. Закарпатські землі поділялися на чотири адміністративно-політичні регіони (жупи): Ужанський, Берегівський, Угочанський, Мармароський. Призначені королем адміністратори (як правило, з великих землевласників) прозивалися жупанами. Через підпорядковані їм управління жупани здійснювали адміністративну, фінансову, судову і навіть військову владу.

Вища австро-угорська влада розглядала українські землі як колоніальний сировинний придаток до промислово розвинутих центральних та західних провінцій імперії. Феодально залежні

українські селяни, які становили абсолютну більшість населення Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, були найзнедоленішими в Австрійській імперії. Середня тривалість життя не перевищувала 30—40 років, а рівень народжуваності протягом десятиріч поступався рівню смертності.

Суспільно-політичні рухи в Наддніпрянській Україні в XIX ст.

У Наддніпрянській Україні національно-визвольний рух започаткувала патріотична інтелігенція, яка прагнула зберегти від вимирання українську культуру. Епохальною подією культурного життя України стало видання 1798 р. поеми Івана Котляревського «Енеїда» — уперше українська народна мова залунала як повноцінна літературна. Справу відродження національної мови продовжили «Харківські романтики» — діячі літературного об'єднання, студенти Харківського університету Л. Боровиковський, А. Метлинський, О. Корсунь та інші. Ідейним натхненником «харківських романтиків» був народознавець, письменник, режисер Григорій Квітка-Основ'яненко. Видавши 1834 р. свої «Малоросійські повісті», він ще раз довів широкій громадськості, що українською мовою можна писати високохудожні твори. Активізації літературної творчості українською мовою сприяв професор Харківського університету (пізніше його ректор) Петро Гулак-Артемівський.

На початку XIX ст. посилюється інтерес до української історії. Слава найвизначнішого твору вітчизняної історіографії цього періоду належить анонімній «Історії Русів». Тривалий час вона поширювалася у рукописних списках і лише 1846 р. вийшла друком. Автор цього патріотично спрямованого твору намагався відновити історичну справедливість, доводив, що Україна має власну історію, захищав право українського народу на свободу і державу. Першою узагальнюючою працею з історії України є видана 1822—1830 рр. чотиритомна «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського. Протягом 1842—1843 рр. було видано п'ятитомну «Історію Малоросії» Миколи Маркевича.

Культурницька діяльність української інтелігенції справила визначальний вплив на піднесення національної свідомості народу, на активізацію процесів національного відродження.

Українці в загальноросійському і польському суспільно-політичних рухах

В Україні як складовій частині Російської імперії поруч з українським національно-визвольним рухом розгортався і загальноросійський революційний рух.

Після війни 1812 р. з Наполеоном в Україні виникають таємні організації — масонські ложі. Найбільше значення мала Полтавська ложа «Лю-

бов до істини» (1818—1819 рр.), серед членів якої були Іван Котляревський, Григорій Тарнавський, Семен Кочубей і в якій сповідувалася ідея відокремлення України від Росії. На її базі 1821 р. утворилося таємне «Малоросійське товариство» на чолі з предводителем дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василем Лукашевичем. Члени товариства виступали за державну незалежність України. Масонські ложі започаткували організований опозиційний царизму рух в Україні.

У 1820-ті рр. в Україні діяли таємні декабристські організації: «Південне товариство» (1821—1825 рр.) із центром у Тульчині, очолюване полковником Павлом Пестелем, «Товариство об'єднаних слов'ян» у Новограді-Волинському (1823—1825 рр.) на чолі з офіцерами братами Андрієм і Петром Борисовими. Членами декабристських організацій були переважно російські дворяни, офіцери, діячі літератури. Основними вимогами декабристів були ліквідація самодержавства та кріпосного права. Серед декабристів не було єдності щодо вирішення національного питання. «Південне товариство» виступало за «єдину і неподільну» Росію, не визнаючи за українським та іншими народами Російської імперії права на самовизначення, а «Товариство об'єднаних слов'ян» передбачало створення федерації слов'янських народів, однак воно не розглядало Україну об'єктом цього федеративного союзу. Із часом «Товариство об'єднаних слов'ян» злилося з «Південним товариством».

Із програмними документами «Південного товариства» в планах щодо майбутнього Російської імперії не збігалися положення проекту Конституції «Північного товариства» (автор Микита Муравйов). Ним передбачалося встановлення конституційної монархії і федеративного устрою майбутньої держави. У проект Конституції були включені положення, які передбачали часткове відновлення прав українського народу на власну державу. Планувалося утворити Українську, Чорноморську і Бузьку держави з центрами у Харкові, Одесі й Києві. Однак ці положення не задовольняли членів товариства, і проект Конституції не був затверджений.

Члени «Південного товариства» планували заарештувати Олександра I улітку 1826 р. під час військових маневрів в Україні. Але у листопаді 1825 р. цар несподівано помер. Повстання відбулося 14 грудня 1825 р. у Петербурзі й закінчилося поразкою. Незважаючи на це, 29 грудня все ж піднявся Чернігівський полк, що розміщувався на Київщині, але і його виступ 3 січня 1826 р. придушили.

Після розгрому декабристів серед освічених верств населення набували поширення антикріпосницькі ідеї, не припинялися спроби протистояти політиці царизму. Члени таємних гуртків і груп вважали себе продовжувачами справи декаб-

ристів, обговорювали уроки грудневого повстання і намагалися намітити шляхи оновлення Росії. Такий характер мав гурток у Харківському університеті, що діяв протягом 1826 р. На таємних зібраннях обговорювали політичну обстановку в імперії, сперечалися з приводу шляхів можливої зміни суспільно-політичного ладу Російської держави. Члени гуртка переписували твори антицарського спрямування й поширювали їх серед знайомих.

У листопаді 1830 р. у Варшаві розпочалося народне повстання, кероване польськими офіцерами, які ставили за мету відродження державності Польщі. Щоб залучити на свій бік пригноблені народи, поляки висунули гасло: «За нашу і вашу свободу». Створений повсталими Національний уряд виробив програму відновлення Польщі в межах 1772 р. і звернувся по допомогу до населення Литви, Білорусії та України. У лютому 1831 р. польські повстанці направили на Правобережну Україну кавалерійський корпус, який повинен був підняти антиросійське повстання. Польська шляхта на українських землях висловлювала готовність до повстання і сподівалася залучити до своїх дій українське селянство. Однак при цьому польське панство не захотіло дати кріпакам волю, і ті не підтримали шляхту. Національно свідомі українська інтелігенція, прагнучи надання Україні державної незалежності, не підтримала повстанців, в плани яких входило включення України до майбутньої Польської держави. Тому повстання було виключно польським і знайшло відгук переважно серед поляків, що проживали на Правобережній Україні. Цього виявилось недостатньо для перемоги. Повстанців розгромили, і російські війська наприкінці серпня 1831 р. зайняли Варшаву.

Після придушення повстання царизм почав рішуче викорінювати польський вплив на Правобережній Україні. При цьому деякі заходи принесли українцям несподівані переваги. Так, Київський університет із часом перетворився у центр, якому належала надзвичайно важлива роль у відродженні української культури. Намагаючись здобути прихильність українських селян Правобережжя, щоб мати їх за союзників у боротьбі проти польської шляхти, царизм дещо покращив їхнє становище.

Певний вплив на розвиток українського руху справило й польське визвольне повстання 1863—1864 рр., спрямоване проти російського самодержавства. На заклик повстанського комітету про підтримку відгукнулися українські революційні демократи. Однак знов масової підтримки з боку української громадськості повстання не знайшло, оскільки польські повстанці не визнавали за Україною права на власну державу.

Важливим етапом загальноросійського революційного руху стала діяльність революційних народників (1870—1880 рр.). Програма керівного

органу народників — організації «**Земля і Воля**», створеної 1876 р., передбачала захоплення влади шляхом насильницького перевороту, здійснення демократичних перетворень, передачу землі, фабрик і заводів у народну власність. Економічною і адміністративною одиницею нового суспільства вважалася селянська община. У 1870-ті рр. народники розгорнули широку пропаганду серед селянства (так зване «ходіння в народ») з метою викликати протест проти влади і збройні бунти.

У 1880-ті рр. відбулася радикалізація народницького руху. Частина народників, об'єднавшись 1879 р. в організацію «**Народна воля**», зосередила діяльність на політичному терорі. 1 березня 1881 р. в результаті терористичного акту народовольців загинув імператор Олександр II. У відповідь на це уряд посилив репресії, розгромивши гуртки і групи народників, засудивши до страти їхніх керівників та активних учасників. Серед них були українці Софія Перовська, Микола Кибальчич, Андрій Желябов, Дмитро Лизогуб, Володимир Малінка. Не дивлячись на жорсткі репресії, народницький рух не припинявся до кінця 1880-х рр.

Стосунки між національно-визвольним і загальноросійським революційним рухами були неоднозначними. Єднанню рухів сприяла їхня спрямованість проти самодержавства. Але нехтування інтересами української справи відштовхувало від загальноросійських революційних організацій учасників українського визвольного руху.

Кирило-Мефодіївське братство

На початку 1840-х рр. після відкриття університету центр національно-визвольного руху перемістився в Київ. У 1846—1847 рр. тут діяла перша суто українська таємна політична організація — **Кирило-Мефодіївське товариство** (братство). Серед її членів були Микола Костомаров, Василь Білозерський, Петро Гулак, ймовірно, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко.

Програмними документами товариства були: «Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», «Книга буття українського народу». Ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства була синтезом ідей трьох рухів — українського автономіського, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Особливо сильним у діяльності руху було християнське спрямування. Поєднання християнської і національної ідей не було винаходом кирило-мефодіївців. Цю формулу вони запозичили з «Книги народу польського і пілігримства польського» Адама Міцкевича, виданої у Парижі 1832 р. Незважаючи на запозичення, «Книга буття українського народу» давала цілковито самостійне бачення: український народ, найбільш пригноблений і зневажений, у той же час і найбільш волелюбний та демократичний, позбавить росіян деспотизму, а поляків — аристократизму. Ідеї слов'янської імперії із центром у Петербурзі вони протиставили ідею федеративної

слов'янської республіки зі столицею у Києві. Діячі товариства мріяли про ліквідацію самодержавства та кріпосництва, встановлення республіки, введення демократичних свобод, широкий розвиток культурних та релігійних зв'язків на основі християнської моралі. У своїй практичній діяльності вони обмежувалися просвітницькою роботою: розповсюджували революційні твори Т. Шевченка та інших авторів, складали революційні прокламації, у яких закликали слов'ян до єдності в боротьбі з царизмом. В. Білозерський склав проект упровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів. Збиралися кошти на видання популярних книг. П. Куліш написав перший український підручник, а також першу українську азбуку («кулішівку»). Що стосується питань досягнення політичних цілей, тут погляди членів товариства розходилися. Представники помірньо-ліберального крила (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) виступали за реалізацію програмних цілей шляхом реформ. Представники радикально-демократичного крила (М. Гулак, І. Посада, Т. Шевченко) виступали за необхідність народного повстання, встановлення республіки, вбивство царської сім'ї.

Товариство проіснувало 14 місяців і за доносом студента Олексія Петрова на початку квітня 1847 р. було розгромлено. Члени товариства були засуджені на заслання (М. Костомаров — до Саратова, П. Куліш — до Тули). П. Гулак був заточений у Шліссельбурзьку фортецю на три роки, а Т. Шевченка за сатиричну поему «Сон» було віддано на десять років у солдатів у оренбурзькі степи без права писати та малювати.

1861 р. в Петербурзі члени Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, які з'їхалися сюди після заслання, згодом заснували журнал «Основа». Журнал установив зв'язки з громадами, знайомив читачів із життям українського народу. Він діяв до 1862 р. і сприяв пробудженню національної свідомості української інтелігенції, розпорошеної по всій імперії.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства

- Першими розробили широку політичну програму, яка стала прикладом для їхніх наступників.
- Уперше було здійснено спробу поєднання української національної ідеї із загальнолюдськими християнськими ідеалами та ідеєю слов'янської єдності.
- Національне визволення українців розглядалося братами в контексті загальноєвропейської боротьби поневолених народів.
- За своїми світоглядними особливостями товариство було схоже на такі тогочасні європейські націоналістичні організації, як «Молода Італія», «Молода Ірландія» тощо. Воно також поєднувало ідею національного визволення зі

здійсненням загальнодемократичних перетворень. Проте на відміну від них братство було єдиною організацією, що категорично відкидала насильство як засіб досягнення своєї мети.

- Ореол мучеництва, який закріпився за братами через їх суворе покарання царизмом, не відштовхнув наступників від боротьби за українську справу, а навпаки, зробив її більш привабливою.

Діяльність громад

Наприкінці 1850-х рр. почали організовуватися напівлегальні гуртки — **громади**. Перша громада виникла в Києві 1859 р. на базі таємного гуртка «хлопоманів» (від польського «хлоп» — селянин). Очолив її історик, пізніше професор Київського університету, **Володимир Антонович**. Громадівський рух, названий владою «українофільством», набув значного поширення. Громади виникли в Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринославі та інших містах. Гуртки об'єднували представників різних прошарків суспільства з різними політичними поглядами. Їхня діяльність мала, в основному, культурно-просвітницький характер (відкриття недільних шкіл, пропаганда художньої і наукової літератури, вивчення української мови, історії, етнографії тощо). Серед найактивніших учасників громадівського руху були композитор Микола Лисенко, письменник і драматург Михайло Старицький, письменники Олександр Кюніський, Володимир Самійленко, Панас Мирний, історик Михайло Драгоманов, соціолог Сергій Подолінський, етнограф Павло Чубинський, засновник української статистичної науки Олександр Русов. Було створено керівний центр громад усієї України, до якого увійшли В. Антонович, П. Чубинський, О. Русов. Громади підтримували зв'язки з представниками національного руху Західної України.

Культурно-просвітницький рух громад викликав тривогу в урядових колах. Проти громадівців прокотилася хвиля репресій, і в другій половині 1860-х рр. громадівський рух пішов на спад.

На початку 1870-х рр. після деякого послаблення контролю за внутрішнім життям українського суспільства громадівці активізували свою діяльність. Почався другий етап громадівського руху. Цьому сприяв і заснований 1873 р. в Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який залучив до своєї діяльності велику кількість інтелігенції (понад 200 дійсних членів), зібрав і видав значний за обсягом матеріал з історії, економіки, культури рідного краю.

Громади хоч і утримувалися від політичної діяльності, все ж таки не влаштовували самодержавство. Із прийняттям у 1876 р. Емського акту діяльність громад була заборонена. Частина громадівців виїхала за кордон. Серед них був і Михайло Драгоманов, який упродовж 1878—1882 рр.

видавав у Женеві перший український журнал за кордоном «Громада».

Концепція громадівського соціалізму

Михайло Драгоманов (1841—1895 рр.) мав значний вплив на український національний рух. Він розробив так звану концепцію **громадівського соціалізму**. Основу справедливого суспільного устрою українського народу він вбачав у федералізмі — існуванні децентралізованих, політично вільних і самостійних громад, об'єднаних для спільної праці на спільній землі, фабриці чи заводі. На його думку, справжня демократія можлива лише при ліквідації приватної власності на землю, фабрики і заводи, за відсутності соціального і національного гноблення. Обстоюючи право українського народу на національне самовизначення, М. Драгоманов не закликав до створення незалежної України. Будучи поборником дружби і рівності всіх народів, вчений виступав за автономію України в межах федеративної демократичної Російської держави.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у XIX ст.

Як і в підросійській частині, на західноукраїнських землях початок національного руху був пов'язаний із західним впливом: політикою австрійського «просвіченого абсолютизму» та з європейським романтизмом. Центром першої хвилі національного відродження спочатку був не Львів, де панувала німецька і польська культури, а провінційний Перемишль. Тут навколо місцевого греко-католицького владики — єпископа Івана Снігурського у 1820—1830-х рр. згуртувалася національно свідомо інтелігенція.

Отже, зачинателі національного відродження в Західній Україні вийшли із середовища греко-католицького духовенства. У 1816 р. священник Іван Могильницький заснував у Перемишлі «Клерикальне товариство» з метою розповсюдження релігійних текстів українською мовою. І. Могильницький, створивши 1822 р. граматику української мови, довів, що українська мова є рівноправною слов'янською мовою, а не діалектом російської чи польської мов.

Граматики української мови були створені також Й. Лозинським (1833 р.) і Й. Левицьким (1834 р.).

«Руська трійця»

У 1830-ті рр. центр діяльності, спрямованої на пробудження національної свідомості західних українців, перемістився до Львова, де з 1830 до

1837 р. діяв культурно-освітній гурток «**Руська трійця**». Його засновниками були студенти Львівського університету Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. За мету вони ставили боротьбу проти національного гноблення, виступали за поширення знань про українську історію, традиції, перетворення української мови на літературну. У 1837 р. гурток видав альманах «Русалка Дністровая», майже весь тираж якого був конфіскований (розійшлося лише 200 примірників). Ця збірка вперше впровадила народну мову галицьких русинів у літературу і довела, що між їхньою мовою і мовою українців з Російської імперії не існує суттєвих відмінностей, а отже, галичани і наддніпрянці становлять один народ.

Над трьома упорядниками збірки було проведено слідство. М. Шашкович після висвячення на священника був переведений в одну з дрібних парафій, де він, виснажений працею та постійними злиднями, помер у 32-річному віці. Я. Головацькому тривалий час не давали сану священника, а І. Вагилевич, щоб уникнути переслідувань, перейшов у протестантську віру.

Отже, «Руська трійця» започаткувала ідею нерозривної єдності всіх українських земель, незалежно від того, до складу Австрійської чи Російської імперії вони входили.

Революція 1848—1849 рр. в Австрійській імперії та події на західноукраїнських землях

У 1848 р. європейські народи повстали проти режиму самовладдя монархів, встановленого ще в 1815 р. Віденським конгресом. Народи незалежних країн вимагали демократії, політичної рівності всіх класів і станів. Політично залежні народи виступили з вимогою відродження власної державності. Не випадково події 1848 р. увійшли в історію як «весна народів». У лютому 1848 р. у Франції спалахнула революція, яка досить швидко поширилася на німецькі та італійські держави, а в березні 1848 р. спалахнула в столиці Австрійської імперії Відні. 15 березня австрійський цісар Фердинанд I проголосив конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту (рейхстагу).

Активними учасниками революції 1848—1849 рр. стали українці Західної України. У стислий час вони зуміли організуватися і добитися вирішення цілої низки соціально-економічних і політичних питань. Уряд, прагнучи не допустити участі в революції наймасовішої суспільної верстви — селянства, пішов на скасування кріпосницької системи. Зокрема, у Галичині панщину з великою поспішністю відмінили у квітні 1848 р., майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії.

За скасування панщини поміщики отримали грошові відшкодування від держави і звільнення

від низки податків. Крім того, за ними залишалися так звані сервітути, тобто ліси і пасовища, якими користувалися селяни. На підставі закону селяни могли й далі ними користуватися, але були зобов'язані платити за них поміщикам на основі «добровільних угод». Це спричинило численні виступи протесту селян.

Закон про скасування панщини певний час не поширювався на Буковину, що викликало бунти селян, котрі відмовлялися відробляти панщину. Лише в серпні 1848 р. під тиском селянських заворушень закон поширився і на цей край. Згідно з рішенням парламенту, селяни були зобов'язані заплатити поміщикам за своє звільнення дві третини викупних платежів, а держава платила решту. На Закарпатті під час революції 1848 р. панщина була формально теж скасована, але насправді існувала ще п'ять років.

2 травня 1848 р. українська інтелігенція та уніатське духовництво створили у Львові політичну організацію **Головна руська рада** (ГРР) на чолі з відомими церковними діячами Г. Яхимовичем і М. Куземським (рис. 3). Керівники ГРР вимагали розділу Галичини на Західну (польську) та Східну (українську), до складу якої увійшли б Північна Буковина та Закарпаття. Але імператорський уряд відмовився провести цю реформу. У Галичині, крім Головної руської ради, діяли ще дві політичні організації — Центральна народна рада (ЦНР) та «Руський собор» (РС), які взяли участь у боротьбі за владу в краї.

У червні 1848 р. у Празі пройшов з'їзд громадських та культурних діячів слов'янських народів. Учасники з'їзду намагалися об'єднати три галицькі політичні організації — ГРР, ЦНР, РС. Було підписано загальний програмний документ «Вимоги українців у Галичині». Але з'їзду не вдалося примирити діячів трьох політичних організацій.

Імперська влада, аби запобігти подальшому підйому національно-визвольного руху в Галичині, надала 39 місць у рейхстазі (парламенті) депутатам від українців. У липні 1848 р. рейхстаг почав свою роботу. Від Східної Галичини було обрано 25 депу-

татів, від Буковини — 7. Активними захисниками інтересів українців були депутати Л. Кобилиця та І. Капуцак.

Український національно-визвольний рух досяг успіхів у культурно-просвітницькій діяльності: стала виходити українська газета «Зоря Галицька», почалося будівництво Народного будинку у Львові; було створено кафедру української мови та літератури (очолив Я. Головацький) при Львівському університеті; відкривалися народні клуби, крамниці для продажу книг. Однак радикально налаштовані студенти та робітнича молодь спробували збройним шляхом досягти корінних змін. У ніч з 1 на 2 листопада 1848 р. у Львові спалахнуло збройне повстання. Після придушення повстання на території Галичини було введено військовий стан. У 1851 р. було ліквідовано Головну руську раду.

Революційні події 1848—1849 рр. спричинили активізацію селянського руху в Західній Україні. Селянський депутат рейхстагу Л. Кобилиця в листопаді 1848 р. організував визвольний похід по Буковині. З озброєним загоном своїх прихильників він їздив буковинськими селами, виганяв звідти австрійських чиновників і землевласників, передавав землю селянам. Повстання швидко поширювалося. Австрійська влада змушена була задіяти проти повсталих регулярні війська. Л. Кобилицю було схоплено, і під час тривалого слідства і тортур він помер. Повстання було розгромлене. Селянський рух, що поширився в Закарпатті, проявився в традиційному русі опришків (керівники І. Кокоша, І. Паляниця).

Отже, незважаючи на поразку українського національно-визвольного руху в ході революції 1848—1849 рр., імперська влада була змушена провести важливі реформи: скасування кріпосного права; уведення конституційного правління; надання українцям місць у рейхстазі (це було зроблено вперше). Революція 1848—1849 рр. сприяла формуванню національної самосвідомості українського народу, зростанню його політичної активності.

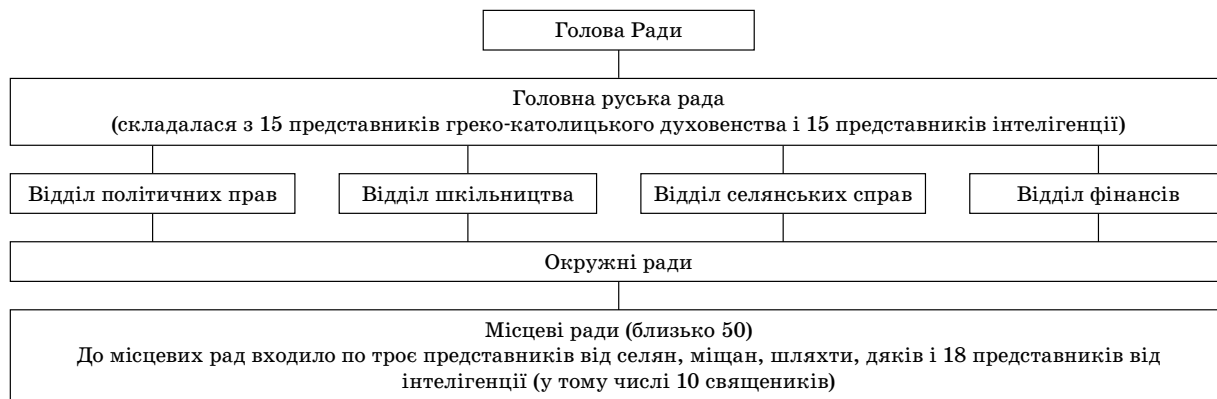

Рис. 3. Структура Головної руської ради

Москвофіли і народовці в Галичині

Після поразки революції 1848 р. у суспільно-політичному житті Австрійської імперії настав період «бахівської реакції», названої так за ім'ям її провідника, міністра внутрішніх справ Олександра Баха. Ситуація галицьких українців ускладнювалася тим, що провідником «бахівської» політики в Галичині був намісник краю польський граф Агенор-Голуховський. Його правління підготувало ґрунт для домінування польської еліти в політичному житті Галичини.

Верховенство поляків у Галичині після запровадження галицької автономії 1867 р. призвело до розколу в українському таборі. Його лідери почували себе зрадженими австрійським урядом, який полишив їх віч-на-віч із сильнішим польським супротивником. У пошуках нових аргументів на користь своїх національних прав вони прагнули довести, що мають такі ж старі політичні та культурні традиції, як і поляки. Із цією метою одна частина (старорусини) покладалася на історію Київської Русі й Галицько-Волинського князівства, на церковнослов'янську літературу, інша ж (москвофіли) шукала порятунку від колонізації в національно-політичній орієнтації на Російську імперію.

Москвофіли не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної російської народності від Карпат до Уралу», висували за приєднання до Росії. Мали свою політичну організацію, видавничу базу, але значною підтримкою з боку населення не користувалися.

Народовці представляли національний напрям, який спрямовувався на служіння інтересам українського народу, звідки й дістав свою назву. Головною метою народовців був розвиток української мови і культури, підвищення культурно-освітнього рівня і національної свідомості українського населення. 1868 р. народовці заснували у Львові культурно-освітнє товариство «**Просвіта**», яке очолив відомий педагог, журналіст, композитор А. Вахнянин. Крім культурно-просвітницької роботи, вона займалася й економічною діяльністю — заснувала кооперативи, крамниці, позичкові каси.

У 1885 р. народовці заснували свій політичний орган — **Народну Рад**, яку очолив Юліан Романчук. Організація висунула вимогу надати українським землям автономію в межах Австро-Угорщини. Народовський рух поступово поширився на Буковину і Закарпаття.

У середині 1870-х рр. у Галичині з'явилася молода інтелігенція, яка критично оцінювала діяльність як народовців, так і москвофілів і прагнула надати українському руху більш радикального характеру. Під впливом Михайла Драгоманова молоді українські діячі звернулися до соціалізму. Так в українському таборі виникає ще одна, так звана радикальна, течія, її появу на політичній

арені знаменував перший львівський судовий процес проти соціалістів 1878 р., де серед звинувачених були Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький.

Попри свою нечисленність галицько-українські радикали відіграли значну роль у зміні ідеологічних засад та організаційних форм національного руху Галичини. Вони вели соціалістичну пропаганду серед українського селянства та робітництва і виступали з різкою критикою греко-католицького духовенства.

У 1890-х рр. змін зазнав і народовський рух. До нього приєдналася нова група молодих діячів — Євген Олесницький, Кость Левицький, Степан Федак. Велике значення для подальшого розвитку українського руху мав приїзд до Львова 1894 р. молодого історика **Михайла Грушевського**. За рекомендацією свого вчителя В. Антоновича він очолив новостворену українську кафедру історії у Львівському університеті й став головою Наукового товариства ім. Т. Шевченка, створеного 1897 р.

З огляду на можливу війну Німеччини та Австрії з Росією, бажаючи забезпечити собі міцний тил на випадок воєнних дій, австрійський уряд зробив спробу примирити між собою українців і поляків. 1890 р. старше покоління народовців погодилося на компроміс з польськими депутатами в галицькому сеймі, розпочавши тим самим так звану нову еру у польсько-українських відносинах. За умовами угоди польська сторона зобов'язалася дати згоду на відкриття української кафедри історії у Львівському університеті та ще однієї української гімназії, запровадження двомовності в учительських гімназіях тощо. «Новоєрівська» політика не знайшла достатньої підтримки в українському політичному таборі.

Велике значення для зміцнення національної свідомості мали святкування у 1898 р. у Львові 100-річчя української літератури (від часу появи «Енеїди» Івана Котляревського) та 25-річчя літературної діяльності І. Франка. До такого своєрідного 100-річного ювілею національного відродження М. Грушевський підготував і видав перший том своєї праці «Історія України-Руси», яка мала величезне значення для національного самоусвідомлення. Під впливом цих заходів українофільська орієнтація остаточно перемогла в національному русі в Галичині, а термін «русин» поступився терміну «українець».

Політизація українського національно-визвольного руху

Наприкінці XIX ст. відбувається **політизація національно-визвольного руху** — оформлення перших політичних партій із чіткими програмними вимогами щодо майбутнього політичного стану українських земель.

Першою політичною організацією Наддніпрянщини на цьому етапі стало **Братство тарасівців**,

засноване 1891 р. українськими студентами Михайлом Міхновським, Іваном Липою, Борисом Грінченком. Організація мала прибічників у різних містах України, що надало їй діяльності загальноукраїнського характеру. Тарасівці ставили за мету реалізацію основних ідей Т. Шевченка, досягнення повної незалежності Української держави. І хоча тогочасне українське суспільство у своїй більшості не поділяло ідеї самостійної України, діяльність Братства підготувала сприятливий ґрунт для поширення державницько-самостійних настроїв.

Братство тарасівців проіснувало до 1898 р. У 1897 р. в Києві на нелегальному з'їзді представників усіх громад України було створено Загальну українську безпартійну організацію на чолі з Володимиром Антоновичем та Олександром Кониським, яка 1904 р. перетворилася в **Українську демократичну партію**. 1897 р. у Харкові заходами Дмитра Антоновича (сина Володимира), Лева Мацієвича та Михайла Русова виникла студентська група, на основі якої 1900 р. була створена **Револьюційна українська партія (РУП)**. Члени РУПу продовжили політичну лінію Братства тарасівців. Один із колишніх тарасівців, харківський адвокат **Микола Міхновський** 1900 р. видав у Львові брошуру під промовистою назвою **«Самостійна Україна»**. Ця книжка вперше проголошувала загальноукраїнський ідеал «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі».

На західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. почали формуватися українські політичні партії. Першою такою партією стала **Русько-українська радикальна партія**, утворена 1890 р. у Львові радикалами на чолі з І. Франком і М. Павликом. Партія мала за мету створення незалежної української держави. Але протиріччя між радикалами обумовили слабкість партії.

1899 р. народовці на чолі з Є. Левицьким і В. Охримовичем утворили **Українську національно-демократичну партію**, до якої приєдналися М. Грушевський та І. Франко. Партія обстоювала ліберальні позиції, головною метою своєї діяльності проголосила створення незалежної української держави. Згодом націонал-демократи перетворилися на найбільшу партію в Західній Україні.

1899 р. була створена **Українська соціал-демократична партія (УСДП)** (М. Ганкевич, С. Вітик), яка стояла на позиціях марксизму. Широкої соціальної бази партія не мала, бо кількість робітників, на яких вона орієнтувалася, була незначною.

Таким чином, протягом XIX ст. український національно-визвольний рух як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні пройшов шлях від культурно-просвітницького до політичного етапу, відбувалося формування національної самосвідомості українців, зростав інтерес до української мови, історії, культури, активізувалися зв'язки між західними і східними українцями.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у XIX ст.

У XIX ст. в Російській та Австрійській імперіях назріла криза феодально-кріпосницької системи. Усвідомлення малоефективності економіки змусило російський та австрійський уряди ліквідувати кріпосне право та реформувати державний устрій. В Австрійській імперії реформи були здійснені в 1848—1849 рр., у Росії — в 1860—1870 рр. Реформи, незважаючи на їх обмеженість, створили умови для капіталістичного розвитку України.

Капіталізація економіки Наддніпрянщини

Головною перешкодою для переходу економіки Російської імперії до ринкових відносин у першій половині XIX ст. було кріпацтво.

Передумови здійснення реформи

- Подальше існування кріпосного права загрожувало перетворенням імперії на другорядну державу. Селянський рух в українських губерніях наприкінці Кримської війни, вимоги з боку всіх опозиційних царизму сил звільнити селян, вплив ліквідації залишків кріпацтва на західноукраїнських землях у 1848 р.— усе це також вимагало вирішити проблему кріпацтва. Царизм хотів виступити «визволителем» селян і обеззброїти цим своїх противників.
 - Кріпосне право сповільнювало темпи економічного розвитку країни. Наявність таких регіонів, як Південна Україна, переконливо засвідчувало переваги вільнонайманої праці й водночас спричиняло численні проблеми через невідповідність цих відносин і порядків в інших частинах імперії. Разом із цим поміщицькі господарства давали 50 % товарного хліба і їх одночасна й швидка ліквідація могла спричинити катастрофічні наслідки.
 - Кріпосне право за своєю формою та змістом було схоже на рабство. Аморальність володіння живою «хрещеною власністю» засуджувалася більшістю представників різних суспільних верств. Приклад європейських монархій, які ліквідували кріпосне право, засвідчував, що це не послабило, а, навпаки, зміцнило їхні позиції через можливість прискорення соціально-економічного розвитку.
- Заснований російським урядом для підготовки реформи про скасування кріпосного права Таємний комітет 1857 р. розпочав роботу. Напередодні реформи 1861 р. серед поміщиків не було згоди щодо міри поступок селянству. У тих районах, де земля давала більші прибутки, вони прагнули залишити за селянами менші земельні площі. І навпаки, там, де земля була бідніша, готові були віддати селянам більше. В Україні тільки окремі

поміщики погоджувалися на звільнення селян із землею без будь-якого викупу. Це і визначило характер селянської реформи — половинчастість, непослідовність, орієнтація, у першу чергу, на інтереси дворянства.

Після детального опрацювання пропозицій було підготовлено «Положення про селян» і Маніфест, які цар Олександр II підписав 19 лютого 1861 р. У містах і селах України ці документи обнародували з 9 березня. Крім «Загального положення», яке визначало головні принципи селянської реформи для всієї імперії, були розроблені місцеві «Положення» для окремих районів, у тому числі три для українських. «Положення» торкалося двох найголовніших питань: особистої залежності селян від поміщика та поземельних відносин.

Законодавчі акти реформи вирішували такі питання:

- скасування кріпосного права;
- визначення правового статусу селян;
- організація селянського самоврядування;
- наділення селян землею;
- викуп землі селянами;
- створення інституту мирових посередників.

Селяни одержали особисту свободу, але залишилися нижчим станом суспільства. У селах залишалася община, яка обмежувала особисту свободу селян і регламентувала їхню господарську діяльність. Підтримуючи общину, влада тримала під своїм контролем селянство. За викуп землі селяни повинні були платити ціну, вищу за ринкову; наділи, одержані ними в результаті реформи, були недостатніми для організації повноцінної господарської діяльності.

Попри всі недоліки, загалом селянська реформа дозволила Російській імперії стати на шлях капіталістичного розвитку, яким вже давно впевнено йшла Європа.

Упродовж 1860—1880 рр. у Наддніпрянській Україні завершився **промисловий переворот**, тобто перехід від мануфактурного виробництва до заводського та фабричного.

Особливо швидкими темпами розвивалися вугільна, залізорудна і металургійна промисловість, зосереджена в Донецько-Криворізькому басейні. На кінець XIX ст. Україна перетворилася на вугільно-металургійну базу Російської імперії: вона давала майже 65 % усього вугілля імперії, понад 50 % чавуну і трохи менше 50 % заліза і сталі. Нарощували виробництво традиційні для України галузі промисловості з переробки сільськогосподарської продукції — цукрова, винокурна, мукомельна. Наприкінці XIX ст. Україна виробляла 85 % загальноросійського виробництва цукру, 50 % — тютюну. У Наддніпрянщині вироблялося більше половини сільськогосподарських машин. Промислового розвитку сприяло будівництво залізниць. Загальна протяжність залізниць в Україні на

кінець XIX ст. становила 1/5 залізничної мережі Росії. Велику роль у промисловості, особливо важкій, відігравав іноземний капітал (німецький, англійський, французький, бельгійський). У 1900 р. його частка в Україні досягала 80—90 %. У цей же час відбувався процес зростання міст. В Одесі, Києві, Харкові й Катеринославі було сконцентровано 35 % усього міського населення Наддніпрянщини.

Не дивлячись на швидкий процес індустріалізації, в Україні переважало сільське господарство. Капіталізація сільського господарства проходила двома шляхами: пруським, при якому відбувався повільний перехід поміщицьких землеволодінь до капіталістичних способів господарювання (застосування вільнонайманої праці, машин, добрив), і американським, при якому йшов процес утворення фермерських індивідуальних господарств, які використовували найману працю і постачали продукцію на ринок. Такі фермерські господарства переважали на півдні. Усього ж на кінець XIX ст. сільська буржуазія становила близько 25 % сільського населення і зосереджувала в своїх руках 40 % селянських земель.

Перехід до капіталістичної системи господарювання сприяв піднесенню сільськогосподарського виробництва. Наприкінці XIX ст. Україна давала 43 % світового врожаю ячменю, 20 % — пшениці, 10 % — кукурудзи. Але в самій Наддніпрянщині, яка мала статус «європейської житниці», українець у середньому споживав хліба менше, ніж жителі розвинутих європейських країн.

Таким чином, Наддніпрянська Україна була одним із найбільш розвинутих аграрних та індустріальних районів Російської імперії, але при цьому лише 15 % підприємств України випускали готову продукцію, а всі інші постачали сировину для виготовлення такої продукції в Росії. Вартість російських готових товарів була високою, а ціни на українську сировину — низькими. Розвиток української економіки базувалася не на місцевому національному капіталі, а на капіталі, що надходив із-за кордону та Росії. Більшу частину своїх прибутків іноземці ввозили. Україна позбавлялася потенційних прибутків і підпорядковувалася інтересам іноземного капіталу.

Економічний розвиток західно-українських земель

Політика Австро-Угорщини була спрямована на те, щоб закріпити за Західною Україною статус аграрно-сировинного придатку до розвинутих провінцій імперії. Західноукраїнські землі були джерелом дешевої сировини і ринком збуту промислових товарів і машин.

Господарство Західної України було аграрним. Зміни в сільському господарстві відбувалися

повільно, воно розвивалося переважно пруським шляхом. Промисловість хоча і зробила значний крок уперед, проте залишалася відсталою, темпи її розвитку були надзвичайно низькими. Важкої промисловості майже не існувало, машинобудування було розвинено слабко. На цей час в краї були розвинені такі галузі промисловості, як лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Провідною галуззю були нафтова, яка почала розвиватися від середини XIX ст. Центром розвитку був Борислав. У промисловості домінував іноземний капітал — австрійський, німецький, англійський, французький.

У другій половині 60 — на початку 70-х рр. XIX ст. стрімкого розвитку набула лісопильна промисловість. Іноземні підприємці за безцінь скуповували ліси та вирубували їх. Цінна деревина вивозилася до Австрії, Німеччини, Італії, Туреччини та інших країн.

Українці повільно розвивалися буровугільна, соляна, харчова та інші галузі. Легка промисловість залишалася на рівні дрібного ремесла і не могла конкурувати з фабричною продукцією.

Порівняно з Наддніпрянщиною, економіка Західної України була відсталою і носила яскраво виражений колоніальний характер.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ на початку XX ст.

Подальша політизація українського революційно- визвольного руху

Початок XX ст. в історії України характеризується загальним революційним піднесенням, що було викликано гострими класовими протиріччями, національним гнобленням, політичним безправ'ям населення. Ситуацію загострила світова економічна криза 1900—1903 рр., а в Російській імперії — її поразка у війні 1904—1905 рр. з Японією. І в Наддніпрянській, і в Західній Україні революційний настрій охопив усі кола суспільства: активізувався робітничий рух, перейшовши від економічної до політичної боротьби, посилювався селянський рух, для придушення якого досить часто використовували війська, зросла активність студентської та учнівської молоді, яка протестувала проти обмежень її прав, виступала за соціальну справедливість.

У 1901 р. за участь у студентському русі царський уряд віддав у солдати 183 студенти Київського університету. У цьому ж році виступили студенти Львівського університету, які вимагали відкриття українського університету, посилювався опозиційний рух ліберальної буржуазії, поміщиків, інтелігенції за проведення реформ.

У Західній Україні національний рух розвивався в більш сприятливих умовах і мав значно більші здобутки, ніж у Наддніпрянщині. Тут активізувалася діяльність політичних партій, основним гаслом яких було гасло політичної самостійності України. Західна Україна стала базою організаційної діяльності партій Наддніпрянської України. Так, у Львові знаходилася партійна друкарня Революційної української партії, було видано роботу М. Міхновського «Самостійна Україна». Діяли українські школи, культурно-освітні організації, розвивалася українська література і преса. У 1914 р. товариство «Просвіта» мало 78 філій, 2944 читальні, курси для неписьменних. Країча твори української літератури друкувалися на сторінках редакційного М. Грушевським та І. Франком журналу «Літературно-науковий вісник». Упродовж 1899—1917 рр. понад 300 видань випускала Українсько-руська видавнича спілка, популяризуючи як світову, так і українську літературу. Зростала кількість українських представників у центральному парламенті та в крайових сеймах, розгортали діяльність масові молодіжні спортивні організації («Сокил», «Січ»). Широкого розмаху набув кооперативний рух, спрямований на економічне відродження селянства, на виховання його національної самосвідомості. Розвитку кооперативного руху сприяли «Просвіти» та уніатська церква. Різноманітні кооперативні організації вчили селян сучасним методам господарювання, перетворювали їх на господарів власної долі, сприяли розвитку тісних відносин між селянством та інтелігенцією.

У Наддніпрянській Україні центром опозиційної царизму діяльності стали земства — органи місцевого самоуправління. Земці-ліберали вимагали надання політичних свобод, ліквідації кріпосницьких пережитків, скликання Установчих зборів для вироблення конституції. Національно-визвольний рух проявився в процесі політизації, зростанні кількості національних партій. Перша політична партія Наддніпрянщини — **Революційна українська партія (РУП)**, утворена 1900 р. в Харкові, розкололася і дала початок трьом партіям (схема 3).

1904 р. були утворені дві ліберальні партії — **Українська радикальна партія (УРП)** (Б. Грінченко, С. Єфремов) та **Українська демократична партія (УДП)** (А. Лотоцький, Є. Чикаленко). Їхні основні вимоги — конституційна монархія, земельні реформи, автономія України в складі Росії.

Масовими акціями прогресивної української інтелігенції Наддніпрянщини на початку XX ст. були відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві в 1903 р., куди з'їхалися тисячі представників, у тому числі із Західної України, і де, не дивлячись на заборону, лунала українська мова, а також святкування у цьому ж році тридцятиріччя музичної діяльності композитора М. Лисенка.

У Наддніпрянській Україні, на цей час вже значно зрусифікованої, більш масовими і впливовими були загальноросійські партії, які не прагнули до вирішення національного питання (крім кадетів, які вимагали культурної автономії для національних окраїн імперії) (табл. 13).

Наддніпрянщина в роки революції 1905—1907 рр. у Російській імперії

У роки революції 1905—1907 рр. українські політичні партії, громадські об'єднання розгорнули бурхливу діяльність, охопили своєю роботою широкі народні маси.

Національні вимоги українців були викладені в петиціях, листівках, газетних публікаціях, документах різних організацій. 1905 р. в Російській імперії з'явилася перша україномовна газета «Хлібороб». Із 1906 р. у Києві почала виходити щоденна газета «Рада». Вимоги, що висувалися, зводилися до відміни поміщицького землеволодіння, введення демократичних свобод, ліквідації національно-культурних обмежень, розвитку української культури. УСДРП, УДП висували як основну вимогу відновлення української держави у формі автономії, тільки УНП вимагала повної незалежності.

Усі партії закликали до ліквідації самодержавства та проведення демократичних реформ.

Провідною політичною силою в Україні в роки революції 1905—1907 рр. були робітники та селяни. Масові селянські виступи відбулися в жовтні 1905 р. Селяни вимагали вирішення земельного питання. Формою їх боротьби стали погроми поміщицьких маєтків, убивства поміщиків. Царська влада жорстоко придушувала селянські виступи. Робітники України в роки революції провели масові страйки, на яких висували не тільки економічні вимоги, а й політичні («Геть царя!»). У Харкові робітники почали будувати барикади.

Під час страйкової боротьби в багатьох містах України (Київ, Харків, Одеса, Юзівка та ін.) виникали Ради робітничих депутатів — непартійні об'єднання громадян, які були своєрідними органами робітничої влади. Ради встановлювали 8-годинний робочий день, визначали ціни на продукти в заводських магазинах, організували охорону населення від злочинців. Пік робітничої боротьби припав на грудень 1905 р. В Україні збройні повстання спалахнули в Харкові, Катеринославі, Олександрівську, у Донбасі.

Активну участь у революційних подіях взяли військові. 13 червня 1905 р. в Одесі розпочався загальноміський страйк. 14 червня підняла повстання

Схема 3

Революційна українська партія		
Українська народна партія (УНП), 1902 р., М. Міхновський	Українська соціал-демократична спілка, 1904 р., М. Меленевський	Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), 1905 р., В. Винниченко, С. Петлюра
Під гаслом «Україна для українців» виступала за утворення незалежної української держави, орієнтувалася на національну інтелігенцію	Займала марксистські позиції, прагнула виражати інтереси всіх робітників України незалежно від їхньої національності, 1905 р. влилася у меншовицьку фракцію РСДРП	Прагнула поєднати марксизм із націоналізмом, орієнтувалася на селян і робітників, вимагала автономії для України

Таблиця 13

Найвпливовіші загальноросійські партії початку ХХ ст.

Назва	Дата утворення	Ідеологія	Соціальна база
Російська соціал-демократична партія (РСДРП)	Виникла 1898 р., 1903 р. розкололася на більшовиків і меншовиків	Ортодоксальний марксизм, визнання керівної ролі пролетаріату в революції та диктатури пролетаріату	Російські й зрусифіковані промислові робітники
Партія соціалістів-революціонерів (есери)	Утворилася на рубежі 1899—1900 рр.	Поєднання марксизму й народницьких ідей	Селянство
Конституційно-демократична партія (кадети)	1905 р.	Виступала за конституційну монархію з двопалатним парламентом, за свободу культурного розвитку для всіх національностей	Прихильники реформаторського шляху політичного переустрою Росії
«Союз 17 жовтня» (октябристи)	Жовтень 1905 р.	Виступала за збереження царської влади, єдину і неподільну Росію	Консервативні кола, противники реформ і революції
«Союз руського народу»	1905 р.	Націонал-шовінізм, антисемітизм	

команда броненосця «Потьомкін» (730 осіб). Це був перший виступ на флоті та в збройних силах Російської імперії загалом. Очолили повстання Григорій Вакуленчук (1877—1905 рр.) і Опанас Матюшенко (1879—1907 рр.). На початку повстання Вакуленчука було вбито, і керівництво повстанням перейшло до Матюшенка. Олександра Коваленка, інженера-механіка, одного із засновників РУП, також обрали до складу революційного комітету, який керував повстанням. Проти повсталих спрямували всю Чорноморську ескадру, але її команда відмовилася відкрити вогонь по повсталих. Побоюючись повстання на інших суднах, командування ескадри поспішило відвести її до Севастополя. 25 червня потьомкінці здали броненосець румунській владі в порту Констанца, а самі стали політичними емігрантами. Деякі з них згодом таємно повернулися на підпільну роботу в Росію. О. Матюшенко 1907 р. приїхав в Україну, але невдовзі його заарештували й за вироком військово-морського суду стратили. Олександр Коваленко залишився в еміграції, а в 1917—1920 рр. брав активну участь у подіях революції й громадянської війни.

11 листопада 1905 р. розпочалося повстання на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі — на крейсері «Очаків», до якого приєдналося 12 бойових кораблів. Підтягнувши війська, 16 листопада влада придушила повстання. Керівник повстання лейтенант Петро Шмідт (1867—1906 рр.) і три його помічники за вироком суду були розстріляні.

17 листопада 1905 р. на раді представників військових частин Києва було вирішено провести збройну демонстрацію. Уранці 18 листопада солдати трьох рот саперної бригади кількістю до 800 осіб на чолі з поручиком Борисом Жаданівським (1885—1918 рр.) вийшли на вулиці, щоб об'єднатися з іншими частинами. Шлях їм перепинили урядові війська. Під час бою з обох сторін загинуло понад 250 осіб. Заворушення серед саперів було придушено. Загалом у виступах солдатів та матросів на території України брали участь 15 тис. військових.

У ході революції 1905—1907 рр. царат був вимушений піти на поступки. Маніфест 17 жовтня 1905 р. «дарував» народам Російської імперії політичні права та свободи, обіцяв скликати законодавчий орган — Державну думу.

Отже, революція 1905—1907 рр. активізувала національний рух в Україні. Була створена українська преса. Політичні партії відстоювали головне питання — автономію України в складі федеративної Росії.

Політика російського самодержавства щодо України в 1907—1914 рр.

У I та II Державних думах діяла Українська думська громада (відповідно 45 та 47 депутатів), яка вимагала розв'язання земельного питання, автономії України, розвитку національної ос-

віти. З червня 1907 р. цар Микола II розпустив II Державну думу — цей день став закінченням революції 1905—1907 рр. Новий політичний режим отримав назву «Трет'ючервнева монархія». Маніфест про розпуск II Державної думи 3 червня 1907 р. обмежив політичні свободи, проголосив новий антидемократичний закон про вибори і початок репресій проти учасників революції. Багато здобутків національного руху були ліквідовані. Почався період реакції — жорстокого переслідування опозиційного та українського руху. Провідником цієї політики став міністр внутрішніх справ, а згодом голова уряду Росії Петро Столипін.

Одним з елементів століпінської реакції було переслідування національних меншин. Царський уряд заборонив викладання українською мовою в школах та вищих навчальних закладах. Був заборонений збір коштів на будівництво пам'ятника Т. Шевченку в Каневі. Припинили свою діяльність «Просвіти». У 1910 р. був підписаний циркуляр про заборону реєстрації національних («інородчеських») товариств та видавництв. Було заборонено продавати українські книжки (у тому числі навіть Євангеліє українською мовою, що його видав Синод), проводити концерти, вечори. В Україні, як і в усій Російській імперії, формуються шовіністичні організації, шириться хвиля антисемітизму.

Із метою координації діяльності українських сил у нових умовах українські діячі 1908 р. створили міжпартійний політичний блок — Товариство українських поступовців (ТУП). Його лідерами стали М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, Д. Дорошенко. ТУП обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за національне відродження, ідею національно-територіальної автономії України в складі Росії, займався культурно-просвітницькою діяльністю.

Століпінська аграрна реформа в Україні

Царський уряд на чолі з П. Столипіним прагнув згладити соціальні суперечності в суспільстві. Із цією метою в Росії 1906—1911 рр. з ініціативи П. Столипіна здійснювалася аграрна реформа (схема 4).

Загалом у Росії реформа не досягла поставленої мети. Але саме в Україні вона мала найбільший успіх — з обшин вийшла майже половина селянських господарств, що сприяло розвитку капіталізму на селі. Близько 1 млн українців переселилися до Сибіру. Зросли посівні площі, валовий збір зернових, товарність сільського господарства. Але реформа не змогла послабити соціальну напругу на селі. 1914 р. кількість малоземельних селян сягнула понад 2 млн осіб. Бідняцькі господарства залишалися малопродуктивними і малотоварними.

Незважаючи на успіхи, століпінська аграрна реформа не вирішила основні питання: не було створено опору царському режимові й соціальна напруга на селі не тільки не спала, але й ще більше загострилася. До неприязні між поміщиками

та селянами додалася ворожість між заможним та бідним селянством.

Отже, на відміну від Східної Галичини, де до початку ХХ ст. всі українські партії перейшли на самостійницькі позиції, українські партії Наддніпрянщини дотримувалися плану перебудови Росії у федерацію, де Україна користувалася б правами національно-територіальної автономії, а не самостійної держави. Напередодні першої світової війни на самостійницьких позиціях серед східноукраїнських лідерів стояли лише адвокат М. Міхновський, історик В. Липинський та публіцист Д. Донцов. Популярність федеративного плану серед політичних діячів Наддніпрянської України була викликана тісною інтеграцією українських земель в економічне і культурне життя Російської імперії. Це призвело до відтворення серед частини української інтелігенції так званого малоросійського типу з подвійною (російською та українською) національною свідомістю, представники якого не були зацікавлені в державному відокремленні. За умов постійних репресій з боку царського уряду значна частина національно свідомої інтелігенції продовжувала жити переконанням, що український рух не має серйозних політичних перспектив. Лідери українських партій розраховували на те, що російська демократична інтелігенція після повалення царату з розумінням поставиться до українських національних вимог.

Національному рухові українців вдалося зберегтися і розвинутися завдяки тому, що заборони і репресії торкнулися тільки його видимої частини — політичного керівництва та культурно-просвітніх організацій. На відміну від попередніх десятиліть, він зміг діяти через інші, на перший погляд національно нейтральні, товариства — земства і кооперативи.

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1914—1918 рр.)

Початок війни. Плани воюючих сторін щодо українських територій

Перша світова війна розпочалася як протистояння двох військово-політичних блоків європейських держав — **Антанти** (Англія, Росія, Франція) і **Троїстого союзу** (Австро-Угорщина, Італія, Німеччина). 1 серпня 1914 р. вважається днем початку війни. Напередодні війни окреслилися основні цілі ворогуючих сторін щодо завоювання українських земель.

Уряд кайзерівської Німеччини прагнув розгромити Росію, загарбати всі українські землі та включити їх до складу майбутньої Великонімецької імперії. Австро-Угорщина намагалася зберегти своє панування в Галичині, на Північній Буковині й Закарпатті, а також захопити територію Волині й Поділля. Після вступу у війну Туреччини розроблявся план захоплення нею Північного Причорномор'я і контролю турків над акваторією всього Чорного моря.

Царська Росія прагнула розширити територію держави до Карпатських гір. Було висунуто тезу про «воз'єднання братів-русинів» (українців Східної Галичини й Північної Буковини) з великоросами. Згідно з «планом А», розробленим російським Генеральним штабом, головний удар передбачалося завдати по військових силах Австро-Угорщини, підкоривши Карпатські гори, захопити Закарпаття і згодом оволодіти Будапештом і Віднем.

Воєнні дії на території України

Із початком війни українські землі перетворилися на театр жорстоких і кровопролитних воєнних дій. Українці були змушені воювати у складі

Схема 4

Столипінська аграрна реформа			
Причини здійснення	Мета	Складові реформи	Результати реформи в Україні
Необхідність вирішення аграрного питання, яке з економічного переросло в політичне Послаблення конфронтації в суспільстві, відвернення загрози нового революційного вибуху	Підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва Збільшити товарність селянського господарства Зміцнити соціальну опору самодержавства на селі Вирішити проблему аграрного перенаселення	Руйнування селянської «общини» та закріплення за кожним господарем у приватну власність земель, якими він користувався Надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк Заохочення селян до переселення у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу і Середньої Азії	Упродовж 1907—1915 рр. в індивідуальну власність закріпили землю: на Правобережжі — 48 % селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16, 5 % Селянський земельний банк протягом 1906—1916 рр. продав українським селянам 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької На нові землі протягом 1906—1912 рр. виїхало з Наддніпрянщини близько 1 млн осіб; щоправда майже чверть повернулися додому

російської (3,5 млн осіб) та австрійської (250 тис. осіб) армії за чужі інтереси і вести братовбивчу війну.

Воєнні дії розгорнулися на території Західної України. У серпні-вересні 1914 р. відбулася Галицька битва, у результаті якої російські війська Південно-Західного фронту завдали поразки австрійцям. Східну Галичину, Північну Буковину, Львів, Чернівці було окуповано російською армією, а військову фортецю Перемишль узято в оточення. У Галицькій битві обидві сторони використовували авіацію, бронепоезди. Крвопролитна битва відбулася на Ужоцькому перевалі в Карпатах. Вона стала першим бойовим хрещенням для легіону Українських січових стрільців, які входили до складу австрійської армії. Потім бої продовжилися на Верецькому перевалі. Наприкінці 1914 р. австрійська й російська армії воювали за українські міста Борислав, Дрогобич, Стрий.

22 березня 1915 р. після облоги російські війська під керівництвом Олексія Брусилова оволоділи фортецею Перемишль, що панувала над плацдармом на річці Сян (Галичина). Понад 100 тис. солдатів австрійської армії було взято в полон. Захоплення Перемишля стало головним успіхом російської армії, хоча їй вдалось утримувати цю фортецю лише протягом двох місяців. Але наступ Людендорфа в Північній Польщі в лютому 1915 р. захопив російські війська зненацька: вони втратили чотири дивізії, міць їхнього власного наступу було послаблено.

У 1915 р. російські війська прорвали оборону австро-угорської армії і захопили майже всю Східну Галичину та Північну Буковину. Запеклий бій відбувся за гору Маківка в Карпатах. Однак унаслідок загального наступу німецьких та австро-угорських військ наприкінці 1915 р. російські війська почали відступати.

У 1916 р. російські війська під командуванням О. Брусилова провели вдалий наступ на позиції противника. Ця операція одержала назву «**Брусиловський прорив**». Однак війна набувала позиційного характеру. На початку 1917 р. німецькі та австро-угорські війська знову почали наступ у районі Львова — Галича — Станіслава — Чернівців. Лінія фронту стабілізувалася, а переважна більшість західноукраїнських земель знову опинилася під австро-угорською та німецькою окупацією.

Національний рух у Галичині й Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни

Серед учасників Українського національного руху в Галичині й Наддніпрянській Україні не було єдиного ставлення до війни та майбутнього України.

Більшість західноукраїнських політиків підтримала у війні Австро-Угорщину. У серпні 1914 р. представники радикальної, соціал-демократичної і національно-демократичної партій заснували у Львові міжпартійний блок — **Головну Україн-**

ську Раду (ГУР). Її очолив активний учасник національного руху в Галичині Кость Левицький.

Діячі ГУР взяли активну участь у формуванні українських військових підрозділів. Більшість учасників цих підрозділів були членами військових, громадських, спортивних молодіжних організацій («Січ», «Сокил», «Пласт»). Понад 2,5 тис. добровольців утворили легіон Українських січових стрільців, що брав активну участь у бойових діях на боці Австро-Угорщини.

З ініціативи Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Меленевського було утворено політичну організацію — **Союз визволення України** (СВУ). Політична програма СВУ, яку було опубліковано 1 вересня 1914 р., передбачала створення незалежної України. Майбутня держава уявлялася конституційною монархією, повинна була мати демократичний устрій, забезпечувати вільний розвиток усіх національностей, незалежну українську церкву. У досягненні поставленої мети СВУ спирався на Німеччину та Австро-Угорщину.

На початку вересня 1914 р. більшу частину Східної Галичини було окуповано російською армією. Царський уряд вважав Східну Галичину «давньою російською землею», тому з її боку почалися утиски української мови, українських культурних організацій, кооперативів, періодичних видань.

У 1915 р. становище на фронті змінилося: німецькі та австро-угорські війська пішли в контр-наступ, російська армія відступила. У новій ситуації ГУР виступила із заявою, у якій проголосувала своєю метою утворення незалежної Української держави на землях, що входили до складу Російської імперії. Українські землі, які перебували в складі Австро-Угорщини, мали стати автономною областю Австро-Угорщини.

Коли в результаті Брусиловського прориву (травень-червень 1916 р.) російська армія знову окупувала Східну Галичину, Австро-Угорщина й Німеччина домовилися про утворення Польської держави, до складу якої мали ввійти західноукраїнські землі. Для українців це означало неможливість реалізації планів державотворення. За цих умов ГУР самоліквідувалася. Українські політики на чолі з Євгеном Петрушевичем узяли курс «орієнтування на власні сили». Було висунуто нову ідею: землі колишнього Галицько-Волинського князівства є українськими землями і тому не можуть стати частиною Польської держави.

Діячі СВУ розгорнули активну роботу в таборах для військовополонених, із яких згодом були утворені дві українські дивізії — Сірожупанників та Синьожупанників.

Національний рух у Східній Галичині також був представлений діяльністю культурно-освітніх організацій — «Просвіт» і українських народних шкіл, що підіймали національну самосвідомість народних мас. Українська греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким сприяла єднанню українців і зростанню національної самосвідомості.

У роки Першої світової війни в Наддніпрянській Україні діяли такі політичні партії та блоки: РУП, УСДРП, ТУП, «Спілка». На початку Першої світової війни в УСДРП відбувся розкол. Представники УСДРП на чолі із Симоном Петлюрою підтримали у війні царську Росію. Члени УСДРП на чолі з В. Винниченком засуджували війну, обстоювали автономію України. В. Дорошенко очолив крило УСДРП, що закликала до боротьби з царською Росією і стояло на позиціях незалежності України.

Діячі ТУП закликали українців до захисту Російської держави у війні, сподіваючись, що в майбутньому Україні буде надано автономію.

Вихідці з Галичини заснували в Києві Карпаторвський визвольний комітет, який закликав своїх земляків урочисто зустріти російську армію.

Із метою підтримки російської армії було створено Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу земств і міст. Членами Комітету були відомі представники українського національного руху (П. Ніковський та інші). Помічником уповноваженого Союзу на Західному фронті був призначений С. Петлюра.

Українські ліберали засновували й утримували власним коштом приватні лазарети для поранених солдатів. Лазарети відкривали також монастирі Російської православної церкви.

Молодь була активною учасницею українського національного руху. У Харкові діяла студентська громада, робота якої сприяла зростанню національної самосвідомості українців.

Українські депутати в ІV Державній думі Росії вимагали відновити «малоросійську пресу», порушували питання про автономію України.

Формування та бойовий шлях легіону Українських січових стрільців

Головна Українська рада 1914 р. створила Центральну бойову раду, яка звернулася до австро-угорського уряду з проханням організувати окрему українську військову частину. Так було створено **легіон Українських січових стрільців (УСС)**, або «усусів». Перший курінь УСС очолив підстаршина **Дмитро Вітовський**. Видатними старшинами «усусів» були М. Баран, Г. Косак, Я. Струхманчук, Т. Рожанковський. Незабаром легіон УСС було перетворено на полк, а при ньому створено кіш — запасну частину, що займалася набором новобранців.

Австрійське командування не поспішало кидати «усусів» до бою, не маючи впевненості щодо їхньої лояльності. Уперше бійці УСС взяли участь в оборонних боях із кубанськими козаками російської армії на Борецькому й Ужоцькому перевалах. Після цих битв відбулося доукомплектування УСС українськими селянами із закарпатських сіл. Австрійське командування завжди скеровувало «усусів» на найважчі завдання. У 1915—1917 рр. «усуси» виявили героїзм у битвах із частинами російської армії на горі Маківка в Карпатах, під

Галичем, Бережанами і під час Брусиловського прориву, поблизу містечка Козова.

Найбільших втрат «усуси» зазнали в битвах за гори Маківка і Лисоня. Запеклі бої точилися в Подільських степах. Після низки поразок і репресій стрільців було переведено в тил, і лише взимку 1917 р. вони повернулися на фронт. Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. в Києві було створено курінь УСС на чолі з Євгеном Коновальцем, що став найбільш боєздатною частиною українських військ у 1918 р.

Створення УСС стало першою спробою організувати українську національну армію, яка могла б захищати інтереси українців і звільнити їх від іноземного панування.

Перша світова війна перетворила українські землі на об'єкт загарбання і театр воєнних дій, а українців — на учасників братовбивчого протистояння. Два військово-політичні блоки вели кровопролитну війну за українські землі без урахування національних інтересів народу. Серед учасників національного руху в Галичині й Наддніпрянській Україні не було єдності в питаннях ставлення до війни та майбутнього України: яку позицію варто зайняти у війні й до чого заклибкати український народ. Але розкол українського національного руху не знищив ідеї створення самостійної української держави.

Наслідки Першої світової війни

Негативні

- Розорення західноукраїнських земель (зруйновано 40 % житлових і господарських будівель, близько 2 тис. підприємств, скорочено на третину видобуток нафти).
- Значні людські втрати (понад 500 тис. загиблих).
- Падіння виробництва, кризовий стан економіки (на початок 1917 р. у Наддніпрянщині скоротився видобуток залізної руди на 46 %, марганцевої — на 29 %, виплавка чавуну — на 32 %, сталі — на 33 % порівняно з 1913 р.; зростання залежності промисловості від іноземного капіталу).
- Диспропорція у розвитку промисловості (швидке зростання галузей воєнного виробництва, занепад цивільного виробництва).
- Скорочення посівних площ (на 1,88 млн десятин), зменшення збору зернових на 200 млн пудів, скорочення виробництва цукру (із 85 млн пудів у 1913 до 50 млн пудів у 1917 р.); загострення продовольчої проблеми в містах, поява черг.
- Скорочення працездатного населення на селі (у 1917 р. залишилось 38, 7 % працездатного чоловічого населення).
- Загострення соціальних проблем, перебої в роботі транспорту.
- Посилення страйкової боротьби робітників (загальна кількість страйкуючих склала у 1914 р.— 30 тис. осіб, 1915 р.— 50 тис. осіб,

1916 р.— 200 тис. осіб) і виступів селян (протягом 1914—1916 рр.— 160 виступів).

Позитивні

- Зростання національної свідомості населення.
- Створення українських збройних формувань, набуття воєнного досвіду.
- Підняття «українського питання» на міжнародний рівень.

УКРАЇНЬСКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917—1920 рр.)

Початок Української революції, утворення Центральної Ради

Перша світова війна призвела до загострення соціальних, політичних і національних суперечностей у Російській імперії. В Україні активізувався національно-визвольний рух проти самодержавства, який ставив собі за мету завоювання політичних прав. 27 лютого 1917 р. перемога Лютневої революції в Петрограді призвела до падіння самодержавства, незабаром цар Микола II зрікся престолу. Тимчасовий уряд очолив князь Георгій Львов. В Україні самодержавний режим також було ліквідовано, а замість старих органів влади утворено губернські, міські й повітові правління. У містах і селах було утворено паралельні органи влади — Ради робітничих і солдатських та Ради селянських депутатів. Національні політичні сили були роздроблені, тому необхідно було створити український керівний центр. Так в Україні виник альтернативний центр влади — **Українська Центральна Рада (УЦР)**. Вона була створена 3—4 березня 1917 р. в Києві на зборах представників Товариства українських поступовців (ТУП) і українських соціал-демократів. УЦР стала представницьким органом українських демократичних сил і очолила національно-демократичну революцію в Україні. Керівником УЦР став Михайло Грушевський — відомий український історик і політик. Видатними діячами УЦР стали також Д. Антонович, С. Веселовський, Д. Дорошенко, В. Коваль, Ф. Крижанівський.

Партійний склад УЦР був різноманітний, її членами стали представники ТУП, який згодом було перейменовано у Союз українських автономістів-федералістів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української народної партії. Крім партій до складу УЦР увійшли представники громадських організацій.

Основні напрямки політичної програми УЦР

- Боротьба за національно-територіальну автономію у складі дев'яти українських губерній та етнічних земель.
- Підготовка до виборів в Установчі збори з метою розв'язання питання про автономію України в складі Російської республіки.

- Співпраця з Тимчасовим урядом.
- Надання національним меншинам рівних політичних прав.

Однак в УЦР не було єдиної думки щодо майбутнього статусу України. Самостійники на чолі з М. Міхновським виступали за негайне проголошення незалежності. Автономісти (М. Грушевський, В. Винниченко) бачили Україну автономною республікою у федеративному союзі з Росією.

Створення УЦР стало видатною подією в національно-демократичній революції 1917—1920 рр. УЦР виступила організатором і лідером національно-визвольного руху, що охопив широкі верстви населення, діячі УЦР почали привселюдно й відкрито говорити про інтереси нації від її імені.

Маніфестаційна комісія Центральної Ради на чолі з Дмитром Антоновичем організувала величаві маніфестації. Так, 29 березня 1917 р. на «Святі революції», яке проводила київська міська влада на підтримку Тимчасового уряду і нового демократичного ладу в Росії, уперше вулицями міста пройшла українська депутація з національними блакитно-жовтими прапорами під супровід українських маршів.

1 квітня УЦР провела свою маніфестацію, що стала першою українською маніфестацією в новітній історії України. У поході брали участь понад 100 тис. осіб, у тому числі 30 тис. озброєного війська. Маніфестація проходила під гаслами: «Вільна Україна — вільній Росії», «Автономію — Україні!», «Хай живе Федеративна республіка!». Центральна Рада випустила перший інформаційний листок — «Вісті з Центральної Ради».

На народному вічі на Софіївському майдані було прийнято резолюцію про підтримку Тимчасового уряду, необхідність вимагати від нього декларації про автономію України, домагатися скликання Установчих зборів та Українського національного конгресу.

19—21 квітня 1917 р. в Києві в приміщенні Купецького зібрання проходила робота Всеукраїнського національного конгресу, у якому брали участь понад 900 делегатів від політичних партій і різних політичних організацій — селянських, військових, робітничих, економічних, культурних. Головою з'їзду було обрано М. Грушевського. Серед них були представники не тільки Наддніпрянської України, а й Кубані, Галичини та всіх воєнних організацій, близько 600 гостей від українських установ Києва.

Конгрес ще раз підтвердив вимогу надання Україні національно-територіальної автономії і перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку. 21 квітня відбулися вибори нового складу Центральної Ради. Таємним голосуванням головою Центральної Ради знову було обрано М. Грушевського. Тоді ж було обрано його заступників — В. Винниченка й С. Єфремова, виконавчий орган — Комітет, або Малу Раду. УЦР перетворилася на представницький (з елементами парламентаризму) орган українського народу (рис. 4).

Важливою подією цього етапу Української революції була робота в Києві 18 травня 1917 р. I Українського військового з'їзду, у якому брали участь 700 делегатів. Вони підтримали вимоги Центральної Ради щодо автономії України, обрали Військовий генеральний комітет із 18 осіб на чолі із Симоном Петлюрою, а також зажадали повернення козацьких клейнодів з музеїв Петрограда та Москви, відкриття українських військових шкіл, підготовки українських військових статутів та підручників. У травні 1917 р. близько 3 тис. солдатів самочинно створили Український полк імені Б. Хмельницького. Із сільських жителів кількох губерній було сформовано підрозділи Вільного козацтва. У жовтні 1917 р. у них налічувалося 60 тис. козаків. Почесним отаманом Вільного козацтва було обрано командира 1-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського. Він хотів надати в розпорядження Центральної Ради свій українізований полк із 40 тис. бійців, але М. Грушевський і В. Винниченко заперечували необхідність мати регулярну армію.

Відчувши широкую підтримку громадськості, зокрема з боку військових, Центральна Рада розпочала упорядкування відносин з Тимчасовим урядом. Протягом травня-червня 1917 р. у Петрограді проходили переговори між делегацією Центральної Ради, Тимчасовим урядом і Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів. Українська делегація подала Декларацію Української Центральної Ради з вимогами автономії для України.

Остаточному рішення Тимчасового уряду з українського питання передував візит О. Керенського до Києва та його зустріч з М. Грушевським, але успіху цей візит не мав. На початку червня 1917 р. Тимчасовий уряд визначився з відповіддю. Вимоги

Центральної Ради було відхилено. Тимчасовий уряд не визнав Центральну Раду як виразника волі українського народу.

У цій ситуації було вирішено вдатися до самостійного декларування автономії в Універсалі — документі-зверненні до українського народу. За часи діяльності Центральної Ради нею було видано чотири Універсали (табл. 14, с. 70).

Політичні події липня 1917—квітня 1918 рр.

25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. у Петрограді більшовики, здійснивши державний переворот, захопили владу й утворили новий уряд — **Раду народних комісарів** на чолі з **Володимиром Леніним**. Більшовицький переворот різко змінив ситуацію в Росії і Україні. Центральна Рада засудила переворот, не визнала владу більшовиків і зайняла щодо неї ворожу позицію. У схваленій 27 жовтня резолюції Центральна Рада наголошувала, що влада має належати всій революційній демократії, а не більшовикам, які становлять лише її частину.

За нових обставин, коли юридично припинив існування всеросійський уряд, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат активізували свою діяльність щодо державотворення в Україні. 31 жовтня Центральна Рада прийняла рішення про поширення її повноважень на територію Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, материкової Таврії, частину Курської і Воронежської губерній. 7 листопада Центральна Рада прийняла **III Універсал**, проголосивши утворення Української Народної Республіки (УНР) як автономії у складі Російської республіки, яка повинна стати «федерацією рівних народів». Уряд

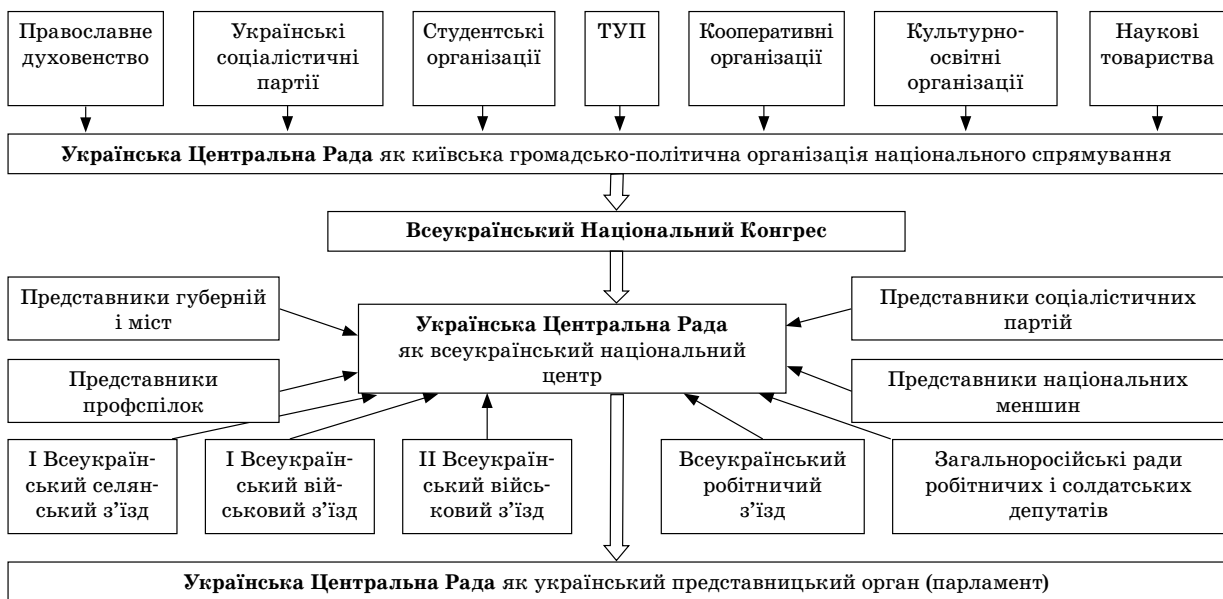

Рис. 4. Трансформація Української Центральної Ради

Універсали Центральної Ради

Назва, дата прийняття	Основні положення	Наслідки
I Універсал, 23 (10) червня 1917 р.	• Проголошення національно-територіальної автономії України у складі Російської федерації • Вищим органом влади в Україні проголошувалася Центральна рада • Україна брала на себе право скликати Всеукраїнські Установчі збори для прийняття законів • Сподівання, що Всеросійські Установчі збори ухвалить рішення про надання Україні автономії, що національні меншини підтримають боротьбу за автономію	• Утворення 15 (28) червня 1917 р. українського уряду — Генерального Секретаріату, який очолив В. Винниченко. Уряд складався з восьми генеральних секретарств і генерального писаря. Генеральним писарем став П. Христюк, секретарем військових справ — С. Петлюра, секретарем міжнародних справ — С. Єфремов, секретарем внутрішніх справ — В. Винниченко; інші секретарства очолили Х. Барановський, Б. Мартос, В. Садовський, М. Стасюк, І. Стешенко (за партійною приналежністю уряд був переважно соціал-демократичним) • Звіт делегації Тимчасового уряду після повернення з переговорів у Києві про готовність визнати автономію України спровокував гострі суперечки між членами уряду, чим поглибив політичну кризу в Росії
II Універсал, 16 (3) липня 1917 р.	• Проголошення Центральної Ради й Генерального Секретаріату крайовими органами влади в Україні • Запрошення увійти до складу Центральної влади представників неукраїнських народностей • Обіцянка не відривати України від Росії • Визнання, що автономію України мають встановити Всеросійські Установчі збори	• Уведення до складу Центральної Ради 30 % представників національних меншин (до Генерального Секретаріату — п'ять осіб) перетворило Центральну Раду з національного на територіальний демократичний представницький орган • Поглиблення кризи Тимчасового уряду, оскільки деякі його представники все одно вважали занадто значною поступкою Україні визнання за нею права на автономію • Надходження в Україну 17 (4) серпня 1917 р. «Тимчасової інструкції для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду в Україні», у якій, в обхід досягнутих домовленостей, значно обмежувалися права України: Генеральний Секретаріат проголошувався органом Тимчасового уряду, повноваження Генерального Секретаріату поширювалися лише на п'ять із дев'яти українських губерній, кількість членів Генерального секретаріату зменшувалася до дев'яти осіб
III Універсал, 20 (7) листопада 1917 р.	• Проголошення утворення на теренах України Української народної республіки (УНР) у складі Російської федеративної республіки • Скасування поміщицького землеволодіння і передача земель селянам без викупу • Установлення 8-годинного робочого дня та державного контролю над виробництвом • Забезпечення народу прав і свобод: слова зборів, страйків, рівноправності мов • Скликання 9 січня 1918 р. Українських Установчих зборів • Амністія засуджених за політичні виступи • Скасування смертної кари	• Утрата Центральною Радою сприятливого історичного моменту для проголошення й виборення повної незалежності України • Загострення протистояння між Центральною Радою та Раднаркомом Росії: 4 грудня 1917 р. Раднарком надіслав Центральній Раді ультиматум, у якому більшовицький уряд заявив, що визнає УНР та її право відокремитись від Росії, але не вважає Центральною Радою повноважним представником українського народу, звинуватив Центральну Раду в дезорганізації фронту, роззброєнні більшовицьких частин в Україні, змові проти проголошеної радянської влади й вимагав припинити протидію радянським силам, фактично Україні була нав'язана громадянська війна
IV Універсал, 22 (9) січня 1918 р. (проголошено в ніч на 12 (25) січня)	• Проголошення УНР незалежною державою	• Початок наступу більшовицьких військ на Київ, окупація частини українських територій більшовиками, червоний терор

УНР планував вступити у федеративні стосунки з тими державами, які утворяться на руїнах імперії.

Основним суперником більшовиків у боротьбі за владу в Україні була Центральна Рада. На той час РСДРП(б) не користувалася достатньою підтримкою українського населення. Так, під час грудневих виборів до Всеросійських установчих зборів партія більшовиків набрала лише 10 % голосів виборців України, тоді як українські партії — 75 %.

Протистояння між Центральною Радою і Раднаркомом Росії вилилося у конфлікт. Більшовики наполягали на переобранні складу Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, сподіваючись забезпечити собі більшість його голосів.

4 грудня 1917 р. Раднарком з метою активізації боротьби проти Центральної Ради надіслав їй ультиматум. Більшовицький уряд заявив, що, визнаючи УНР і її право відокремитися від Росії, він не визнає Центральну Раду повноважним представником українського народу, оскільки вона не бажає скликати Всеукраїнський з'їзд рад. Зазначений з'їзд відкрився у Києві саме 4 грудня. Ультиматум повинен був підготувати підґрунтя для збройного втручання Раднаркомом у внутрішні справи УНР.

Визнаючи за українською нацією право на самовизначення, уряд Леніна не визнавав того самовизначення, яке відбулося, і прагнув мати в Україні маріонеткову владу.

Сподівання більшовиків переобрати склад Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад не виправдалися. Перебуваючи в значній меншості (127 осіб з 2,5 тис. делегатів), вони залишили Київ і 24—25 (11—12) грудня 1917 р. провели в Харкові альтернативний з'їзд. Харківський з'їзд не був правочинним — 200 його делегатів представляли лише 89 рад із понад 300 існуючих в Україні. Та це не завадило з'їзду проголосити встановлення радянської влади в Україні, створити Центральний виконавчий комітет рад України (ЦВК) та радянський уряд — Народний Секретаріат. ЦВК рад України заявив про розпуск Центральної Ради і Генерального Секретаріату та про початок боротьби з «контрреволюцією». Раднарком Росії визнав новостворену владу і надав їй допомогу в боротьбі проти Центральної Ради, надіславши в Україну війська (близько 60 тис. осіб) на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. Так більшовики нав'язали Україні громадянську війну.

Війна більшовиків з УНР тривала впродовж грудня 1917—січня 1918 р. Центральна Рада виявилася не готовою до успішного збройного протистояння ворогові. Найдраматичнішою сторінкою українсько-більшовицької війни став кривавий похід більшовицьких військ на чолі з М. Муравйовим на Київ. Біля залізничної станції Крути їх спробував зупинити поспіхом зібраний загін із 500 київських студентів і курсантів, які героїчно загинули в нерівному бою 16 (29) січня 1918 р. Крути стали символом національної честі й гідності українського народу.

За умов наступу більшовиків та переговорів делегації УНР у Бресті з країнами німецько-австрійського блоку 22 (9) січня 1918 р. Центральна Рада прийняла **IV Універсал**, який проголошував УНР незалежною державою. IV Універсал став вершиною державотворчості Центральної Ради. Але прийняття цього важливого рішення відбулося в кризовий момент революції і не врятувало УНР. Сили під Києвом були занадто нерівними: радянські війська мали перевагу в живій силі в 20 разів, а в озброєнні — у 40 разів. Керівництво УНР не змогло організувати боекватни збройні сили.

26 січня 1918 р. радянські війська ввійшли в Київ. Унаслідок червоного терору в місті загинуло майже 5 тис. осіб. Центральна Рада і всі її заклади переїхали до Житомира, потім — до Сарн. Військові дії перемістилися на Волинь і Поділля. Таким чином, більшовицькі війська, скориставшись недбалістю керівництва УНР щодо збройних сил, легко отримали перемогу. Центральна Рада тепер могла сподіватися лише на зовнішню допомогу.

Проголошення IV Універсалом незалежності УНР дало Центральній Раді юридичне право представляти інтереси республіки на міжнародній арені. Центральна Рада розгорнула активну дипломатичну діяльність, спрямовану на збереження незалежності України.

9 лютого (27 січня) 1918 р. у Бресті між Центральною Радою і країнами німецько-австрійського блоку був підписаний **Брестський мир**. За його умовами Україна вийшла зі стану війни з країнами німецько-австрійського блоку, Німеччина та Австро-Угорщина зобов'язалися допомогти Центральній Раді відновити контроль над усією територією УНР (Центральна Рада погодилася на введення німецько-австрійських військ в Україну), Центральна Рада взяла на себе обов'язок поставити союзникам велику кількість хліба, м'яса, яєць та інших продуктів і сировини. В Україну передбачалися поставки сільськогосподарської техніки, машин. Українська дипломатія, укладаючи таку домовленість, прагнула запобігти продовженню війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною і розчленування ними України.

Росія, підписавши мир з країнами Четверного союзу, змушена була визнати незалежність УНР. Український більшовицький уряд було розпущено, перше встановлення радянської влади в Україні зазнало поразки. Вигнані з України більшовики знайшли притулок у Росії.

Протягом лютого—квітня 1918 р. німецько-австрійські війська (450 тис. осіб) окупували всю Україну. 7 березня до Києва повернулася Центральна Рада. У ряді звернень до громадян України вона пояснила мету приходу німецько-австрійських військ як безкорисливу дружню допомогу і заявила про незмінність своєї політики, проголошеної III і IV Універсалами.

Сподівання Центральної Ради на допомогу з боку Німеччини і Австро-Угорщини та їх невтручання

у внутрішні справи УНР виявилися ілюзорними. В Україні було встановлено жорстокий окупаційний режим. Були запроваджені військові польові суди, які здійснювали судочинства і розстріли мирного населення, в інтересах поміщиків головнокомандуючий німецькими військами видав наказ про повний засів земельних площ: селяни не мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти, і перешкоджати в засіві поміщикам.

Центральна Рада втрачала реальну владу в Україні, втрачала авторитет серед населення, скомпрометувавши себе співробітництвом з окупаційним режимом і беспорядністю в здійсненні соціально-економічних перетворень. В опозицію до Центральної Ради стали підприємці, поміщики, заможні селяни, вимагаючи скасування земельного закону і відновлення приватної власності. 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд Союзу землевласників, який проголосив гетьманом усієї України **Павла Скоропадського**. У цей же день окупаційна влада розігнала Центральну Раду і визнала владу гетьмана. В Україні відбувся державний переворот.

Мотиви окупаційної влади, яка сприяла перевороту, цілком очевидні: утративши контроль на місцях, Центральна Рада не могла забезпечити союзникам обіцяних поставок сировини і продовольства. До того ж, Німеччину і Австро-Угорщину не задовольняв соціал-демократичний склад Центральної Ради.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада схвалила текст Основного Закону — Конституції Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права і вільності УНР»). Цей документ фактично був першою Конституцією в сучасному розумінні цього слова в історії України. Конституція містила чимало положень, які відповідають сучасним демократичним нормам. Це, зокрема, виключно судовий порядок позбавлення громадянства, визнання прав національних меншин, свобода пересування, можливість вільного виходу з громадянства УНР. Окремі норми Конституції навіть випереджали час, наприклад скасовувалася смертна кара. Передбачався судовий порядок одержання згоди на арешт, обшук. У Конституції закріплювалися загально-визнані сьогодні принципи поділу влади, загального і рівного виборчого права, розроблено широкий спектр прав громадянина. Документ мав демократичне спрямування, але державний переворот, що відбувся тоді, завадив його впровадженню.

Українська держава під владою П. Скоропадського

Павло Петрович Скоропадський (1873—1945 рр.) був вихований у повазі й любові до української культури (його предки походили з давнього козацького роду). Закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. У роки Першої світової війни був командиром лейб-гвардійського полку, потім командовав кавалерійською дивізією та армійським

корпусом. Став генералом. Був обраний почесним отаманом Вільного козацтва України.

П. Скоропадський у політичній діяльності спирався на консервативні кола (Українська демократична хліборобська партія), великих землевласників (Союз земельних власників), військових й окупаційні австро-німецькі війська.

Політика державної розбудови почалася зі зміни назви держави: УНР було перейменовано в **Українську Державу**. Міністрів було звільнено. Центральну Раду розпущено. Державний лад повинен був затвердити новий парламент — сейм. Гетьманові належала законодавча (видавав закони-універсали) й виконавча (формував і контролював уряд — Раду міністрів) влада, він же призначав Генерального суддю. Було організовано гетьманську варту (поліцію). Побудувати державну владу на основі рівноправної участі всіх суспільних верств у політичному житті не вдалося.

За часів Скоропадського відновлювалася приватна власність на землю, яку тепер можна було продавати й купувати. Передбачалася передача землі великих землевласників малоземельним хліборобам, але за викуп. Майно й земля поверталися поміщикам, які мали право використовувати примусову працю селян та їхні знаряддя праці під час збору врожаю; організаторів страйків на полях могли ув'язнити.

Політика уряду стосовно робітників виявилася невдалою. Власники підприємств одержали можливість збільшувати робочий день до 12 годин, знижувати й нерегулярно видавати зарплатню, не виконувати умов трудових договорів, проводити локаутти (звільнення працівників без попередження і новий набір працівників за меншу зарплатню). Функції профспілок обмежувалися, страйки заборонялися.

Гетьманському урядові на деякий час удалося відновити свободу торгівлі й підприємницької діяльності. Фінансова реформа була спрямована на введення гривні й розміщення українських капіталів у німецьких банках.

Метою військової реформи було створення національної армії кількістю 300 тис. осіб і реформування військових частин Запорізької та Сердюцької дивізій, полку січових стрільців. Але створити багатотисячну армію не вдалося, так само як і флот.

Національна політика гетьмана почалася з прийняття законів про поширення громадянських прав на всіх, хто на той момент проживав в Україні, за умови прийняття клятви на вірність Українській Державі. Православна віра проголошувалася державною.

Найбільш вдалою та послідовною була політика гетьманського уряду у сфері культури. Було прийнято закон про обов'язкове вивчення української мови, історії та географії України. В університетах Києва, Харкова, Одеси було відкрито кафедри української мови, літератури, культури, історії та права. Відкрилися Українська Академія наук на чолі з В. Вернадським, Національна бібліотека, На-

ціональний архів, Національна галерея мистецтв, Національний театр, історичний музей.

Зовнішня політика була спрямована на підтримку дипломатичних відносин з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Туреччиною, Польщею, Фінляндією, а восени 1918 р. — з Великою Британією та Францією. Однак вирішити бесарабське і кримське питання Скоропадському не вдалося, а Підляшшя та Холмщина продовжували залишатися у складі Польщі.

В умовах державної політичної кризи 14 листопада 1918 р. гетьман проголосив федерацію з небільшовицькою Росією, що остаточно скомпрометувало його уряд.

Існування Української Держави П. Скоропадського призвело до встановлення військової диктатури у вигляді монархії (гетьманату). Внутрішня політика мала дуже вузьку соціальну базу, що обумовило падіння такого режиму.

Директорія УНР

Директорія, що стала надзвичайним органом влади в Україні, була створена в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. блоком партій із соціалістичною орієнтацією — Українським Національним союзом. Директорія складалася з п'яти осіб: А. Андрієвський, В. Винниченко, А. Макаренко, С. Петлюра, Ф. Швець. Пізніше її склад змінювався.

Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського Директорія набула диктаторських функцій. У внутрішній політиці **уряд Директорії проголосив:**

- поновлення УНР, але без влади Української Центральної Ради;
- проведення аграрної реформи, ліквідацію приватної власності на землю;
- запровадження державного контролю над виробництвом і розподілом продукції;
- поновлення 8-годинного робочого дня;
- право на діяльність профспілок і проведення страйків;
- поновлення чинності закону УНР про національно-персональну автономію.

В УНР почалося формування органів влади і було створено новий уряд — **Раду Міністрів**. Передбачалося, що влада на місцях перейде до трудових Рад селян, робітників та інтелігенції.

23 січня 1919 р. у Києві відбулося засідання Трудового Конгресу — законодавчого органу влади в УНР. Однак ніяких життєво важливих рішень прийнято не було, і Конгрес припинив свою роботу.

У зовнішній політиці уряд Директорії орієнтувався на країни Антанти (Великобританія, Франція). Але Антанта відмовилася визнати Директорію й розпочала військову інтервенцію на півдні України. Представники Антанти вимагали реорганізувати Директорію, вивести з її складу С. Петлюру, а натомість обіцяли надати допомогу в боротьбі з більшовиками.

У 1919—1920 рр. УНР опинилася в «трикутнику смерті»: на півночі — війська більшовиків; на півдні — війська Антанти й генерала Денікіна, який виступав за єдину й неподільну Росію і нехтував українським національним питанням; на заході — польська армія.

Директорія не змогла захистити УНР, тому що не мала боєздатної армії. Солдати, які були вихідцями із селян, після повалення гетьманського режиму або розійшлися по домівках, або, легко піддаючись агітації більшовиків, переходили на їхній бік. В армії набула поширення отаманщина (отамани відмовлялися виконувати накази й діяли самочинно).

У рядах керівників Директорії не було єдності в поглядах на перспективу національно-державної розбудови. Голова уряду В. Чехівський виступав за введення радянської системи влади, але без більшовицьких диктаторських методів. Його супротивники відстоювали парламентську систему. Пошук компромісів вів до нескінченного з'ясування стосунків між партіями й окремими політичними діячами.

Змагання за владу між різними політичними партіями послабило авторитет Директорії серед населення. Затягувалося проведення аграрної реформи, яка до того ж мала популістський характер. Така ситуація призвела до масових селянських виступів на чолі з отаманами Зеленим, Григор'євим, Махном.

Психологічним аспектом поразки Директорії була відсутність у селян загальнонаціональних інтересів. Селяни виявили інертність у справі захисту власної держави. Директорія не змогла зупинити хвилю єврейських погромів у містах Правобережної та Південної України.

Після провалу переговорів між делегаціями Директорії і Раднаркомом радянської Росії більшовицькі війська почали другу війну проти УНР. Директорія залишила Київ, її керівництво опинилося в міжнародній ізоляції, оскільки країни Антанти не підтримували ідею незалежної УНР, а Польща порушила умови Варшавського договору 1920 р.

Опинившись на перехресті політичних перспектив, лідери Директорії не змогли їх реалізувати і запропонувати програму реформ, що влаштувала б основну частину населення. Директорія не врахувала помилок Центральної Ради. Несприятлива зовнішньополітична обстановка також відіграла свою роль у поразці Директорії.

Західноукраїнська народна республіка

Активізація національно-визвольного руху в Західній Україні була пов'язана з революційними подіями в Росії, поразкою австро-угорських військ на Галичині й Поділлі, проголошенням УНР, посиленням державної кризи в Австро-Угорщині. У жовтні 1918 р. у Львові представники західноукраїнських політичних партій створили Українську Національну Раду (УНР), яку очолив **Євген Петрушевич**.

Є. Петрушевич народився в 1863 р. у родині священика. Навчався у Львівській Академічній гімназії, потім на юридичному факультеті Львівського університету. Після захисту докторської дисертації мав адвокатську контору. Брав участь у національному русі: очолював відділення товариства «Прогрес», був депутатом галицького сейму, членом Головної Української Ради, головою депутатської фракції від Галичини в австрійському парламенті. Є. Петрушевич був одним з ініціаторів створення ЗУНР, був її президентом. Нетривалий час входив до складу Директорії УНР як представник західної області УНР. Через політичні суперечності з С. Петлюрою виїхав до Австрії. Вів дипломатичну боротьбу проти окупації Галичини Польщею.

УНР стала керівним органом західноукраїнського національного руху. За умов прагнення поляків відновити Річ Посполиту та узаконити свої права на Східну Галичину 19 жовтня 1918 р. Рада проголосила утворення держави на західних землях — **Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)**.

1 листопада 1918 р. у Львові почалося повстання, що охопило Станіслав, Коломию, Броди, Дрогобич і багато інших міст. Національна Рада закликала галичан брати владу на місцях до своїх рук і готуватися до скликання Установчих зборів. Революція переросла у війну за незалежність і захист від домагань поляків, що проголосили створення Речі Посполитої. 9 листопада 1918 р. УНР сформувала уряд — **Тимчасовий Державний секретаріат** на чолі з К. Левицьким. Уряд складався із секретаріатів військових, внутрішніх, земельних, закордонних справ, публічних робіт і віросповідань. Президентом став Є. Петрушевич. 13 листопада УНР затвердила **Тимчасовий основний закон**, відповідно до якого:

- новоутворена держава одержала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР);
- були визначені кордони держави;
- закріплювалася державна незалежність;
- визначалися державний устрій, прапор, герб.

Відбулися вибори до законодавчого органу Ради — Української Народної Ради. Уряд і президент прагнули вивести країну з економічної кризи, для чого було вжито такі заходи:

- монополізація продажу зерна, сигарет, спирту і сільськогосподарської продукції;
- співпраця з кооперативними та фінансовими організаціями;
- початок відновлення роботи залізничного транспорту;
- введення в обіг валюти — гривні й карбованця;
- 14 квітня 1919 р. з прийняттям закону про землю почалася аграрна реформа, що передбачала ліквідацію великого землеволодіння, поділ землі між безземельними селянами.

Проте уряд не зміг узяти під контроль нафтовидобуток (більшість розробок належала іноземцям), зупинити інфляцію і повною мірою реалізувати трудове законодавство. Найбільш вдалою була політика

в галузі освіти, спрямована на відокремлення школи від церкви, і щодо політичних партій.

Зовнішньополітичний курс передбачав стосунки з урядом УНР і об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. Розірвана між державами-сусідами (Польщею, Румунією, більшовицькою Росією, Угорщиною), Україна потребувала територіальної єдності для боротьби за свої національні інтереси. Вирішення цієї проблеми було поступовим. Із кінця 1918 р. між урядом ЗУНР і Директорією УНР велися переговори про втілення ідеї соборності. 1 грудня 1918 р. у Фастові було підписано попередній договір про об'єднання ЗУНР і УНР.

22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві відбулися урочисті збори, на яких було проголошено **Акт Злуки українських земель**. Універсал про об'єднання УНР і ЗУНР засвідчив цю подію. В урочистостях під час обміну грамотами брали участь делегати від Директорії, галицькі делегати на чолі з Л. Бачинським, С. Вітвицьким, Л. Цегальським, десятки тисяч киян, війська, представники інших держав.

Однак об'єднання всіх українських земель залишилося тільки декларацією. Воно мало політико-ідеологічний, а не державно-правовий характер: не були вироблені правові умови для його виконання, воно не було ратифіковане урядами обох держав. Пізніше передбачалося затвердження акту Злуки Українськими Установчими зборами.

ЗУНР прагнула створити широкі можливості для повноцінного національно-державного, економічного й культурного життя українців.

Отже, революційні події 1917—1919 рр. позначили перехід від національно-культурного пробудження до масової боротьби українців за державний суверенітет. Хоча державна незалежність не була виборена, не були вирішені соціальні проблеми, українці за часи драматичних подій революції й громадянської війни усвідомили себе окремою нацією, яка вимагала національного самовизначення в політичному сенсі. Виразником боротьби за державотворення стала Українська Центральна Рада, у складі якої діяли видатні представники української національної еліти того часу. Національно-демократична революція стала періодом масового героїзму й високих патріотичних почуттів.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА (1919—1939 рр.)

Установлення радянської влади в Україні

Протягом зими—весни 1919 р. більшовики вдруге захопили владу в Україні. Був сформований більшовицький уряд — **Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ)**. Політичні заходи більшовиків почалися зі зміни назви де-

ржави: УНР було перейменовано на **Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)**. Для зміцнення влади на місцях більшовики створили надзвичайні органи влади — **ревкоми** (революційні комітети) і **військревкоми** (військові революційні комітети). У сільській місцевості опорою більшовиків були **комнезами** (комітети незаможників). Надзвичайні органи влади контролювали діяльність рад, але більшості в радах більшовики поки не мали. ТРСУУ було перейменовано на **Раду Народних Комісарів України (РНКУ)** на чолі з **Христіяном Раковським**.

У березні 1919 р. було прийнято першу радянську Конституцію України. Вищим органом державної влади став **Всеукраїнський з'їзд рад**, а між з'їздами — **Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)**.

Процес радянзації в Україні мав такі риси:

- здійснювався за принципами радянської Росії і під її керівництвом;
- відрізнявся суворою централізацією;
- провідниками цієї політики були чиновники неукраїнського походження, унаслідок чого радянська мала антинаціональний характер.

Політика більшовиків викликала масове невдоволення населення України, розгорнувся широкий селянський рух опору. Тим часом наступ на Україну розпочала білогвардійська армія Денікіна, активізувала свої дії армія УНР, захопивши 30 серпня 1919 р. Київ. Радянська влада в Україні знову (уже вдруге) впала. Але ж і Директорія змушена була капітулювати перед білогвардійцями і вивести війська з Києва.

Восени 1919 р. більшість української території опинилася під владою генерала Денікіна. Антинародна політика білого режиму (відновлення поміщицького землеволодіння, права власності на підприємства, нехтування соціально-політичними правами трудящих) викликала масовий опір населення. У тилу білогвардійських військ ширився повстанський рух, особливо активно діяли загони Н. Махна.

На початку 1920 р. Червона армія пододала опір військ Директорії і розгромила денікінців. Рештки білогвардійців зосередилися в Криму, Денікіна заступив Врангель.

Намагаючись урятувати українську справу, Директорія пішла на вимушений крок — переговори з Польщею. 21 квітня 1920 р. між урядами УНР і Польщі було укладено **Варшавський договір**, який передбачав спільну боротьбу проти більшовиків, відновлення незалежності УНР на чолі з Директорією і Головним отаманом С. Петлюрою. Як своєрідна компенсація до Польщі відходили західноукраїнські землі (Підляшшя, Посяння, Галичина, Західна Волинь, Лемківщина, Холмщина, частина Полісся по річках Збруч і Горинь), що викликало обурення серед населення Західної України.

Під час наступу польсько-українські війська 6 травня 1920 р. взяли Київ. Далі відбувся успішний контрнаступ радянських військ (дійшли до Львова і Варшави). У липні 1920 р. в Східній Галичині

був утворений Тимчасовий радянський уряд на чолі з В. Затонським, який проіснував до відступу радянської армії у Галичину. Росія і Польща не були готові до затяжної війни і в жовтні 1920 р. уклали перемир'я. Це означало розрив Польщі з УНР. Українські війська (17 тис. осіб) продовжували війну самостійно, але після запеклих боїв із частинами Червоної армії змушені були відступити на окуповану поляками територію, де були розброєні та інтерновані в польських таборах. Уряд УНР переїхав до Австрії.

18 березня 1921 р. між Польщею, Радянською Росією і Радянською Україною був підписаний **Ризький мир**, згідно з яким Польща визнала існування самостійної Радянської України. До Польщі відійшли Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя. Боротьба за незалежність України завершилася поразкою: Західна Україна увійшла до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, а в Наддніпрянській Україні остаточно утвердився більшовицький режим.

Білогвардійська армія Врангеля (150 тис. осіб), яка утримувала Крим, вирішила скористатися радянсько-польською війною і розгорнула наступ на Україну. Упродовж червня—листопада 1920 р. радянська армія розгромила війська Врангеля, остаточно встановивши радянську владу в Криму.

Отже, у 1920—1921 рр. радянську владу в Україні було встановлено вже втретє (практично вся територія УНР опинилася під радянським контролем). Більшовики доклали максимум зусиль, щоб більше ніколи її не втратити.

Україна й утворення СРСР

Під час громадянської війни на території колишньої Російської імперії утворилося шість радянських республік — Російська Федерація, Україна, Білорусія, Азербайджан, Вірменія, Грузія та дві народні республіки — Бухарська і Хорезмська. Республіки формально вважалися незалежними, але фактично ніякого суверенітету вони не мали і управлялися єдиним центром — **Центральним комітетом Російської комуністичної партії більшовиків (ЦК РКП(б))**. Залежність республік від московського центру прикривалася системою двосторонніх та багатосторонніх угод, яка отримала назву «договірної федерації».

Після громадянської війни постало питання про остаточне врегулювання відносин між республіками. Для цього була утворена спеціальна комісія на чолі з наркомом національностей Йосифом Сталінін. (У квітні 1922 р. Сталін зайняв посаду Генерального Секретаря ЦК РКП(б)). Комісія розробила так званий «план автономізації», який передбачав включення республік на правах автономій до складу Російської федерації.

В Україні з критикою цього плану активно виступили голова уряду Х. Раковський та нарком внутрішніх справ М. Скрипник. На відміну від них, перший секретар **Центрального комітету комуністичної**

партії більшовиків України (ЦК КП(б)У) Д. Мануїльський підтримав Сталіна. Протистояння зі Сталіним дорого коштувало Х. Раковському: 1923 р. його було замінено на посаді голови уряду УСРР Власом Чубарем, а 1936 р. — репресовано.

В. Ленін відкинув сталінський план і розробив власний, за яким усі республіки, включаючи Російську Федерацію, на рівних правах входили до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, зберігаючи за собою право вільного виходу. Таким чином, утворювалася нова федеративна держава, у якій поряд з республіканськими передбачалося формування союзних органів влади. На основі ленінського плану I з'їзд рад СРСР 30 грудня 1922 р. прийняв рішення про утворення **Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**. До його складу ввійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (Грузія, Вірменія, Азербайджан). У документах, покладених в основу СРСР (Декларація і Договір), права центру превалювали над правами республік. Так, із 29 пунктів Союзного договору лише один стосувався прав республік. Формальною кожна республіка мала право виходу зі складу СРСР, але механізму такого виходу не було розроблено.

Юридичне оформлення СРСР остаточно завершилося в 1924 р., коли була прийнята **Конституція СРСР**, яка позбавила союзні республіки права на зовнішню політику і торгівлю, прийняття власних рішень щодо розвитку транспорту, зв'язку, оборонної промисловості. Повноваження республік обмежувалися сільським господарством, внутрішніми справами, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням. Але і ці повноваження зводилися нанівець керівництвом РКП(б), яке визначало внутрішню і зовнішню політику в цілому і кожної республіки зокрема.

IX Всеукраїнський з'їзд рад (травень 1925 р.) затвердив зміни в Конституції УСРР, законодавчо закріпивши входження республіки до складу СРСР.

Формально СРСР був федерацією, але фактично — унітарною централізованою державою. Україна втратила рештки державного суверенітету й перетворилася на звичайну адміністративну одиницю СРСР.

Політика більшовиків в Україні в 1919—1921 рр. «Воєнний комунізм»

Суть політичного курсу більшовиків полягала в насильницькому ламанні існуючої економічної системи України. Запровадження заходів у цьому напрямку входило до компетенції Української Ради народного господарства (УРНГ), що цілком залежала від Вищої Ради Народного господарства Росії. Соціально-політичний курс більшовиків в Україні в 1919 р. мав назву **«політика воєнного комунізму»** і передбачав такі заходи:

- скасування товарно-грошових відносин і заміна їх прямим товарообміном, запровадження карткової системи на продукти харчування, зрівняльна система оплати праці;

- націоналізація промисловості, державний контроль над виробництвом;
- мілітаризація праці (запровадження загальної трудової повинності населення від 16 до 60 років, трудова мобілізація, робота за трудовні);
- запровадження продрозкладки на селі — запровадження системи заготівлі сільськогосподарських продуктів, згідно з якою селяни зобов'язувалися здавати державі за твердими цінами всі надлишки сільгосппродукції, уведення державою норми особистого споживання, початок колективізації сільського господарства (об'єднання селян в артілі, комуни);
- різке обмеження суверенітету України: РКП(б)У розглядалася як складова частина РКП(б), керівництво профспілками й громадськими організаціями здійснювалося з Москви;
- утворення в червні 1919 р. військово-політичного союзу радянських республік з метою централізованого керівництва господарством, фінансами і створення єдиного військового командування. «Червоний терор», який проводила Всеукраїнська Надзвичайна Комісія (ВУНК), був головним методом здійснення політики «воєнного комунізму».

Держава часто зверталася до позаекономічних методів примусу. Праця набула форми тяжкої повинності. Продрозкладка передбачала вилучення не тільки хліба, але і м'яса, яєць, овочів. Більшовики використовували продрозкладку для боротьби з куркульством, від чього часто страждали міцні селянські господарства.

«Червоний терор» набрав небачених масштабів. У 1920 р. на території України було створено вісімнадцять концентраційних таборів. Почалося витіснення більшовиками з політичного життя соціалістичних партій. «Боротьбисти» оголосили про свій саморозпуск, керівництво лівих есерів було заарештоване, почався судовий процес над меншовиками.

Отже, політичний курс більшовиків у 1919—1920 рр. в Україні був спрямований на зміцнення влади. Це завдання здійснювалося методами позаекономічного примусу й терору.

Голодомор в Україні в 1921 — середині 1923 р.

Голодомор в Україні в 1921 — середині 1923 р. був викликаний такими причинами:

- політика «воєнного комунізму» (зокрема продрозкладка — насильницьке вилучення хліба в селян);
- заборона реалізації хлібних лишків за ринковими цінами;
- падіння товарності сільського господарства внаслідок незацікавленості селян у виробництві сільгосппродукції;
- занепад сільського господарства внаслідок Першої світової та громадянської війн;

- руйнування матеріальної бази сільського господарства внаслідок надзвичайно жорстокої посухи, що викликала неврожаї в 1921 і 1922 рр.

Голод охопив повіти Олександрівської губернії (сучасна Запорізька обл.), Донецької, Катеринославської (сучасна Дніпропетровська обл.), Миколаївської, Одеської, півдня Полтавської та Харківської губерній — усього 21 повіт України. Відбувалося масове запустіння сіл, селяни переселялися в багатші села, унаслідок чого продовольча ситуація погіршувалася й там. Водночас з України продовжували відправляти ешелони з продовольством до Росії.

Увесь світ знав про голод у Поволжі, що трапився в цей же час. Але голод в Україні замовчувався. Офіційні джерела інформації повідомляли, що в Україні недорід. Сюди з Поволжя, Казахстану, Південного Уралу йшли потяги з переселенцями. Лише із середини 1922 р. голодуючим була надана допомога Американською адміністрацією. Було введено систему «голодних пайків» (спеціальні відрахування від підприємств і організацій), почалися розграбування і продаж за кордон музейного і церковного майна. Голод був ліквідований у середині 1923 р. — пізніше, ніж у голодуючих районах Росії.

УРСР в умовах нової економічної політики

Нова економічна політика (неп) — політика, заснована на ринкових відносинах, різних формах власності та економічних методах керування народним господарством (табл. 15). Рішення про її проведення було прийняте на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.). Необхідність заміни політики «воєнного комунізму» непом була зумовлена економічною та соціально-політичною кризою в країні. Неп розглядали як форму перехідного від капіталізму до соціалізму періоду. В Україні неп був запроваджений у 1922 р.

Неп відіграв важливу роль у розвитку сільського господарства, а денаціоналізація підприємств промисловості України дозволила швидко відновити промисловість та наситити ринок товарами. Під час непу було досягнуто високих темпів розвитку країни. У найкоротший термін відновлено господарство, різко зріс життєвий рівень населення. Однак неп не міг бути тривалим, оскільки базувався на двох протилежностях: в економіці панували ринкові відносини, у політиці — адміністративно-командна система, що прагнула підкорити економіку своїм політичним цілям. Реформи в економіці не були доповнені реформами в політичній сфері, а незалежними власниками було важко керувати. Тому 1929 р. сталінське керівництво відмовилося від непу.

Політика українізації (коренізації) в 1920-х рр.

Політика в національно-культурній сфері, яка здійснювалася радянським керівництвом в Україні в 1920-ті рр., отримала назву **українізації** або **коренізації**. Українізація передбачала задоволення певних національних вимог українського народу: висунування українців на керівні посади, запровадження української мови в державних та культурних установах, пресі, навчальних закладах, розвиток національної за формою і радянської за змістом культури, створення відповідних умов для культурного розвитку національних меншин, які проживали в Україні.

Більшовики змушені були піти на проведення цієї політики, оскільки прагнули забезпечити собі підтримку всього населення України. Українізація здійснювалася в певних, дозволених центром межах.

Рушійною силою у справі українізації став Наркомат освіти України, яким у 1920-ті рр. керували прибічники національного відродження Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник.

Таблиця 15

Заходи нової економічної політики

Сільське господарство	Промисловість	Торгівля та фінанси
• Продрозкладка була замінена продподатком, розмір якого, удвічі менший за продрозкладку, був заздалегідь відомий селянинові, що посилювало його зацікавленість у підвищенні продуктивності свого господарства • Селяни здобули можливість продавати надлишки своєї продукції через кооперативні організації чи на ринках • Було ліквідовано кругову поруку — кожний селянин платив самостійно	• Націоналізація дрібних і середніх промислових підприємств, здача їх в оренду колишнім власникам • Проведення децентралізації керівництва промисловістю • Переведення багатьох підприємств на госпрозрахунок • Скасування загальної трудової повинності, формування ринку робочої сили • Перехід від зрівняльної заробітної плати до відрядної • Залучення іноземного капіталу у формі концесій	• Відмова від прямого продуктообміну й повернення до приватної торгівлі • Поява багатьох видів торгівлі — приватної, кооперативної, державної • Відкриття у великих містах торговельних бірж • Випуск 1922 р. конвертованого черв'янця, що дорівнював 10 золотим карбованцям і на 25 % був забезпечений золотом • Запровадження різних видів податків як джерела постійного поповнення держбюджету • Уведення платні за комунальні, транспортні та інші послуги

Наслідки політики українізації (коренізації)

- У 1930 р. кількість шкіл з українською мовою навчання становила 85 %, на українську мову було переведено 75 % діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90 % газет і більше половини книжок і журналів. Кількість українців серед службовців держпарату зросла з 35 до 54 %.
- Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. З еміграції повернулися деякі відомі діячі, зокрема М. Грушевський.
- Відбувався бурхливий розвиток української культури: видавалося понад 20 літературно-художніх альманахів, 55 журналів, виникли численні літературно-художні об'єднання, працювало 45 професійних театрів.

Література і мистецтво досягли значних успіхів завдяки таким діячам, як М. Хвильовий, М. Зеров, Г. Косинка, М. Рильський, В. Яловий, В. Сосюра, Лесь Курбас, О. Довженко, Г. Верьовка та ін.

Поступово політика українізації почала виходити за дозволені центром межі. Вона охопила все суспільно-культурне життя республіки. Зростає прошарок української інтелігенції, якій режим Сталіна не довіряв і вбачав у ній ідейного конкурента партії. Українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, стимулювала націонал-комуністичні настрої. Прибічники національного комунізму вважали, що не можна нав'язувати всім народам російський шлях до комунізму, що кожен народ, у тому числі й український, повинен йти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його до специфічних національних умов. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М. Хвильовий, нарком освіти з 1924 до 1926 р. О. Шумський, економіст М. Волобуєв.

М. Хвильовий звертався до українських письменників із закликом виявити національну свідомість, не копіювати культурні надбання інших народів, зокрема російського. Пристрасний заклик до українців йти власним шляхом був висловлений у його знаменитому гаслі «Геть від Москви». О. Шумський доводив необхідність прискорення темпів українізації, наполягав на відкликанні з України генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який гальмував процес українізації. М. Волобуєв переконував, що економіка України повинна становити єдиний народногосподарський комплекс, який може інтегруватися у світову економіку без посередництва Росії.

Згодом «хвильовізм», «шумськізм» і «волобуєвщина» були оголошені проявом «буржуазного націоналізму», небезпечним «націоналістичним ухилом». Від кінця 1920-х рр. політика українізації поступово згортається. У 1933 р. Сталін назвав місцевий націоналізм основною загрозою для єдності Радянського Союзу. Це означало кінець українізації. Радянська влада повернулася до ре-

сифікаторської політики, активних учасників українізації було репресовано.

Політика більшовиків щодо релігії та церкви в Україні в 1920–1930-ті рр.

Православна церква в Україні була єдиною легальною організацією, діяльність якої не вписувалася в межі ідеології більшовиків. У 1920-ті рр. посилювався тиск держави на православну церкву. Більшовики скористалися голодом 1921–1923 рр. як приводом для посилення репресій проти духовенства. Розгорнулася широка кампанія вилучення із храмів і культових споруд коштовностей для закупівлі зерна за кордоном. Віруючі та духовенство в більшості випадків погоджувалися пожертвувати частину скарбів у фонд голодуючих. Але вони відмовлялися передати державі культові предмети, твори мистецтва, що були потрібні безпосередньо для Богослужіння. Державні органи ігнорували настрої служителів церкви і мирян, чим спровокували конфлікти між духовенством і чиновниками, що здійснювали конфіскації в храмах. Конфлікти супроводжувалися арештами й часто розстрілами священиків і віруючих.

У січні 1928 р. було введено в дію Адміністративний кодекс УРСР, який серед інших містив розділ «Правила про культу». З його прийняттям декрет уряду про свободу совісті втратив силу. На межі 1920–1930-х рр. за умов різкої зміни політичної атмосфери в країні ставлення до релігії та церкви з боку влади стало нетерпимим. Тисячі церков в Україні були зачинені, священики репресовані. У 1929 р. органи Головного політичного управління звинуватили в антирадянській діяльності Українську автокефальну Православну церкву (УАПЦ). Керівництво УАПЦ було заарештовано, а церкву змусили заявити про саморозпуск.

Другу п'ятирічку оголосили «п'ятирічкою знищення релігії». Виникли «Об'єднання вояцьких безбожників». У середині 1930-х рр. в Україні залишилося лише 9 % діючих церковних споруд порівняно з 1913 р.

Отже, зі встановленням радянської влади вже в 1920-ті рр. посилювався тиск держави на православну церкву. Пізніше ставлення до релігії та церкви стало зовсім нетерпимим, а віруючі перестали бути повноправними громадянами соціалістичної держави.

Політика суцільної колективізації та розселення України

Більшовики пов'язували соціалізм із переведенням селянства на шлях колективного виробництва. На XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р. було взято курс на кооперування сільського господарства.

Хлібна криза 1927–1928 рр. і брак валюти, що надходила від продажу хліба за кордон, могли зірвати плани радянського уряду щодо економічного розвитку СРСР. Потрібний був механізм безперервного постачання хліба державі. Таким механізмом стали колективні господарства (колгоспи). Більшови-

ки вже мали досвід організації колгоспів (радгоспів і комуні з 1918 р.). За умов становлення тоталітарної держави колгоспами було легше керувати, ніж мільйонами розрізнених селянських господарств. За уявленнями того часу, дрібнотоварний селянський устрій на селі постійно породжував капіталізм шляхом зубожіння одних і збагачення інших. Керівництво країни спробувало вивести село до соціалізму.

Націоналізація землі в 1917 р. позбавила державу необхідності сплачувати селянам компенсацію за землю при вступі до колгоспу. Успіхи нової економічної політики піднесли сільське господарство на рівень 1913 р.

Щоб уникнути опору села, було прийнято гуманні принципи кооперування селян: добровільність, поступовість, різноманітність форм кооперації, урахування місцевих умов, фінансова допомога міста селу. 1929 рік Й. Сталін назвав «роком великого перелому», «рішучого наступу соціалізму на капіталістичні елементи міста й села».

У країні розпочалася **суцільна колективізація** — процес примусового об'єднання дрібних одноосібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства (колгоспи, радгоспи).

Формування темпів колективізації вело до насильницького залучення селян у колгоспи під загрозою розкуркулювання. Було проголошено перехід від політики обмеження куркульства до політики його ліквідації як класу.

Колективізація в Україні мала бути здійснена за два роки. До кінця першої п'ятирічки було «колективізовано» близько 70 % селянських господарств. За роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) колективізація завершилася об'єднанням у колгоспи 90 % селянських господарств.

У процесі колективізації постало питання про долю заможних селян. Основою їхнього добробуту була праця всіх членів родини, оцадливість, хазяйновитість. Ця частина селян була найміцніше прив'язана до землі й не бажала з нею розлучатися. Саме до цієї категорії селянства застосували політику розселення: було посилено оподаткування, обмежено оренду землі, заборонено використовувати найману працю, купувати машини, реманент; почалося вибіркове «розкуркулювання». Унаслідок цього кількість міцних господарств зменшилася. На початку 1930-х рр. почався терор проти заможних селян. Ліквідація заможних господарств супроводжувалася конфіскацією майна й висилкою на Північ і до Сибіру селян, які не бажали вступати до колгоспів. Усього в Україні за ці роки відбулося розселення близько 200 тис. селянських господарств, тобто приблизно 1,2—1,4 млн людей. Більше половини з них було виселено до Сибіру й названо «спецпереселенцями». Їхню працю використовували на найважчих роботах. Створивши колгоспи і встановивши над ними всеосяжний контроль, держава отримала кошти для індустріалізації.

Одним із найстрашніших наслідків колективізації в Україні став голодомор 1932—1933 рр.

Він був спровокований радянським керівництвом з метою масового вступу селян до колгоспів. Показані перед селянами плани хлібозаготівлі були завищеними й економічно не обґрунтованими. Однак для успішного проведення індустріалізації хліб був потрібний за будь-яку ціну. Політика колективізації дозволила збільшити збір зерна, але труднощі із заготівлею залишилися.

Постачання хліба на користь держави здійснювалося в результаті додаткової хлібозаготівлі. Фактично це означало застосування вже відомої політики продрозкладки. Знесилені селяни не змогли ефективно провести посівну кампанію 1932 р., але їм попри все вдалося засіяти більше половини запланованих площ. План здачі хліба державі опинився під загрозою зриву. Водночас почався голод. Голодні люди збирали колоски пшениці, залишені на полях, щоб прогодувати дітей.

7 серпня 1932 р. було видано постанову «Про охорону соціалістичної власності», названу в народі «законом про п'ять колосків». Вона передбачала за крадіжку колгоспної власності розстріл із конфіскацією майна чи позбавлення волі на термін, не менший за 10 років.

Найвище керівництво країни знало про голод в Україні, але замовчувало цей факт. Допомоги надано не було. Більше того, в Україну для виконання плану хлібозаготівлі було направлено комісію на чолі з В. Молотовим. Дії комісії були твердими: села заносилися на «чорні дошки»; у них конфісковували продовольчі й навіть посівні фонди; проводилися масові репресії; припинялося постачання товарів; села оточувалися загонами НКВС.

Голодомор став національною катастрофою. Селяни, позбавлені продуктів харчування, були приречені на мученицьку смерть. Голодомор 1932—1933 рр. викликав величезну смертність населення, особливо дітей і старих. За різними підрахунками під час голодомору загинули від 3,5 до 9 млн осіб. Такими були наслідки колективізації в Україні.

Отже, політика колективізації ліквідувала ринкове господарство на селі. Насильницьке насадження колгоспів, політика розселення та хлібозаготівлі призвели до національної трагедії — голодомору 1932—1933 рр., який забрав життя мільйонів людей. Командно-бюрократична система керівництва призвела до того, що селянин перестав бути господарем на землі, було вбите його почуття власника.

Особливості та наслідки радянської індустріалізації в Україні

У 1920-ті рр. за темпами промислового розвитку СРСР суттєво відставав від передових країн Європи. ВКП(б) узяла курс на «побудову соціалізму в окремо взятій країні», перетворення СРСР на мілітаризоване індустріальне суспільство. У грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було оголошено курс на проведення індустріалізації. XV з'їзд ВКП(б)

(грудень 1927 р.) ухвалив генеральну лінію на прискорення індустріалізації народного господарства.

Індустріалізація — це система заходів, спрямованих на створення великого машинного виробництва і прискорений розвиток промисловості з метою технічного переозброєння і зміцнення обороноздатності країни.

Причини проведення індустріалізації

- Необхідність створення матеріально-технічної бази для економічної самостійності країни за умов ворожого оточення і можливої економічної ізоляції.
- Прагнення влади до зміни соціально-класової структури населення в бік збільшення кількісного складу робітничого класу.

Проведення індустріалізації мало низку труднощів і особливостей. Країна могла розраховувати тільки на внутрішні джерела фінансування; суттєво бракувало кваліфікованих кадрів. Головними вадами проведення індустріалізації було те, що вона почалася не з легкої, а з важкої промисловості, а також мала надзвичайно прискорені темпи.

Складові індустріалізації

- Інвестиції у важку промисловість за рахунок легкої та харчової.
- Примус населення до придбання облігацій державної позики.
- Збільшення випуску й продажу горілчаних виробів.
- Продаж за кордон нафти, газу, деревини, хутра за низькими цінами.
- Використання позаекономічних примусів до праці (соціалістичні змагання, стаханівський рух, неоплачувана праця на суботниках, недільниках).
- Широке використання праці в'язнів.
- Жорсткий режим економії бюджетних коштів.

Індустріалізація здійснювалася відповідно до п'ятирічних планів розвитку народного господарства. У роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.) було збудовано заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Харківський тракторний завод, у наступні п'ятирічки — Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування та інші підприємства.

Підсумки індустріалізації

- Республіка з аграрної перетворилася на індустріально-аграрну.
- Зміцнилась обороноздатність країни.
- Відбулися структурні зміни в промисловості: перевага була віддана не легкій, а важкій промисловості.
- Було ліквідовано безробіття, але знизився життєвий рівень населення (інфляція, карткова система, нестача товарів широкого вжитку).
- Монополізм державної власності, відсутність конкуренції та матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів розвитку економіки.
- Створено нову модель керівництва економікою — адміністративно-командну.

Громадсько-політичне й культурне життя в Україні в 1930-х рр.

До середини 1930-х рр. ціною неймовірних зусиль народу було досягнуто успіхів у розвитку народного господарства. У політичному житті суспільства спостерігався дедалі помітніший відхід від демократичних принципів. Проголошена Й. Сталіним теорія «загострення класової боротьби» на тлі перемог соціалістичного будівництва вела до поширення репресій на все більше коло людей. За цих умов прийнятій Конституція СРСР (1936 р.) і Конституція УРСР (1937 р.) не забезпечували фактичного втілення в життя їхніх демократичних положень (скасування обмежень прав деяких категорій населення, недоторканність особи й житла, таємниця листування тощо). На початку 1930-х рр. українізація почала розглядатися як вияв націоналізму. У країні посилюється політика русифікації.

Необґрунтовані репресії на межі 1920—1930-х рр. були початком тотального знищення народу в 1935—1937 рр. Жертвами репресій стали всі верстви населення: партійні й державні діячі, революціонери, вчені, військові, діячі мистецтва, вчителі, лікарі, інженерно-технічні працівники, дореволюційна інтелігенція та фахівці радянської генерації, робітники, селяни. Після організованого процесу над «Спілкою визволення України» у республіці «викрили» безліч «контрреволюційних» організацій: «Український національний центр», «Українська військова організація», «Білогвардійський терористичний центр» у Києві; різноманітні «шпигунсько-троцькістські» організації.

З-поміж керівних діячів республіки репресій зазнали Х. Раковський, С. Косіор, В. Затонський, воєначальники Й. Якір, Б. Думенко та інші. Напередодні Другої світової війни було практично знищено вищий командний склад армії.

1930-ті рр. в історії культури СРСР і УРСР були часом «культурної революції» — складової частини соціалістичних перетворень у радянській державі. Було ліквідовано неписьменність, створювалися нові школи, фабрично-заводські училища (ФЗУ), технікуми й вищі заклади освіти. У 1933 р. було відновлено діяльність університетів. Радянська влада поставила за мету сформувати нову інтелігенцію із середовища робітників і селян. Наукові досягнення і відкриття були необхідними для побудови соціалістичного суспільства. У 1930-ті рр. АН УРСР стала центром науково-дослідної роботи: відбувалося становлення таких галузей знань, як нелінійна механіка, теоретична фізика, теорія зварювання металів, було проведено ядерну реакцію. Створювалися академічні інститути електрозварювання, гірничої механіки, економіки, історії України, української літератури, фольклору.

У цей же період керівний режим прагне підкорити інтелігенцію інтересам партії та держави. Згортається політика українізації, закриваються українські школи і школи національних меншин.

Українська культура стає важелем для зміцнення влади більшовиків, з'являється термін «буржуазний націоналізм».

Політика партійного керівництва СРСР і УРСР, спрямована на знищення української інтелігенції в 1930-ті рр., одержала назву «розстріляного відродження». Відносна свобода й розквіт української культури в 1920-ті рр. змінилися утисками й репресіями. Щоб придушити вільний вияв думок, посилити почуття страху, відсторонити від активної діяльності інтелектуалів, адміністративно-командна система вдавалася до розправ, свавільних арештів, відкритих і закритих судових процесів. Були репресовані вчені-історики М. Слабченко, М. Горбань. У 1933 р. був заарештований і засуджений до поселення на Соловки український філософ П. Демчук (1937 р. був розстріляний). Загинули академіки АН СРСР геолог Н. Світальський, генетик І. Агол, філософ С. Семковський. Почалося переслідування М. Грушевського. Звинувачення висувалися проти колишнього президента АН УРСР В. Вернадського та новообраного президента О. Богомольця.

Схожі процеси відбувалися в галузі літератури й мистецтва. У 1933 р. були заарештовані поет і драматург М. Яловий, талановитий режисер, організатор театру «Березіль» Лесь Курбас, який пізніше загинув у таборах. У 1934 р. були розстріляні новеліст Г. Косинка, лірик Д. Фальковський, драматург і поет К. Буревій, поет О. Влизько, різкої критики й нападів з боку влади зазнавали Остап Вишня, М. Рильський, Л. Ландау. Загалом жертвами сталінських репресій стали близько 500 письменників, що жили й працювали в Україні.

Апогеєм винищення української інтелігенції та передових діячів науки й культури стали 1937—1938 роки.

Для швидкого розгляду політичних справ і позасудового розгляду створювалися особливі трійки, що виносили вироки без участі обвинувачуваного.

Сталінський терор не тільки позбавив волі й життя маси людей, він розтлівив тих, кого минала трагічна доля. У людей гинули віра в добро, рушилися авторитети, тьмяніли ідеали. І навпаки, заохочувалися ганебні вчинки — доноси, наклепи, провокації. Світле й бажане майбутнє, якого прагнули люди, зіткнулося в ті роки із соціальною незахищеністю, жорстокістю, скалченими долями мільйонів людей.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Українські землі у складі Польщі

Унаслідок українсько-польської війни, яку українці програли 1919 р., поляки захопили Східну Галичину, Західну Волинь, Західне Поділля, Хол-

мщину, Підляшшя. За Ризьким миром 1921 р. ці землі увійшли до складу Польської держави. Питання про державну приналежність Східної Галичини залишалося нерозв'язаним — за рішенням Паризької мирної конференції Польща окупувала ці території тимчасово. У Галичині проживало 80 % західних українців.

Незважаючи на відвертий опір українців окупаційній владі, 14 березня 1923 р. у Версалі Рада послів Антанти остаточно визнала зверхність Польщі над Східною Галичиною, де українці становили 15 % населення.

Польський уряд територію своєї держави поділяв на дві категорії: Польщу «А» (корінні землі) і Польщу «Б» (східні землі — Західну Україну і Західну Білорусію). Основні галузі промисловості були зосереджені у Польщі «А», куди надходили основні капіталовкладення. Польща «Б» була сировинним придатком і ринком збуту.

Уряд Польщі проводив політику колонізації та асиміляції щодо українського населення краю, нехтував його правами та свободами, піддавав утискам національну культуру. У 1924 р. було заборонено розмовляти українською мовою в державних установах та органах самоврядування.

Економічне життя значно пожвавив кооперативний рух, розвиток якого відбувався на досить високому рівні. Керував роботою кооперативів Ревізійний союз кооперативів. Кожне село обов'язково створювало в себе кооператив — крамницю, касу, молочарню. Створювалися пов'язані з кооперацією банки. Кооперативний рух розглядався як школа самоврядування і засіб економічного самозахисту українців.

Під час «великої депресії» 1929—1933 рр. українсько-польські стосунки значно погіршилися. У цих умовах посилювалося невдоволення серед українства краю, яке вилилося у масові виступи. У відповідь на це польський уряд удався до жорстоких масових дій. З вересня 1930 р. було розпочато масові репресії щодо українського населення, які отримали назву «паціфікація» (утихомирення): закривалися українські громади, конфісковувалося майно селян, переслідувалися і заарештовувалися лідери українського руху, утримувалися під домашнім арештом українські депутати; було зруйновано близько 800 сіл.

Українці краю звернулися до Ліги Націй з протестом на дії польського уряду, внаслідок чого кампанія паціфікації набула характеру міжнародного скандалу. Крім того, у результаті кампанії українське населення та польська адміністрація не знайшли порозуміння, також посилювалася рішучість молодих, радикально налаштованих націоналістів боротися проти польської влади.

У визвольному русі західноукраїнського населення проти польського панування виділилися три основні течії: партії з легальними засобами боротьби; націоналістичне підпілля; комуністичний рух.

У краї існували дванадцять українських політичних партій. Найчисленнішим та найвпливовішим було **Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО)** — ліберальна партія, що виступала за конституційну демократію та незалежність України.

Головним виразником соціалістичних тенденцій краю була **Радикальна партія**. Після її об'єднання в 1926 р. з Українською партією соціалістів-революціонерів утворилась **Українська соціалістична радикальна партія**, лідерами якої були Лев Бачинський та Іван Макух.

У 1920-ті рр. серед українців краю поширилися прорадянські настрої. Ці симпатії започаткували декілька легальних та нелегальних організацій. У 1919 р. група галичан утворила Комуністичну партію Східної Галичини, яка з 1923 р. називалась Комуністичною партією Західної України (КПЗУ) і під тиском Комінтерну стала автономною частиною Польської комуністичної партії. У 1938 р. за наказом Сталіна її було розпущено.

Серед інших партій у Східній Галичині також діяли Українська католицька, Руська селянська, Руська аграрна та інші партії.

Найбільшою та найвпливовішою організацією західних українців залишалася греко-католицька церква, яка налічувала 4 млн віруючих та 3 тис. парафій. Греко-католицька церква мала власну політичну **Українську католицьку національну партію**. Своїми досягненнями у міжвоєнний період вона завдячує митрополитові **Андрію Шептицькому**.

Менш помітну роль у суспільно-політичному житті краю відігравала православна церква (налічувала 2 млн віруючих).

Молодь все більше тяглася до організатора саботажних акцій **Української військової організації (УВО)**, створена в Празі 1920 р. колишніми командирами січових стрільців і Української Галицької армії). Її лідер **Євген Коновалець** надавав великого значення розробці **ідеології революційного руху**. Цією ідеологією став розвинутий Дмитром Донцовим український **інтегральний націоналізм**. Д. Донцов стверджував, що нація — це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття незалежної держави. Заради цієї мети мають об'єднатися всі класи й політичні партії, необхідно діяти будь-якими засобами, припинивши суперечки й дискусії. Майбутню незалежну українську державу має очолити вождь з необмеженою владою.

У 1926—1929 рр. у Західній Україні відбувалося об'єднання націоналістичних груп. Після кількох підготовчих конференцій у 1929 р. представники УВО, Української націоналістичної молоді, Легіону українських націоналістів, Асоціації української націоналістичної молоді зустрілися у Відні й заснували **Організацію українських націоналістів (ОУН)**, яка взяла за мету створення Української самостійної соборної держави.

Напередодні Другої світової війни в ОУН налічувалося 20 тис. осіб. Основним змістом її діяль-

ності був політичний терор проти представників польської влади. На початку 1930-х рр., крім сотень актів саботажу та десятків «експропріацій» державних фондів, члени ОУН організували понад 60 замахів та вбивств.

Від середини 1930-х рр. польська влада розпочала широкомасштабну кампанію карних заходів проти ОУН, унаслідок якої було заарештовано весь крайовий провід ОУН та чолі зі Степаном Бандерою та Миколою Лебедем та сотні рядових членів організації. У цих умовах в ОУН стався розкол на два крила: помірковане та революційне (радикальне). До першого належали представники старшого покоління: Є. Коновалець, О. Сенік, М. Сціборський, а також ті, хто вважали за необхідне добитися допомоги рухові з боку Німеччини. До другого — представники молодшого покоління: С. Бандера (лідер), М. Лебедь, Я. Стецько, І. Климів, М. Климишин, Р. Шухевич та інші. Вони обстоювали методи терористичної діяльності.

Отже, у міжвоєнний період Східна Галичина залишилася аграрно-сировинним придатком Польщі. У суспільно-політичному житті краю посилювалася конфронтація між корінним українським населенням та польською владою, що проводила жорстку політику колонізації.

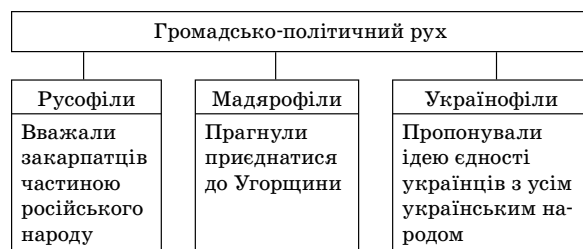
Українські землі у складі Чехословаччини

Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини за Сен-Жерменським мирним договором й отримало офіційну назву **Підкарпатська Русь** (від 1928 р. — Підкарпатський край). Півмільйонне українське населення регіону під владою Чехословаччини не відчувало такого непримиренного утиску національних інтересів, як українське населення Польщі й Румунії.

У Чехословаччині не заборонялося вживання української мови. Тут діяли українські гімназії й початкові школи. Але Закарпаттю відводилась роль економічно занедбаної провінції. Робітникам платили у півтора-два рази менше, ніж у центральних районах країни. Селяни були незадоволені аграрною реформою, тому що фактично дві третини державних земель призначалися чеським колоністам.

Громадсько-політичний рух у Закарпатті складала три течії (схема 5).

Схема 5

Після Мюнхенської угоди 1938 р. Німеччина отримала фактичну свободу дій у Центрально-Східній Європі — почалося розчленування Чехословаччини. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття отримало автономію. Автономний уряд А. Волошина розпочав запровадження у життя засад закарпатської державності.

На початку 1939 р. була утворена політична організація, яка стояла на платформі творення суверенної держави — **Українське національне об'єднання** (УНО). У лютому відбулися вибори до парламенту — Сейму Закарпатської України. У цей же час формується військова організація — Карпатська Січ, яка поповнювалася за рахунок добровольців, більшість з яких прибували з Галичини. У ніч з 14 на 15 березня 1939 р. німецькі війська вступили на територію Чехословаччини. Водночас війська Угорщини, за згодою Гітлера, почали загарбання всього Закарпаття (ще в листопаді 1938 р. були окуповані Ужгород та Мукачеве).

15 березня 1939 р. у Хусті на засіданні Сейму було проголошено самостійність Закарпаття. Сейм ухвалив закон, згідно з яким проголошувалася незалежна держава з назвою **Карпатська Україна**, яка мала стати республікою на чолі з президентом. Державною мовою щойно створеної держави проголошувалась українська, кольорами державного прапора — синій і жовтий. Президентом країни став А. Волошин, але через кілька годин він разом з урядом змушений був емігрувати. Нечисленні загони Карпатської Січі самовіддано протистояли 40-тисячній угорській армії. У боях загинуло понад 5 тис. закарпатців, у тому числі командири Карпатської Січі М. Колодзінський та З. Коссак. Карпатська Україна опинилася в міжнародній ізоляції.

Українські землі у складі Румунії

До складу Румунії, яка скористалась вакуумом влади, викликаним розпадом Російської та Австрійської імперій, увійшли Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північна Буковина та частина Мармарощини (Закарпаття). Політика румунізації стосовно українського населення цих територій не поступалася жорстокістю діям поляків у Галичині.

У краї були закриті всі українські школи. Замість українських учителів призначалися румунські. У Чернівецькому університеті закрили всі українські кафедри, заборонили друкувати наукові праці українською мовою. На румунський взірць змінювалися українські прізвища.

До 1928 р. на Буковині зберігався воєнний стан.

В умовах румунського панування гальмувався і розвиток сільського господарства. Великим землевласникам належало майже 55 % загальних земельних площ, у ході аграрної реформи перерозподілу підлягало лише 16,8 %, які в основному отримали щойно прибулі румунські колоністи.

Якщо селяни й одержали земельні наділи, то, як правило, малопродатні для обробітки. Загарбники жорстоко руйнували господарства місцевих селян, занепад призвів і до зниження врожайності, падіння поголів'я худоби, зубожіння сел.

Зазнаючи економічних ускладнень, румуни прагнули розв'язати їх за рахунок загарбаних територій. Важливі для Чернівців підприємства закривалися, а їхнє обладнання вивозилося до Бухареста.

У Татарбунарському повстанні (1924 р., Бессарабія) брало участь близько 6 тис. осіб. Протягом триденних жорстоких боїв з румунською артилерією загинуло понад 3 тис. повстанців. Над арештованими було організовано «процес 500», який набув широкого міжнародного розголосу. На захист повстанців виступило багато всесвітньовідомих діячів культури та науки. У 1927 р. розпочалася деяка лібералізація окупаційного режиму. Відновлювалися культурні товариства, театральні студії, хори. Почала виходити українська преса — щоденна газета «Час», тижневик «Рідний край».

Невелика буковинська спільнота реагувала на румунське правління подібно до своїх співвітчизників у Польщі. На Буковині існувало два крила українського руху — поміркований (прагнув компромісу з режимом) та революційний або націоналістичний (прагнув активно протидіяти режимові). Лідерами останнього були О. Зибачинський, П. Григорович, Д. Квітковський.

У 1938 р. румунський король Кароль II встановив у країні військовою диктатуру, політичні партії та інші організації були розігнані. На Буковині завдяки конспірації продовжували діяльність націоналісти.

Отже, протягом 1920—1930 рр. сподівання національно свідомих українців на побудову суверенної демократичної республіки не виправдалися, але драматичні історичні події цього періоду сприяли накопиченню корисного досвіду для подальшої боротьби за незалежність. Українські етнічні території лишалися розділеними між кількома державами з різними політичними режимами. Більшість українських земель (Українська Радянська Соціалістична Республіка) перебували в радянській державі з тоталітарним комуністичним режимом та безмежною владою Сталіна. Модернізація України, яку здійснювали комуністи, супроводжувалася придушенням національно-визвольного руху, примусовою колективізацією, голодомором, масовими репресіями. Західноукраїнські землі були об'єктом соціально-економічного, національного гноблення з боку Польщі, Чехословаччини, Румунії. Колонізаторська політика викликала широкий національно-визвольний рух, очолюваний українськими політичними партіями та рухами. Великий вплив серед населення західноукраїнських земель мала Організація українських націоналістів, заснована у 1929 р. на засадах інтегрального націоналізму.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1939—1945 рр.)

Початок Другої світової війни. Об'єднання українських земель та радянізація західних областей України в 1939—1941 рр.

23 серпня 1939 р. було підписано радянсько-німецький пакт про ненапад — **пакт Молотова—Ріббентропа**. Таємний протокол до нього, оформлений додатково, давав можливість СРСР збільшити територію майже до кордонів Російської імперії 1913 р. Німеччина давала згоду на приєднання до Радянського Союзу Фінляндії, Естонії, Латвії, Західної Білорусії, Західної Волині та Східної Галичини, у свою чергу, отримуючи повну свободу дій в Європі й забезпечуючи собі поставки з Радянського Союзу воєнно-стратегічних матеріалів і продовольства.

1 вересня 1939 р. нацистські війська напали на Польщу. Зв'язані з нею договірними зобов'язаннями, Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Це був початок Другої світової війни.

Згідно з пактом і таємним протоколом до нього радянські війська 17 вересня 1939 р. перейшли польський кордон і вступили на територію Західної України і Західної Білорусії. Офіційно радянське керівництво пояснило цей крок необхідністю запобігти фашистській окупації західноукраїнських і західнобілоруських земель. Східна Галичина і Західна Волинь були окуповані Червоною армією майже без опору з боку Польщі за 12 днів. Агресія проти Польщі означала вступ Радянського Союзу в Другу світову війну.

28 вересня 1939 р. союз Німеччини і СРСР був підтверджений Договором про дружбу і кордони, у якому уточнювалися сфери впливу цих держав і розмежувальна лінія між ними на території Польщі. До сфери впливу СРСР переходили Литва, Бессарабія і Північна Буковина, Німеччині — Лемківщина і Холмщина (українські території, які раніше були у сфері впливу СРСР). У червні 1940 р. Червона армія зайняла Північну Буковину і Бессарабію.

Договір про дружбу і кордони як і секретний протокол до пакту Молотова—Ріббентропа становив одну із державних таємниць СРСР, оскільки ці угоди були укладені у супереч нормам міжнародного права.

Процедура приєднання західноукраїнських земель була здійснена на підставі звернення Народних зборів, що відбулися у Львові в жовтні 1939 р.

П'ята позачергова сесія Верховної Ради СРСР (листопад 1939 р.) прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

Були створені шість областей — Львівська, Станіславська (згодом перейменована на Івано-Франківську), Волинська, Тернопільська, Рівненська і Дрогобицька. У серпні 1940 р. до складу України ввійшли території Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії.

На західноукраїнських землях було проведено соціально-економічні заходи, які отримали назву **радянізація**, тобто перетворення за моделлю побудови соціалістичного суспільства в СРСР у 1930-ті рр. (індустріалізація, колективізація, «культурна революція», репресії).

Заходи радянізації

- У державній розбудові: проведення виборів до Рад; створення робітничих загонів, селянської міліції; утворення селянських комітетів.
- У сільському господарстві: конфіскація поміщицьких і монастирських земель та розподіл цих земель, а також засівного матеріалу, худоби, сільгоспзнарядь між селянами; створення колгоспів.
- У промисловості й фінансах: націоналізація великих промислових підприємств і всіх банків; створення робітничих комітетів; установа контролю над виробництвом і розподілом продукції; запровадження 8-годинного робочого дня; укрупнення і реконструкція підприємств.
- У соціальній сфері: зміцнення системи охорони здоров'я; створення нових шкіл і навчальних закладів; створення системи соціального забезпечення.

Радянізація західноукраїнських земель супроводжувалася українізацією, що відповідало інтересам населення. «Культурна» революція передбачала утвердження радянської системи цінностей.

Перетворення, однак, здійснювалися жорсткими командно-адміністративними методами, не враховували місцевих особливостей, порушували звичний спосіб життя українців. Ліквідовувалися раніше створені структури: заборонялися політичні партії, зазнавали арештів і депортації політичні лідери, припинялася діяльність «Просвіт». Усі реформи супроводжувалися репресіями: було арештовано і вислано близько 10 % населення (службовці держапарату, місцеві комуністи, служителі церкви, підприємці, заможні селяни, значна частина інтелігенції).

Входження Західної України до складу УРСР було важливою подією: нарешті західні й східні

українці об'єдналися в одну державу. Поряд із позитивними змінами в економічному, соціальному й культурному житті були й негативні: репресії, терор, адміністративно-командний стиль керівництва.

Окупація України військами Німеччини та її союзників

22 червня 1941 р. нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз розпочалася Велика Вітчизняна війна. Відразу ж після вторгнення Німеччини на територію СРСР війна стала для нього вітчизняною, визвольною, справедливою.

Німецький план «Барбаросса» передбачав блицкриг — блискавичну війну: протягом 2—2,5 місяця знищити Червону армію і вийти на лінію Архангельськ — Астрахань. Німецька армія наступала в трьох головних напрямках: західному — на Ленінград, центральному — на Москву, південному — на Київ. Згідно з планом передбачалося загарбання України вже в перші тижні війни і створення плацдарму для прориву на Кавказ і Закавказзя.

Наступ на Україну здійснювала група німецьких армій «Південь» під командуванням генерал-фельдмаршала Г. Рундштедта. Для оборони України були створені Південно-Західний фронт під командуванням генерала М. Кирпоноса та Південний фронт, під командуванням генерала М. Чердніченка.

23—29 червня в районі Луцьк — Рівне — Броди відбулася найбільша танкова битва початкового етапу війни. Війська Південно-Західного фронту змушені були відступити, залишивши Західну Україну. 30 червня німці окупували Львів і вже на кінець третього тижня війни вони просунулися углиб України на 300—350 км.

На північному напрямку німецькі війська просунулися углиб радянської території на 500 км, на центральному напрямку — на 600 км. Червона армія за перші три тижні війни втратила 850 тис. військових (у 10 разів більше, ніж Німеччина).

Початковий період війни склався для Радянського Союзу вкрай невдало.

Основні причини поразок

- Прорахунки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної ситуації, переоцінка значення радянсько-німецьких договорів, прорахунки у визначенні дати нападу Німеччини на Радянський Союз.
- Неукомплектованість Червоної армії кваліфікованими командирськими кадрами, кращі з яких стали жертвами сталінських репресій (знищено 20 % командного складу Червоної армії); нові командири були слабо підготовлені, некомпетентні: лише 7 % командного складу мали вищу освіту.
- Незавершеність заходів щодо зміцнення західних кордонів, немобілізованість частин Червоної армії (Сталін боявся спровокувати напад Німеччини).

- Німеччина, яка завоювала більшу частину Європи, за воєнно-економічним потенціалом значно перевищувала Радянський Союз, на початку війни мала перевагу в живій силі й техніці (армія Німеччини та її союзників, що виступила проти СРСР, налічувала 5,5 млн солдатів і офіцерів, у той час як радянські війська — 2,9 млн).

Оборона Києва, яка тривала з 7 липня до 26 вересня 1941 р., відволікала значні сили ворога. Німецьким арміям вдалося оточити велике угруповання захисників Києва: у полон потрапило понад 665 тис. солдатів і офіцерів, було знищено командування Південно-Західного фронту. Причиною такої трагедії стали прорахунки вищого військового командування, те, що Сталін не давав згоди на відведення військ.

Ціною величезних жертв, героїчного опору народу план «блискавичної війни» був зірваний. Оборона Одеси тривала 5 серпня—16 жовтня 1941 р., оборона Севастополя — 30 жовтня 1941 р.—4 липня 1942 р. Після розгрому Південно-Західного фронту основні сили ворог кинув на Москву, де з 30 вересня по 5 грудня точилися важкі оборонні бої. 5—6 грудня радянські війська перейшли в контрнаступ, розгромивши німців і відкинувши їх на захід на 100—250 км. Перемога під Москвою остаточно поховала гітлерівський план блицкригу, розвіяла міф про непереможність вермахту.

Успіх під Москвою Сталін вирішив використати для розвитку загального наступу і дав указівку про проведення численних розрізнених наступальних операцій. Погано продумані й слабо забезпечені в матеріально-технічному відношенні, всі вони були невдалими. Трагічні наслідки мала наступальна операція під Харковом у травні 1942 р.: загинуло три армії, у полон потрапило 240 тис. солдатів і офіцерів. Трагічно завершилася і спроба розгромити гітлерівців у Криму.

Поразки в Україні різко змінили воєнно-стратегічну ситуацію, ініціатива знов перейшла до рук ворога. У червні 1942 р. німецькі війська великими танковими з'єднаннями за підтримки авіації почали навальний наступ на воронезькому напрямку. Наслідком цього був прорив фронту вглиб на 200—400 км протяжністю 600—650 км. 22 липня 1942 р. після захоплення міста Свердловська Ворошиловградської області гітлерівці остаточно окупували всю територію Української РСР, яка знаходилася в окупації протягом одного року й одного місяця.

Окупаційний режим в Україні в 1941—1944 рр.

За розробленим ще 1940 р. стратегічним «Генеральним планом «Ост»» гітлерівська Німеччина передбачала щодо України такі заходи:

- Часткове онімечення місцевого населення; заселення німцями окупованих земель.
- Масова депортація населення, у тому числі українців, до Сибіру.

- Підрив біологічної сили слов'янських народів.
- Економічне пограбування території України; перетворення місцевого населення на рабів.
- Пограбування культурних цінностей, знищення пам'яток культури.

Захопивши Україну, німці розчленували її на окремі частини (схема 6).

Новоутворені адміністративні одиниці очолили генерал-губернатори. Особливу ненависть до українців виявив рейхскомісар Еріх Кох, якого називали «коричневим царем України».

Після окупації України було встановлено нацистський «новий порядок», який передбачав ліквідацію суверенітету або державності завойованих країн (територій), економічне пограбування і використання всіх ресурсів в інтересах III рейху, расову дискримінацію, геноцид, антисемітизм, терор і вбивства невинних людей.

В Україні діяли каральні органи нацистів (СС, СД, гестапо), які проводили терор проти мирного населення. У січні 1942 р. німецьким командуванням був прийнятий план фізичного знищення євреїв на території всіх окупованих країн Європи. Політика нацистської Німеччини та її прибічників у переслідуванні й знищенні єврейства в 1933—1945 рр. отримала назву «Холокост» (від давньогрецького holocaustosis — знищення вогнем, жертвопринесення).

Нацисти застосовували жахливі засоби страти: отруєння у газових камерах, спалення у крематоріях, голодомор, цькування собаками. Створювалися концентраційні табори і гетто для євреїв. Масове знищення євреїв відбулося в Києві (Бабин Яр), Харкові (Дробицький Яр), Львові, Бердичеві, Одесі. За роки окупації в Бабиному Яру в Києві загинуло понад 220 тис., у Дробицькому Яру в Харкові — понад 60 тис., в Янівському концтаборі у Львові — понад 160 тис. українських громадян переважно єврейської національності.

Терор фізичний супроводжувався моральним терором. На магазинах, ресторанах, перукарнях висіли написи: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено». Мирному населенню міст заборонялося користуватися залізницею, міським транспортом, поштою, телеграфом, аптеками. Були зачинені шко-

ли й вищі заклади освіти. Обмежувалися постачання міст продовольством, медичне обслуговування. Українці перетворювалися на людей «третього сорту». Влаштовувалися публічні страти комуністів, комсомольців, представників радянської влади. Загалом в Україні в період окупації було вбито 3,9 млн осіб мирного населення і 1,3 млн військовополонених.

Окупаційна політика мала відверто колоніальний характер. Було введено примусову трудову повинність. Щоб забезпечити більш «ефективну» експлуатацію українського села, німці зберегли колгоспи. Людей силоміць вивозили на роботи до Німеччини. Почалося безсоромне пограбування матеріальних і культурних цінностей України: були розграбовані сотні музеїв, бібліотек, будинків творчості. До Німеччини вивозилися продовольство, обладнання, сировина, коштовності, чорноземи, а також робоча сила. Із України на примусові роботи до Німеччини було вивезено 2,4 млн осіб.

Отже, окупаційний режим відзначався винятковою жорстокістю. Але він не забезпечив покори українського народу, а, навпаки, викликав масовий рух Опору в Україні.

Рух Опору

Із перших днів окупації на території України розгорнулася антифашистська боротьба. Існували дві течії руху Опору (табл. 16).

Військова доктрина Радянського Союзу припускала ведення війни малою кров'ю на чужій території. Тому партизанська війна вважалася недовідною, і в 1930-ті рр. було ліквідовано партизанські бази в прикордонних районах.

Фашисти дуже швидко просувалися Україною, тому в їхньому тилу залишилися цілі підрозділи радянських військ. Саме ці підрозділи стали базою радянського партизанського руху. Значну роль в організації руху Опору відіграли радянські військово-організаційні центри: Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) і Український штаб партизанського руху (УШПР, створений у червні 1942 р.

У перший рік війни дії партизан і підпільників мали неорганізований характер, бракувало підго-

Схема 6

Адміністративно-територіальне розчленування України*			
Дистрикт «Галичина» Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області (без північних районів); підпорядковувалися так званому Польському (Варшавському) генерал-губернаторству	Рейхскомісаріат «Україна» Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Житомирська області, північні райони Тернопільської, північні райони Вінницької, східні райони Миколаївської, Київська, Полтавська, Дніпропетровська області, північні райони Криму та південні райони Білорусії. Центром рейхскомісаріату стало місто Рівне	Трансністрія Території Одеської, Чернівецької, південні райони Вінницької і західні райони Миколаївської областей утворили нову румунську провінцію	Військова адміністрація Східні райони України (Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас) до узбережжя Азовського моря, південь Кримського півострова

* Закарпаття з 1939 р. залишалося під владою Угорщини.

товлених командних кадрів і фахівців. У 1941 р. партизани мали на озброєнні тільки гвинтівки, карабіни, револьвери, пляшки із запальною сумішшю. Вибухівки й мін було обмаль. Більшість партизанів захоплювали зброю у ворога. У з'єднанні С. Ковпака трофейна зброя складала 80 % усього озброєння.

Партизани діяли активно, самовіддано, організовували диверсії, знищували окупантів, вели агітацію серед населення. Однак ефективності їхніх дій заважала позиція Й. Сталіна. Він не довіряв активним діям народних мас. ЦШПР кілька разів розформовували, а в січні 1944 р. його було повністю ліквідовано.

Найбільше піднесення партизанського руху припадає на початок 1944 р. у Вінницькій, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській, Тернопільській і Чернівецькій областях. У містах і селах України діяло комуністичне й комсомольське підпілля («Молода гвардія», місто Краснодар; «Партизанська іскра», село Кримки Миколаївської області).

Представники націоналістичного руху у роки війни намагалися відновити незалежність України. Вони воювали і проти фашистів, і проти радянських військ. Політичним центром націоналістичного руху була ОУН.

До початку війни ОУН співробітничала з німцями. У німецькій армії був утворений Легіон українських націоналістів. Керівництво ОУН розраховувало на сприяння Німеччини у віднов-

ленні української державності. Проте, спроба проголошення у Львові 30 червня 1941 р. самостійної української держави не була підтримана Німеччиною. Гестапо заарештувало всіх членів новоствореного уряду на чолі з Я. Стецьком, а також керівника радикального крила ОУН С. Бандеру. Проти ОУН розпочалися репресії. У відповідь керівники ОУН почала створювати партизанські загони, які в жовтні 1942 р. об'єдналися під назвою Українська повстанська армія.

УПА розраховувала лише на власні сили і підтримку місцевого населення. Мережа оунівського підпілля охопила не тільки західні, а і центральні, східні, південні райони України.

Партизанські дії УПА були спрямовані проти німців та їхніх союзників, польських військових формувань і населення, радянських партизанських загонів, а згодом і підрозділів Червоної армії. Лише у жовтні—листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів. Кількість членів УПА за різними даними становила від 30 тис. до 100 тис. бійців.

Із приходом Червоної армії в Західну Україну радянське командування для боротьби з УПА створило окрему армію НКВС. Боротьба сторін продовжувалася до середини 1950-х рр. і мала надзвичайно жорстокий характер.

І радянські партизани, і ОУН—УПА намагалися зібрати і сконцентрувати українські сили в боротьбі проти завойовників. Рух Опору став справжнім Другим фронтом Великої Вітчизняної війни.

Таблиця 16

Течії руху Опору в Україні* (1941—1944 рр.)

Характеристика	Течія	
	Радянська	Націоналістична
Мета	Визволення від загарбників	
	Відновлення радянської влади	Відновлення української держави
Організаційне оформлення	1941—1942 рр. Партизанські загони, з'єднання; радянське підпілля (3500 підпільних організацій і груп)	Похідні групи (1941 р.), Поліська Січ (1941 р.), Українська повстанська армія (УПА) (листопад 1942 р.) та інші загони, підпілля ОУН
Кількість, тис. осіб	200—600	50—200 (похідні групи— 5)
Командири	С. Ковпак, О. Сабуров, О. Федоров, М. Наумов. Український штаб партизанського руху очолював Т. Строкач	Командир Поліської Січі — Тарас Бульба (Боровець). Командуючі УПА: Д. Клячківський (К. Савур), Р. Шухевич (Т. Чупринка)
Основні райони дій	Українське Полісся, Чернігівщина, Сумщина	Волинь, Галичина, українське Полісся
Специфіка бойових дій	Діяльність партизанів як правило підпорядковувалася та узгоджувалася з потребами фронту: диверсії на залізницях, удари по воєнних об'єктах, розвідка, допомога в переправі через річки тощо. Найбільші координовані операції партизанів: «Рейкова війна» і «Концерт» по зриву перевезень воєнних вантажів на залізницях, а також рейди великих партизанських з'єднань по тилах ворога	Переважно діяла як самооборона населення — витіснення окупаційної адміністрації, створення української, захист населення від сваволі влади, зрив спроби вивозу до Німеччини продовольства, робочої сили, проведення оборонних боїв з карателями по периметру і в середині контрольованої території. Напади на воєнні об'єкти здійснювалися в основному з метою оволодіння зброєю

* Українці також брали активну участь в антинацистському русі Опору в країнах Європи (Франція, Італія, Югославія).

Визволення України від німецько-фашистських загарбників

Визволення України почалося під час **Сталінградської битви** (листопад 1942 — лютий 1943 р.), яка поклала початок корінному перелому у війні на користь СРСР. Перші населені пункти України в східному Донбасі були звільнені в грудні 1942 р. Остаточне ж визволення українських земель почалося в ході **Курської битви** (5 липня—23 серпня 1943 р.). 23 серпня війська Степового фронту звільнили Харків. У вересні-жовтні 1943 р. розгорнулася героїчна битва за Дніпро, уздовж якого німці намагалися створити неприступну лінію стратегічної оборони («Східний вал»). Кульмінацією битви за Дніпро було визволення від окупантів Києва. Сталін, ігноруючи реальне співвідношення сил, наказав за будь-яку ціну звільнити Київ до річниці Жовтневої революції 1917 р. Ціною величезних людських втрат радянські війська 6 листопада 1943 р. звільнили місто. За визволення столиці України понад 1000 солдатів і офіцерів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

1944 р. радянське командування силами чотирьох Українських фронтів, які налічували понад 2,3 млн осіб, здійснило серію блискавичних наступальних операцій, остаточно визволивши територію України.

Радянським військам протистояла гітлерівська група армій «Південь» (командувач — генерал-фельдмаршал Е. Манштейн, із березня — генерал В. Модель), яка налічувала 1,8 млн осіб.

Отже, битва за визволення України тривала 22 місяці (табл. 17). Після вигнання ворога з української землі бойові дії перемістилися на територію Центральної та Південно-Східної Європи. Війська 1-го Українського фронту визволяли від гітлерівських загарбників польські землі, а у квітні-травні 1945 р. разом з Білоруськими фронтами провели Празьку операцію, у ході якої був завершений розгром нацистської Німеччини, штурмували Берлін. 2, 3, 4-й Українські фронти взяли участь у звільненні від нацистської окупації Румунії, Угорщини, Болгарії, Югославії, Австрії, Чехословаччини. Війська 2-го Українського фронту брали участь і в розгромі Квантунської армії Японії на Далекому Сході.

Воїни-українці зробили вагомий внесок у перемогу над нацистською Німеччиною та її союзниками. Радянськими бойовими нагородами було відзначено 2,5 млн осіб.

Українцями були маршали С. Тимошенко, Р. Малиновський, А. Єрьоменко, П. Рибалко, С. Руденко, генерали В. Герасименко, П. Жмаченко, К. Москаленко, І. Кириченко та інші. Маршали й генерали українського походження очолювали більше половини з 15 фронтів, які діяли в період боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. На відзнаку мужності й героїзму українського народу, який захищав свою землю від поневолювачів, почесне звання «Місто-герой» було присвоєно містам Києв, Одеса, Керч і Севастополь.

Культура України в роки Великої Вітчизняної війни

За умов окупації України її урядові установи, культурні та наукові заклади було евакуйовано, вони функціонували на території інших республік.

Над науковим вирішенням найважливіших проблем воєнного часу працювало понад 70 вузів, евакуйованих з України до Казахстану, Туркменії, Узбекистану, Киргизії. Науково-дослідні роботи проводила Академія наук УРСР. Фахівці фізико-технічного інституту АН УРСР реалізовували оборонну програму: вони розробили прилади для військової авіації, радіолокації, пеленгації. Інститут електрозварювання АН УРСР, очолюваний Є. Патоном, розробив метод автоматичного дугового зварювання під флюсом під час складання корпусів танків Т-34. Цей метод дозволив поліпшити міцність та якість бойових машин.

Українські вчені розробили нові ефективні методи лікування поранених. Інститут клінічної фізіології на чолі з академіком О. Богомольцем створив препарати для лікування ран та переломів кісток. Співробітники Харківського інституту переливання крові організували пункти заготівлі та консервування крові, підготували спеціалістів для роботи в них та відправили пораненим бійцям кілька тонн консервованої крові. Інститут біохімії АН УРСР на чолі з академіком О. Палладіним створив препарат, що прискорював згортання крові. Відомий хірург-офтальмолог, академік АН УРСР В. Філатов удосконалив методи лікування хвороба та розробив ефективну пересадку рогівки пораненим.

Інститути історії, економіки, археології, мовознавства і літературознавства були об'єднані в Інститут суспільних наук. Історики видали праці «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників», серію брошур про народних героїв України. Ці видання, авторами яких були відомі історики України М. Петровський, К. Гуслистий, М. Супруненко та інші, мали важливе значення в ідеологічній боротьбі з ворогом.

Культурно-освітні установи республіки з початком війни тимчасово припинили свою діяльність. Зупинилося друкування книжок, випуск газет, журналів. Згодом евакуйовані з України видавництва об'єдналися в Українське державне видавництво, що знаходилося в Саратові, а потім у Москві, де видавало політичну та художню літературу, журнали, листівки, газети.

Твори патріотичної тематики друкувалися в журналах «Українська література», «Україна». Твори українських літераторів були сповнені ненавистю до ворога та глибокою переконаністю у перемозі над ним.

У листопаді 1941 р. розпочали роботу українські радіостанції ім. Т. Шевченка (Саратов) та «Радянська Україна» (Москва). Активно діяла фронтова редакція радіостанції Південно-Захід-

ного фронту в районі Броварів. Диктори читали фронтові нариси, оперативні повідомлення з місць бойових дій.

З України було евакуйовано понад 50 театрів, яким доводилося готувати вистави на незвичних, іноді зовсім непридатних сценах. Головна увага приділялася виступам у військових частинах, шпиталях. У фронтових концертах брали участь майстри театрального мистецтва З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Гришко та інші.

Особливої ваги набувала кінодокументалістика. У вересні 1941 р. Українська студія хронікального фільму випустила перший кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни». Спеціальні групи кінооператорів готували кінозбірники про бойові події. Фронтові кінооператори зафіксували на плівці всі великі бойові операції. Кінооператор киянин В. Орлянкін пройшов з кінокамерою від Волги до гирла Дунаю. Велике значення мали документальні фільми О. Довженка «Битва за

Таблиця 17

Етапи визволення України в 1944 р.

Назви військових операцій	Хід і результати
Січень—лютий 1944 р.	
Житомирсько-Бердичівська операція	Війська 1-го Українського фронту завдали поразки групі армій «Південь» і створили можливість оточення ворожих військ на Корсунь-Шевченківському виступі
Корсунь-Шевченківська операція	Війська 1-го і 2-го Українських фронтів перейшли в наступ на Корсунь-Шевченківському виступі й 28 січня з'єдналися в районі м. Звенигородки; 8 лютого німецькому командуванню було пред'явлено ультиматум, але ворог продовжував чинити опір; 10 лютого розпочалась операція з ліквідації Корсунь-Шевченківського угруповання фашистів; 17—18 лютого 1944 р. фашистські війська здійснили останню спробу вирватися з оточення, однак це вдалося лише їх невеликій частині; було створено умови для подальшого визволення Правобережжя, ворог утратив убитими 55 тис. солдатів і офіцерів, понад 18 тис. потрапили в полон, радянські війська захопили велику кількість бойової техніки і озброєння
Наступ на рівненсько-луцькому напрямку	Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією війська 1-го Українського фронту (за підтримки партизанських загонів Сабурова, Федорова, Бегми та ін.) у складних умовах заболоченої місцевості та бездоріжжя розгорнули наступальні дії на рівненсько-луцькому напрямку; було звільнено Луцьк, Рівне, Проскурів, Тернопіль, Вінницю
Нікопольсько-Криворізька операція	30—31 січня 1944 р. війська 3-го та 4-го Українських фронтів розгорнули наступ на нікопольсько-криворізькому напрямку; війська раптовими ударами прорвали оборону німців і, переслідуючи відступаючі частини вермахту, визволили Нікополь (8 лютого) та Кривий Ріг (22 лютого)
Березень—травень 1944 р.	
Проскурівсько-Чернівецька операція	У результаті наступу військ 1-го Українського фронту (4 березня—17 квітня) вороже угруповання було розколоте на дві частини; радянські війська вийшли в передгір'я Карпат
Умансько-Ботошанська операція	5 березня—17 квітня війська 2-го Українського фронту розгромили 8-му німецьку армію; 26 березня вийшли до державного кордону СРСР і перенесли бойові дії на територію Румунії — країни-союзниці фашистської Німеччини
Одеська операція	Війська 3-го Українського фронту за підтримки сил Чорноморського флоту 28 березня визволили Миколаїв, 10 квітня — Одесу
Визволення Криму	Війська 4-го Українського фронту, Приморська армія та моряки Чорноморського флоту розбили Кримське військове угруповання фашистів і визволили Кримський півострів (8 квітня—12 травня); 17-та німецька армія втратила понад 100 тис. осіб убитими та полоненими, майже всю бойову техніку; Чорноморський флот повернув свою основну базу в Севастополі й одержав можливість активізувати бойові дії проти Румунії
Липень—жовтень 1944 р.	
Бої на рава-руському і львівському напрямках	У результаті потужного наступу були оточені значні сили ворога під Бродами (Львівська область) — вісім дивізій кількістю до 60 тис. осіб; у боях було знищено понад 38 тис. гітлерівців, понад 17 тис. взято в полон; серед розбитих сил вермахту була дивізія СС «Галичина», яка втратила більше половини свого складу, з оточення вирвалося лише 3 тис. осіб
Львівсько-Сандомирська операція	Під час успішного наступу (13 липня—29 серпня) була знищена група гітлерівських армій «Північна Україна»
Яссько-Кишинівська операція	Війська 2-го та 3-го Українських фронтів (20—29 серпня) розбили групу гітлерівських армій «Південна Україна»
Карпатсько-Ужгородська операція	У жовтні 1944 р. завершилося визволення всієї території України. 27 жовтня був звільнений від окупантів Ужгород, а 28 жовтня — решта населених пунктів Закарпатської України

нашу Радянську Україну» (1943 р.) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945 р.).

Українські кіностудії було евакуйовано до Середньої Азії, де вони випускали патріотичні фільми. У 1943 р. режисер М. Донський за постановку фільму «Райдуга» отримав кінопремію «Оскар».

Війна не припинила розвиток українського образотворчого мистецтва. Захист Вітчизни став головною темою праць українських художників. Створені ними плакати, листівки розповсюджувалися з перших днів війни, закликаючи до боротьби із загарбниками. Плідно працювали у воєнні роки українські скульптори. Так, К. Діденко створив серію скульптурних портретів С. Ковпака, О. Федорова, С. Руднева та інших партизанів України.

Українські вчені, науковці, діячі культури зробили вагомий внесок у боротьбу проти німецько-фашистських окупантів. Їхні винаходи, наукові дослідження, патріотичні твори стали складовою отриманої у Великій Вітчизняній війні перемоги.

УКРАЇНА в 1945 — першій половині 1950-х рр.

Адміністративно-територіальні зміни

Питання про західний кордон СРСР, а відповідно й України, активно обговорювалося під час Тегеранської (1943 р.), Кримської (1945 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій глав держав антигітлерівської коаліції. Остаточного повоєнні

кордони УРСР сформувалися у процесі україно-польського, україно-чехословацького, україно-румунського територіальних узгоджень та юридичного закріплення у складі республіки західноукраїнських земель, які увійшли до складу УРСР протягом 1939—1945 рр. (табл. 18).

У Західній Україні продовжувалася політика радянзації, перервана війною. Основними напрямками перетворень були: насадження тоталітарного режиму, монополізація влади комуністичною партією, поповнення державного апарату за рахунок вихідців з Росії та Східної України. Західні українці не виявляли особливого інтересу до вступу в комуністичну партію. Радянська влада не довіряла місцевому населенню. Не тільки в партійних органах, а й у галузях народного господарства, освіти, науці, радянських, комсомольських, правоохоронних органах керівні посади обіймали спеціалісти зі Східної України та інших республік СРСР. Унаслідок цього складалося враження, що ця територія знаходиться під чужоземним пануванням. Проти жителів Західної України розгорталася масова репресія, «ворожі елементи» депортувалися у східні райони СРСР. 1950 рік став роком суцільної колективізації. Оскільки в Західній Україні переважало селянство, опір радянській владі набув всенародного характеру. За декілька років Західна Україна пройшла соціалістичне реформування за тоталітарним зразком.

Україна — співзасновниця ООН

Наприкінці Другої світової війни Україна стала суб'єктом міжнародного права. 27 січня 1944 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рі-

Таблиця 18

Українські землі в міжнародних договорах

Дата укладення договору; держава, з якою СРСР укладав договір	Результати і наслідки договору
Серпень 1945 р., Польща	Визнання входження до складу УРСР областей, що відійшли від Польщі у 1939—1940 рр., документ встановлював кордон по «лінії Керзона» з відхиленнями на схід (тобто на користь Польщі) на 5—8 км, а на окремих ділянках — на 17 км (район Немірів — Ялівка) і 30 км (район р. Солокії і м. Крилува) Протягом 1945—1946 рр. здійснювався обмін населенням: з України до Польщі виїхало майже 1 млн поляків, з Польщі в Україну — 520 тис. українців У квітні—травні 1947 р. польський уряд здійснив операцію «Вісла» — насильницьке виселення українців (понад 140 тис. осіб) з українських етнічних земель, які опинилися в складі Польщі Процес україно-польських територіальних домовленостей завершився 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, у результаті якого до Львівської області відійшли землі в районі м. Кристинополя (перейменованого на Червоноград), а до Польщі відійшли території довкола м. Нижні Устрики Дрогобицької області
Червень 1945 р., Чехословаччина	Визнання факту входження Закарпатської України до складу УРСР, який ліквідував Закарпатську Україну як державне утворення Радянське керівництво отримало важливий стратегічний плацдарм для посилення свого впливу в Центральній і Південно-Східній Європі
Лютий 1947 р., Румунія	Відмова Румунії від претензій на Буковину До УРСР відійшли Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина, тобто юридично закріплювалися кордони, встановлені в червні 1940 р.

шення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. Х сесія Верховної Ради СРСР (1944 р.) прийняла закон про перетворення Наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський. У 1944 р. в УРСР було створено Народний комісаріат закордонних справ (НКЗСУ) на чолі з Д. Мануїльським.

Сталінське керівництво переслідувало ряд цілей: представити приєднання західних областей України і Білорусії як акт возз'єднання територій, населених представниками одного етносу, збільшити кількість своїх представників в Організації Об'єднаних Націй (ООН), переговори про створення якої активно велись наприкінці війни. Вступ України до ООН мав створити ілюзію її державності й заспокоїти національно-визвольні сили.

У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США), під час обговорення проекту майбутньої Організації Об'єднаних Націй, радянський представник А. Громико вніс пропозицію вважати 15 радянських республік членами-засновниками організації. Цю пропозицію було відхилено. На Кримській конференції у лютому 1945 р. США й Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття УРСР і БРСР у члени ООН.

Українська делегація брала участь у розробці Статуту ООН (Д. Мануїльський очолив комітет з підготовки тексту преамбули (вступу) першого розділу Статуту ООН — «Цілі та принципи діяльності організації»). 1945 р. проект був підписаний і ратифікований Україною. 1946 р. Україну було обрано до Економічної і Соціальної Ради ООН. Країна стала членом постійної Комісії ООН з прав людини, Міжнародної організації праці (МОП), Комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародного суду, а в 1948—1949 рр. була непостійним членом Ради Безпеки ООН. Українські дипломати брали активну участь у роботі повоєнних мирних конференцій: Паризької (1946 р.), Дунайської (1948 р.).

Прийняття України в ООН було результатом визнання її внеску в розгром фашизму, свідчило про зростання її міжнародного авторитету. Однак зовнішня політика України в повоєнний період цілком підпорядковувалась інтересам Кремля.

Об'єднання українських земель у кордонах однієї держави, вихід України на міжнародну арену зумовили зміну державної символіки республіки. Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ про Державний Герб, Державний Прапор і Державний Гімн УРСР. Червоний прапор з написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотна, була червоною, а нижня — мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилось зображення серпа і молота, а над ним — п'ятикутна зірка.

Відбудова господарства

Війна призвела до небаченого руйнування економіки України. Після війни її промислово-виробничий потенціал становив 48 % проти рівня 1940 р. Відбудова господарства починалася відразу ж після визволення українських земель, а вже в травні 1945 р. було відбудовано 30 % зруйнованих промислових потужностей.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла четвертий п'ятирічний план (1946—1950 рр.) відбудови народного господарства, що передбачав перевищення його довоєнного рівня. В Україні планувалося доведення на кінець п'ятирічки валової промислової продукції до 113 % порівняно з 1940 р.

Поставки за рахунок репарацій з Німеччини, допомога з-за кордону були незначними. Основним джерелом інвестицій в економіку залишалися внутрішні резерви. Відбудова господарства розпочалася з важкої промисловості. При цьому уряд керувався політичними мотивами: створити такий воєнно-промисловий комплекс, який би служив гарантом оборони країни і базою перемоги світового соціалізму над капіталізмом.

В Україні за декілька років були відновлені шахти Донбасу, Дніпрогес і великі теплові електростанції, металургійні заводи. У 1948 р. машинобудівних заводів працювало більше, ніж до війни. Розвиток важкої промисловості відбувався за рахунок легкої, сільського господарства, науки і культури, які фінансувалися за залишковим принципом. Посилилася диспропорція в розвитку промисловості на користь галузей воєнно-промислового комплексу. Досягнення науково-технічного прогресу впроваджувалися повільно. Підприємства працювали за старими технологіями, надзвичайно високими були енерго- і матеріаломісткість виробів. Цим було обумовлене технічне відставання Радянського Союзу від Заходу.

Важливим джерелом відбудови став героїчний ентузіазм народу. Майже 90 % працюючих були охоплені різними формами соціалістичного змагання.

1950 р. важка промисловість перевершила, а легка — ледве досягла 80 % довоєнного рівня. Україна знову зайняла традиційне місце паливно-металургійної бази Радянського Союзу.

У надзвичайно складних умовах проходила відбудова сільського господарства. Скоротилися посівні площі, не вистачало робочих рук, техніки, коней. Важким було становище селян: мізерна оплата праці, високі податки на підсобне господарство, селяни не мали паспортів, на них не розповсюджувалося пенсійне забезпечення, виплати по тимчасовій непрацездатності. Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми і складала не більше 7 % загального обсягу асигнувань. Здійснювалася політика «ножиць цін» стосовно сільського господарства: державні заготівельні ціни залишилися

на рівні 1928 р., хоча ціни на промислову продукцію зросли у 20 разів. На кінець 1950 р. сільське господарство не досягло довоєнного рівня.

Голод 1946—1947 рр.

У період повоєнного відновлення господарства в Україні знов стався голод. Причинами цього явища стали:

- повоєнна розруха;
- відновлення важкої промисловості за рахунок сільського господарства;
- запровадження для селян величезних податків (навіть на фруктови дерева);
- розширення посівних площ і виконання планів хлібозаготівлі за будь-яку ціну;
- посуха 1946 р., що викликала неврожай усіх сільськогосподарських культур.

Голод охопив більшість східних і частину південних областей України. Хлібозаготівельна кампанія проводилася під гаслом «Боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм!»

У роки голоду радянське керівництво надавало «інтернаціональну допомогу» країнам Східної Європи, у яких був встановлений соціалістичний лад, а також Франції, яка була союзницею в розгромі нацистської Німеччини. Із Радянського Союзу ешелонами вивозився хліб до цих держав. У цей час у містах діяла карткова система забезпечення населення хлібопродуктами. Селяни ж не мали й цього. Голодуючих називали «колгоспниками, які мають гострі нестатки». У результаті голоду в Україні померло близько 1 млн осіб.

Грошова реформа 1947 р.

З метою зміцнення фінансової системи (скорочення грошової маси, випущеної під час війни) у грудні 1947 р. було здійснено грошову реформу. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 1 : 10. Вклади в Ощадбанку до 3 тис. крб переоцінювалися 1 : 1, від 3 до 10 тис. — із розрахунку 3 : 2, а понад 10 тис. крб — зменшувалися наполовину.

Грошова реформа привела об'єм грошової маси, що перебувала в обігу, у відповідність з потребами господарства. Але вона призвела до конфіскації грошей у тих, хто заощадив певні суми. Особливо боляча реформа вдарила по селянству, яке знову було ошукане державою. В умовах повної відсутності установ Ощадбанку на селі, обмін готівкових грошей, що зберігалися у селян вдома, здійснювався за не вигідним співвідношенням.

Культурне життя в Україні

Відродження культурного життя в Україні в повоєнні роки було пов'язане з великими труднощами. В умовах відновлення важкої промисловості

й нарощування військового потенціалу країни катастрофічно не вистачало коштів на соціально-культурну сферу.

Після війни починає відновлюватися система народної освіти. Набувають поширення вечірня й заочна форми навчання. У 1953 р. було введено обов'язкову семирічну освіту для дітей. Тривала русифікація шкіл і освіти загалом. Комуністична партія прагнула зберегти й посилити свій контроль над учнівською молоддю.

Відновили роботу вищі заклади освіти: Київський, Харківський, Одеський університети (усього 154 вищі заклади освіти). У повоєнні роки було відновлено роботу науково-дослідних інститутів. Академію наук УРСР очолював видатний учений О. Палладін. У 1946 р. в Україні почав діяти перший в СРСР атомний реактор.

Українська культура збагатилася художніми творами вже відомих авторів: Остапа Вишні, М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини, Ю. Яновського, А. Малишка.

В Україні діяли три кіностудії — Київська, Одеська, Ялтинська. Розвивалася творча самодіяльність: проводилися концерти, виставки, огляди-конкурси тощо.

У повоєнні роки посилювався тиск сталінського режиму на інтелігенцію. Й. Сталін доручив керівництво культурою секретареві ЦК ВКП(б) з ідеології А. Жданову. Тому період від 1946 до 1949 р. в історії культури й науки пізніше стали називати «ждановщиною», маючи на увазі час посиленого втручання сталінського режиму до сфер ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства. В Україні велася боротьба з «буржуазним націоналізмом» і «космополітизмом».

Розвиткові біологічної науки заважала «лисенківщина». Т. Лисенко був президентом Всесоюзної академії сільськогосподарських наук; з його діяльністю була пов'язана ідеологізація науки. Генетика й кібернетика оголошувалися «лженауками». Було ліквідовано механізм використання досягнень фундаментальної біології в сільськогосподарській і медичній практиці. Репресій зазнали відомі біологи Д. Третьяков, І. Поляков, С. Делоне та інші.

У період 1946—1951 рр. було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Першими були постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», спрямовані, зокрема, проти творчості А. Ахматової й М. Зощенка. Ідеологічних репресій зазнали журнали «Перець», «Вітчизна». Подібно до цього була прийнята й постанова «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР та заходи для його поліпшення». Почалися цькування працівників мистецтва «на музичному фронті», критика «безпартійних пейзажів», були розгромлені Інститут історії України в системі АН УРСР і українська історична школа, створена

М. Грушевським. Були репресовані діячі єврейської культури (справа «Єврейського Антифашистського комітету»).

Вчені й письменники, композитори й художники практично не мали на той час можливості творити нове, оригінальне, живе. Соціалістичний реалізм став єдиним методом творчого сприйняття й відображення світу. Західноєвропейська література сприймалася як література деградації та занепаду. Основою мислення талановитих діячів науки й культури мала стати «партійність». Вважалося, що той, хто не знайомий із творами Сталіна, не може бути творцем. Учені, письменники, художники й композитори повинні були опікуватися соціалістичний лад у всіх його проявах.

Отже, історичний розвиток України в 1945—1953 рр. відбувався за умов посилення сталінського тоталітарного режиму. Відбудова народного господарства не призвела до зростання життєвого рівня населення і відклала вирішення соціальних проблем на наступні десятиліття. Об'єднання етнічних українських земель у межах однієї держави, вихід України на міжнародну арену не принесли українцям реального суверенітету. Будь-які прояви патріотизму стосовно України, а не до СРСР у цілому, вважалися проявами «буржуазного націоналізму» й призводили до репресій з боку уряду.

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (середина 1950 — середина 1960-х рр.)

Суспільно-політичне життя в Україні

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. У керівництві партії розгорнулася боротьба за владу. Першим секретарем ЦК КПРС у 1953 р. став **Микита Хрущов**.

Прихід до влади Хрущова викликав зміну партійного керівництва на місцях. В Україні накреслився процес українізації керівництва республіки. Першим секретарем ЦК КПУ став О. Кириченко, другим секретарем — М. Підгорний. З ім'ям М. Хрущова пов'язаний процес десталінізації радянського суспільства, який припинив масові репресії проти власного народу і розпочав реабілітацію незаконно репресованих партійних, державних працівників, діячів науки й культури (В. Затонський, Є. Квірінг, С. Косіор, П. Постишев, Ю. Коцюбинський, Г. Косинка, М. Куліш). Були реабілітовані маршали Радянського Союзу В. Блюхер, А. Єгоров, М. Тухачевський, командарми І. Уборевич та Й. Якір.

Протягом 1953—1955 рр. було переглянуто основні політичні справи повоєнного часу, проведені

за часів сталінського режиму. Характерною рисою десталінізації стали послаблення тюремно-табірного режиму, амністія німецьких військовополонених, частини українських колабораціоністів (тих, хто співробітничав з окупантами в роки війни), членів ОУН—УПА.

1954 р. НКВС був реформований у Комітет державної безпеки (КДБ). В Україні його очолював В. Нікітченко. КДБ переглядав заведені раніше політичні справи.

У лютому 1956 р. в Москві відбувся XX з'їзд КПРС. На закритому засіданні М. Хрущов виступив із доповіддю «Про культ особи та його наслідки» (пізніше вийшла Постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», опублікована в газетах). У доповіді М. Хрущова було наведено кричущі факти беззаконня і сваволі сталінського режиму в 1930 — на початку 1950-х рр., йшлося про трагедію початкового періоду Великої Вітчизняної війни, депортацію малих народів (у тому числі кримських татар, караїмів); Й. Сталін був представлений жорстоким тираном і диктатором. Ця доповідь повністю була опублікована в засобах масової інформації лише в роки перебудови.

Із вулиць і майданів прибирали портрети й погруддя Й. Сталіна. У листопаді 1961 р. Сталінську область перейменували в Донецьку, а обласний центр Сталіне — у Донецьк.

Проте десталінізація мала незавершений характер. Партійне керівництво не зважилося глибоко проаналізувати сутність тоталітарного ладу, виявити причини формування режиму особистої влади Й. Сталіна. Політика комуністичної партії вважалася правильною, а соціально-політичні деформації пов'язувалися лише зі зловживаннями владою з боку особисто Й. Сталіна і його найближчого оточення.

В Україні відбувався процес лібералізації суспільно-політичного життя. УРСР стала одержувати певні політичні дивіденди як одна з найрозвиненіших республік СРСР. За часів М. Хрущова половину вищого партійного керівництва склали вихідці з України. У 1954 р. пройшли урочистості, присвячені 300-річчю приєднання України до складу Росії. Почалося переписування історії України, яка стала вважатися складовою частиною історії Росії; з'явилося поняття «возз'єднання України з Росією». У лютому 1954 р. за рішенням Президії Верховної Ради СРСР зі складу РСФСР до складу УРСР було передано Крим.

Письменник Ілля Еренбург назвав період у суспільно-політичному житті країни кінця 1950 — середини 1960-х рр. «відлигою». Зміни, що відбулися, сприяли прогресивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін призвели до того, що сутність політичного режиму майже не змінилася. Довести реформи до кінця й докорінно оздоровити суспільство не вдалося.

Спроби реформування економіки України наприкінці 1950 — у першій половині 1960-х рр.

У середині 1950-х рр. нове керівництво СРСР на чолі з М. Хрущовим розпочало спроби реформувати командно-бюрократичну систему. Однак ці спроби не дали позитивного результату, й економіка продовжувала зазнавати серйозних труднощів.

У середині 1950-х рр. СРСР увійшов в епоху науково-технічної революції (НТР). Особливістю НТР в СРСР було те, що вона відбувалася переважно в галузях військово-промислового комплексу. У промисловості почали застосовувати радіотехніку, електроніку, ЕОМ, штучні матеріали із заданими властивостями.

Протягом цього періоду було побудовано найбільші гідроелектростанції Дніпровського каскаду — Дніпродзержинську, Каховську і Кременчуцьку. Уведено до ладу Ворошиловградську, Миронівську, Придністровську, Старобешівську та інші ТЕС.

Відбувалося інтенсивне спорудження шахту Донбасі. Були освоєні нові вугільні райони — Львівсько-Волинський, Дніпровський. Розроблялися нові газові родовища — Шебелинське в Харківській області, Радченківське в Полтавській. Унаслідок цього центр газовидобутку перемістився із західних областей України до східних.

Швидкими темпами розвивався Криворізький залізорудний басейн. У 1955 р. став до ладу найбільший в Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат.

В Україні були збудовані унікальні за розмірами доменні печі й мартени, використовувалася новітня технологія (завод «Криворіжсталь»).

За умов НТР відставання хімічної промисловості позначилося на розвитку військово-промислового комплексу. Були збудовані підприємства хімічної промисловості. В Україні це — Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод.

На Харківському авіазаводі виробляли пасажирські літаки ТУ-104, потім ТУ-124, на Київському — турбогвинтовий літак АН-24.

Харчова й легка промисловість набули меншого розвитку. Товари народного споживання виробляли також підприємства важкої промисловості.

У 1957 р. почалася реформа керівництва народним господарством. Було ліквідовано міністерства і створено Ради народного господарства — раднаргоспи. Керівництво економікою з центру за галузевим принципом було замінено місцевим керівництвом з області. Метою адміністративної реформи було наближення органів керівництва до місць виробництва, щоб підняти ініціативу і зміцнити економічні зв'язки всередині регіонів. В Україні було створено одинадцять економічних районів.

Одним зі способів реформування економіки стала відмова від п'ятирічного планування і прийняття семірічного плану (1959—1965 рр.).

Реформа мала позитивні результати, але були й негативні наслідки: послаблення єдиної технічної політики, порушення загальносоюзних зв'язків. У 1965 р. раднаргоспи було ліквідовано.

У 1950-ті рр. відбувалися численні пленуми ЦК партії, де обговорювалися проблеми сільського господарства, відставання якого ставало загрозливим. Уперше було запроваджено грошове авансування праці колгоспників. Тепер вони одержували гроші щомісяця.

У 1954 р. почалося освоєння цілинних земель у Казахстані, Поволжі, на Уралі, Північному Кавказі, куди поїхали добровольцями 500 тис. осіб. Серед них було багато жителів України. Спочатку освоєння цілини дало гарні результати, але до початку 1960-х рр. земля, що постійно видувалася вітрами, перестала давати великі врожаї.

Після візиту до США (1959 р.) М. Хрущов дійшов висновку, що розв'язати зернову проблему можна за допомогою широкої культивуації кукурудзи. Як правило, за рахунок скорочення посівів інших культур почалося розширення посівів кукурудзи, навіть у регіонах, не придатних для вирощування цієї теплолюбної культури. У результаті часто не було не тільки кукурудзи, але й вівса та жита. Незабаром було висунуто план наздогнати й перегнати Америку за виробництвом молока, масла та м'яса, для цього необхідно було збільшити виробництво цих продуктів у три рази.

В умовах адміністративної чехарди розповсюдження набула практика приписок, фальшивих звітів про «виконання й перевиконання плану».

На початку 1960-х рр. сільське господарство опинилося на межі кризи. Починаючи з 1962 р. стали зростати ціни на м'ясо й масло, почалися серйозні перебої у постачанні хліба.

М. Хрущов зважився на нове реформування економіки. Були відроджені міністерства, створена Вища рада народного господарства, яка зосередила у своїх руках усі важелі керівництва промисловістю та будівництвом на території СРСР.

1962 р. доктор економічних наук, професор Харківського інженерно-економічного інституту А. Ліберман запропонував М. Хрущову поєднати директивне планування з об'єктивними закономірностями ринкової економіки. **Програма виведення економіки з кризи**, подана в статті А. Лібермана «План, прибуток і премія», передбачала такі заходи:

- побудова системи планування і оцінювання підприємств, упровадження нової техніки, поліпшення якості продукції з метою ефективності виробництва;
- збереження централізованого керівництва;
- розширення прав підприємств у витраті фондів на потреби колективного й особистого заохочення;
- гнучке ціноутворення на нові вироби підприємств.

М. Хрущов не поділяв поглядів автора, але й не заборонив опублікувати статтю в газеті «Правда».

Стаття А. Лібермана поклала початок економічній дискусії. Її пропозиції, що мали практичний характер, були підтримані вченими й господарниками.

За Хрущова відбувся підйом життєвого рівня населення: до 7 годин скоротився робочий день, зросла заробітна платня, був скасований випуск обов'язкових облігацій держпозик. Почалося масове житлове будівництво. Родини стали одержувати окремі квартири. Продовжувалася газифікація міст. Колгоспники одержали паспорти і право вільно пересуватися країною.

Але реформування народного господарства було приречене на невдачу, оскільки зводилося до адміністративних методів керівництва, економічні закони ігнорувалися. Проведена 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, призвела до зростання цін. По країні прокотилася хвиля протестів, а в 1962 р. у Новочеркаську відбулися страйки робітників, розстріляні військами. Після посухи 1963 р. виникла продовольча криза, населення було поставлене на межу голоду. Із цього часу Радянський Союз почав закуповувати зерно за кордоном, були введені картки на хліб. Невдоволення народу зростало.

За цих умов з ініціативи найближчого оточення М. Хрущова, у тому числі М. Підгорного і П. Шелеста, пленум ЦК КПРС (жовтень 1964 р.) звільнив М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний **Леонід Брежнєв**.

Реформи М. Хрущова мали багато позитивних моментів, але внаслідок їх половинчатості і непослідовності кардинальних змін в економіці та інших сферах суспільного життя не відбулося. Серія соціально-економічних програм була науково необґрунтованою і нерідко межували з авантюризмом. Перетворення хрущовського періоду були поверховими, не торкнулися основ існуючої за Сталіна системи.

Культура і духовне життя в Україні. Виникнення дисидентського руху

У 1958 р. в СРСР була проведена шкільна реформа: уведена обов'язкова 8-річна освіта, учні мали одержувати загальноосвітні й технічні знання; були створені школи робітничої і сільської молоді; створювалися школи-інтернати для дітей-сиріт, дітей-інвалідів. Збільшився прийом студентів до педагогічних вузів. У 1959 р. було прийнято новий шкільний закон, який надавав право батькам в Україні обирати мову навчання для своїх дітей. На практиці цей закон сприяв процесу русифікації України.

Науковим центром республіки залишалася Академія наук, що складалася з шести центрів і поєднувала близько 80 науково-дослідницьких установ.

Творчу активність української інтелігенції стимулювала поява суспільно-політичних, наукових

і літературних журналів: «Прапор», «Український історичний журнал», «Всесвіт», «Знання та праця», «Народна творчість та етнографія» та інші.

Розвитку української літератури сприяли твори М. Рильського, М. Стельмаха, О. Гончара, які були відзначені Ленінською премією за видатні заслуги в галузі літератури. У цей період у літературу прийшло нове покоління українських письменників, художників — В. Симоненко, М. Вінграновський, Л. Костенко, Б. Олійник, І. Драч, В. Коротич, І. Світличний, І. Дзюба, П. Заливаха, А. Горська та інші.

У період хрущовської «відлиги» пробуджується громадянська активність і національна самосвідомість українського суспільства. У Києві центром духовного життя був клуб творчої молоді «Супутник», президентом якого був Л. Танюк, активними членами — І. Драч, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська та інші. У Харкові демократично налаштована інтелігенція гуртувалася навколо поета Б. Чічібабіна. Діяльність творчої інтелігенції України сприяла проведенню в 1963 р. конференції з питань культури української мови. Учасники конференції торкалися питань розширення української мови в усіх сферах державного і громадського життя, подолання мовного нігілізму.

У середині 1950 — середині 1960-х рр. знову посилилася антирелігійна кампанія. Якщо 1954 р. в Україні було закрито 64 церкви, то в 1962 р. їхня кількість досягла 1144.

В Україні зароджується **дисидентський рух**. Поява дисидентів стала відповіддю на деформацію радянської політичної системи, на порушення прав і свобод громадян УРСР. **Дисиденти** (у перекладі з латинської мови «незгодні») — група людей, що дотримуються інших, відмінних від державної ідеології поглядів на найважливіші суспільно-політичні, економічні й культурні проблеми держави. В Україні дисидентами стали генерал П. Григоренко, юрист Л. Лук'яненко, науковець М. Горинь, літератор В. Марченко, поет В. Стус, художниця А. Горська, а також В. Чорновіл, О. Заливаха, М. Руденко, Ю. Литвин, В. Мороз та багато інших.

Були створені легальні й підпільні організації, метою діяльність яких стала ліквідація диктату союзнного центру й забезпечення вільного розвитку національних відносин, української культури, мови, звичаїв. Найбільш відомими з них були Об'єднана партія звільнення України (1953—1959 рр.), Український національний комітет, Український національний фронт, а також створений 1959 р. Український робітничо-селянський союз на чолі з Л. Лук'яненком. Союз ставив за мету вихід України зі складу СРСР мирним шляхом. Дисидентські групи були засновані в основному в Західній Україні. Їх лідерами стали молоді галицькі українці, виховані на традиціях ОУН-УПА. До складу груп входили студенти, робітники, інтелігенція. Вони поширювали літературу, видавали підпільні журнали, підтримували зв'язки з підпільною греко-католицькою церквою.

Влада, вбачаючи в діяльності дисидентів серйозну загрозу існуючому режиму, почала застосовувати до них арешти та судові процеси за статтею «зрада Батьківщині». У 1961 р. були арештовані Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вирун та інші. У травні 1961 р. у Львові почався закритий судовий процес над Українським робітничо-селянським союзом, на якому Л. Лук'яненко «за зраду Батьківщині» був засуджений спочатку до вищої міри покарання, а пізніше вирок було замінено 15-річним засланням. Подібній розправі були піддані учасники Українського національного фронту Д. Квецько, З. Красовський.

Отже, економічні реформи часів хрущовської «відлиги» передбачали вступ країни до епохи НТР. Реформа мала короткочасний успіх, оскільки збереглися принципи соціалістичного господарювання: тверде планування, жорстка централізація, адміністрування, бюрократизм. Лише соціальна політика мала позитивні результати.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Україні дозволила самовизначитися творчій інтелігенції. Сформувався нове покоління — «шістдесятники», широко представлене діячами науки, літератури, мистецтва, музики, кінематографії. Вони виступали за оновлення радянського суспільства, відродження української мови й культури, зростання національної самосвідомості, розвиток ідей гуманізму. Разом з тим суперечливий і непослідовний курс партійного керівництва в здійсненні реформ привів до виникнення дисидентського руху. Його метою було захист прав людини, боротьба проти русифікації, національне відродження України.

УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1965—1985 рр.)

Економічний розвиток

Усунення М. Хрущова від влади означало відмову від реформ і лібералізації. В Україні, як і в Радянському Союзі загалом, настало двадцятиліття панування консервативних сил. Після усунення М. Хрущова суть консервативного курсу нового керівництва визначалася як «стабілізація», яка стало своєрідним символом брежнєвської епохи. Система втратила два важливі стимули розвитку економіки: зі смертю Сталіна — страх перед репресіями, з усуненням Хрущова — ентузіазм і романтичну віру в переваги соціалізму.

Від 1965 р. почалося здійснення економічної реформи з метою прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації розвитку народного господарства СРСР. Реформа в сільському господарстві передбачала: підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію; встановлення

твердих планів закупівлі сільськогосподарської продукції (за здану понад план продукцію встановлювалася надбавка у розмірі 50 % від закупівельної ціни); перерозподіл національного доходу на користь сільського господарства; заходи щодо розвитку соціальної сфери села. Істотних змін в аграрній політиці не відбулося — реформа лише дещо оновила колгоспну систему. Усе це сприяло створенню достатнього обсягу продовольства і сировини для промисловості. Для забезпечення населення продовольством держава змушена була закуповувати хліб за кордоном. Для України було характерним безгосподарне використання земель, відведення найродючіших ґрунтів під індустріальну забудову, бездумні програми хімізації, меліорації та будівництва штучних водойм.

Реформа в промисловості передбачала перехід від адміністративних до економічних методів управління і включала переведення підприємств на госпрозрахунок, оцінку діяльності підприємств за обсягами не валової, а реалізованої продукції, створення на підприємствах фондів матеріального стимулювання. Паралельно здійснювалася централізація управління економікою: замість республіканських раднаргопів, створених Хрущовим, відновлювалася система управління через союзні та союзно-республіканські міністерства. Майже 95 % підприємств України знову були підпорядковані Москві.

На першому етапі проведення реформи забезпечувалися відносно високі темпи розвитку промисловості. Економісти називали восьму п'ятирічку (1966—1970 рр.) «золотою». В Україні основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 разу, а національний прибуток — на 30 %.

Проте, на початку 1970-х рр. з'явилися симптоми, які свідчили, що реформа зазнала краху. Це трапилося через те, що вона не торкалася основ адміністративно-командної системи, не мала комплексний характер, не змінювала структурної та інвестиційної політики. Партійно-державний апарат не бажав відмовлятися від звичних методів управління економікою. Від початку 1970-х рр. темпи економічного зростання неухильно уповільнювалися. Відставання в науково-технічному і технологічному прогресі від розвинених країн Заходу набуло хронічного необоротного характеру. Через недоліки заходів щодо матеріальної зацікавленості трудящих низькими були продуктивність праці та якість вітчизняних товарів.

Справжньою соціальною хворобою стало щорічне збільшення бюрократичного апарату. Управлінці під страхом уповільнення кар'єри й позбавлення численних пільг для вищих чинів лякалися змін, убачали в них загрозу своєму пануванню, тому виступали проти реформ. Орієнтація чиновників на «команду зверху» спричинювали безініціативність, безгосподарність і безвідповідальність, усе більше заявляли про себе корупція, організована злочинність і «тіньова» економіка.

В Україні все чіткіше проявлялася притаманна колонії структура економіки, що характеризувалася перевагою паливних і сировинних галузей. На споживчий ринок працювало менше 30 % потужностей української промисловості. Економічний потенціал України нарощувався без урахування екологічних факторів. На території нашої держави будувалося вісім АЕС. Україна, яка складала 2,6 % території СРСР, одержувала більше чверті всіх забруднень.

Протягом 1960—1980-х рр. спостерігалася певне зростання добробуту народу, підвищувалася заробітна плата. Проте, цей добробут був відносним. За рівнем життя Україна значно поступалася передовим державам. Існував гострий дефіцит промислових і продовольчих товарів, черги стали ганебною прикметою життя народу. Економічна стабільність забезпечувалася за рахунок розпродажу національних природних багатств — нафти, газу, вугілля, лісу. Населення не знало, що тодішній відносний достаток має тимчасовий характер.

Суспільно-політичне життя. Загострення політико-ідеологічної кризи радянського ладу

Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва СРСР і УРСР була програма КПРС, прийнята ще 1961 р. Основним положенням програми було побудова комунізму в СРСР до 1980 р. Однак у 1970-ті рр. стало зрозумілим, що комунізм побудований не буде. Тоді партійне керівництво висунуло гасло про будівництво «розвинутого соціалізму» — найбільш досконалої форми суспільно-політичного устрою. У суспільстві формувалася ідея про те, що в країні з успіхом вирішуються питання задоволення життєвих потреб людини, розвиваються економіка, наука, освіта, культура і зовсім відсутні соціальні проблеми.

Сподівання прогресивної громадськості на продовження процесу десталінізації не виправдалися. В епоху Брежнєва відбувся поворот до неосталінізму: було відновлено поважне ставлення до Сталіна, порушувалися громадянські права і свободи, демократичній активності людей навішувалася ярлик злочинного інакомислення, здійснювалися незаконні репресії.

1967 р. у структурі КДБ було створено спеціальне «п'яте управління» по боротьбі з «ідеологічними диверсіями». Адміністративно-командна система робила все, щоб із суспільних відносин виключити національний фактор. Цьому підпорядковувалися гасла про зближення і злиття націй, про утворення нової історичної спільності — радянський народ. На практиці це означало тотальну русифікацію України. Українська культура й українська мова опинилися в критичному стані. Спроби українського керівництва діяти без вказівок із Москви розцінювалися як націоналізм і каралися. Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест

(1963—1972 рр.), який проявляв наполегливість у захисті інтересів республіки в економіці, у мовній і культурній сферах, був усунутий з посади. Наступником П. Шелеста став В. Щербицький (1972—1989 рр.) — відданий провідник політичної лінії Москви. Від 1970 р. КДБ республіки очолив В. Федорчук, ініціатор особливо жорстких політичних репресій (КДБ України мав репутацію найбрутальнішого в СРСР). Новим секретарем ЦК КПУ з питань ідеології став В. Маланчук, в Україні було встановлено тотальний ідеологічний контроль. Щербицький здійснив «чистку» КПУ, виключивши із неї близько 37 тис. осіб. Партійно-державне керівництво України взяло курс на зміцнення тоталітарної системи.

Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р., у яких говорилося про демократизацію політичної системи, розширення прав і свобод радянських громадян, рівність націй, розходилися з реальним життям. Конституція формально узаконила безмежну владу комуністичної партії, оголосивши її «ядром політичної системи суспільства». Відбувався процес злиття партійного і державного апаратів. На практиці тільки комуніст міг обіймати високі адміністративні й господарські посади. Тому росла кількість членів КПУ: з 1,2 млн осіб на початку 1960-х рр. до 2,7 млн осіб наприкінці 1970-х рр.

Опозиційний рух в Україні

У 1960—1980-ті рр. було закладено організаційні основи дисидентського руху: зріс його інтелектуальний потенціал, громадянська активність частини інакодумців стала набувати рис суспільного руху, виникають елементи координації цього руху.

У 1965 р. в УРСР за вільнодумство були заарештовані понад 20 осіб. Проти цього необґрунтованого акту виступили І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл, І. Драч, М. Стельмах та інші. Багатьох з них було звільнено з роботи. Того ж року була надрукована робота І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій містився детальний аналіз основних причин, що обумовили акції протесту української інтелігенції. Вона стала своєрідним підсумком діяльності дисидентів у період хрущовської «відлиги», суттєво вплинула на формування ідеологічної концепції національно-визвольного руху.

Українські політичні в'язні написали «Відкритий лист до Організації Об'єднаних Націй». У ньому було викладено ідеї українського дисидентства: протест проти дискримінації українців і безправного становища України в складі СРСР.

Активізації діяльності дисидентів у 1968—1976 рр. сприяли інтервенція радянських військ у Чехословаччину в 1968 р., що викликала хвилюювання і протестів.

У 1970—1972 рр. в Україні самвидавом друкувався «Український вісник», заснований В. Чорноволом, де подавалася інформація про порушення

свободи слова, прав особи й нації, гарантованих Конституцією, про судові й позасудові репресії в Україні, про різні акції протесту.

На нараді з безпеки та співробітництва в Європі в 1975 р. Радянський Союз підписав Гельсінський Акт, який передбачав гарантію громадянських прав і свобод у країнах-учасницях наради. У 1976 р. М. Руденко створив у Києві групу сприяння виконанню Гельсінських угод — **Українську Гельсінську спілку** — першу організовану структуру в українському визвольному русі. До групи увійшли О. Бердник, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Тихий, М. Матусевич та інші. Група збирала матеріали про виконання Гельсінських угод, виступала на захист політв'язнів, підтримувала зв'язок із відомим правозахисником А. Сахаровим, допомагала колишнім репресованим і родинам політв'язнів. Члени групи навіть наважилися діяти легально. У 1976—1979 рр. до групи увійшло 36 осіб. Згодом вони були заарештовані й більшість із них засуджені. О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко і В. Стус загинули.

В Україні було й релігійне дисидентство, пов'язане з вимогою відновити діяльність греко-католицької церкви. З ініціативи його представника Й. Терелі у 1982 р. було створено Комітет захисту УГКЦ із метою легалізації її діяльності в Україні.

Значення дисидентського руху

- Наступ карально-репресивної системи не загальмував розвиток націонал-демократичного руху.
- Свідчив про наявність кризових явищ у радянській системі. Сприяв розхитуванню радянської тоталітарної системи, поширенню і утвердженню в народі демократичних ідеалів.
- Продовжив традиції національно-визвольної боротьби. З'єднав два етапи національно-визвольного руху — середини і кінця ХХ ст.
- Відкривав Україну світові.
- Досвід та ідеологічні напрацювання дисидентів були використані в період перебудови і здобуття Україною незалежності. Із середовища дисидентів вийшла чимала когорта політиків.
- Дисиденти зробили вагомий внесок у сучасну теорію і практику державного будівництва, розвиток української науки і культури.

Дисидентський рух в Україні був виявом національно-визвольного руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного життя. Зусилля й жертви дисидентів не були марними. Ці люди несли народові України правду, відкрили Україну світові. Їхні принципи стали базою для сучасного державного будівництва в незалежній Україні.

Культура й духовне життя України

У роки «застою» культура України розвивалася під впливом тоталітарного режиму.

Провідним науковим центром України в ці роки була Академія наук України на чолі з Б. Патоном. З'явилися роботи істориків М. Брайчевського про

походження Русі, виникнення Києва, Ю. Бадзьо про походження російського, українського і білоруського народів. Вийшли у світ такі багатотомні видання, як «Історія Української РСР», «Історія української літератури», Українська радянська енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України.

Розвивалася українська література: видавалися твори М. Стельмаха, П. Загребельного, І. Білика, Ю. Мушкетика, Д. Павличка, І. Драча, Б. Олійника, Л. Костенко.

У цей період зародився новий напрямок у кіномистецтві — «поетичне кіно». Найбільший успіх мав фільм «Тіні забутих предків» режисера С. Параджанова, а також кінофільми Ю. Ільєнка, К. Муратової, І. Миколайчука, Л. Бикова стали гордістю українського кінематографа.

Позитивні зміни відбулися в розвитку українського театрального мистецтва. Прославили Україну своїми виступами академічні драматичні театри імені І. Франка в Києві, імені Т. Шевченка в Харкові, імені М. Заньковецької у Львові. Славу українському театру принесли Н. Ужвій, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, Б. Ступка, А. Роговцева, В. Дольський та інші талановиті актори.

В образотворчому мистецтві провідними стали теми вітчизняної історії, творчої праці народу. В Україні працювали такі художники, як Т. Яблонська, О. Заливаха, А. Горська, скульптор і живописець І. Гончар.

Зміни в системі освіти посилили процес русифікації. Продовжувала діяти інструкція Міністерства освіти УРСР про вивчення української мови за згодою батьків. Зменшувалася кількість україномовних шкіл, особливо в Криму, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській областях.

Реформа загальноосвітньої школи 1984 р. сприяла процесу ідеологізації та русифікації в Україні. Рівень знань та інтелектуальний розвиток учнів і студентів загалом перевищували показники розвинених країн Заходу. Держава продовжувала суворо контролювати навчально-виховний процес і домагалася необхідної ідейної спрямованості. Ідеологізація негативно вплинула на рівень викладання гуманітарних дисциплін.

Незважаючи на плідну діяльність педагогів-новаторів (В. Сухомлинського, В. Шаталова, М. Щетиніна), процес навчання і виховання був уніфікований. Творчий розвиток особистості обмежувався.

На початку 1970-х рр. після цькування О. Гончара за роман «Собор» починається відкритий перехід до «закручування гайок» в ідеологічній і культурній сферах. Ідеологічного розгрому в Україні зазнали твори М. Вінграновського, В. Шевчука, Ю. Щербака, Р. Андрияшка, В. Дрозда, В. Маняка, І. Чендея та інших літераторів. «Незручних» письменників виключали зі Спілки письменників України. В. Некрасова вислали за кордон. Затягувалося видання творів Л. Костенко «Княжа гора», «Маруся Чурай» та творів інших письменників.

Процеси, що відбувалися в 1970—1980-ті рр. в культурному і духовному житті, мали суперечливий характер. З одного боку, відбувається бурхливий розвиток науки, виникають нові напрямки в кіномистецтві, стають широко відомими імена театральних діячів, письменників, поетів, а з іншого боку, посилюється процес русифікації, наступ центру на права республіки.

РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Перебудова в СРСР і Україна

Причинами перебудови було відставання СРСР за темпами економічного розвитку, ефективності виробництва, продуктивності праці від провідних країн світу, застійні тенденції в соціально-політичній і духовній сферах життя. Загальна криза суспільства загострювалася. Питання змін перетворилося на питання життя чи смерті радянської системи.

Після смерті Л. Брежнєва новим Генеральним секретарем ЦК КПРС став **Юрій Андропов**. Під час його перебування при владі була розроблена програма економічних перетворень. Однак смерть Андропова не дозволила її реалізувати. Із приходом до влади **Костянтина Черненко** про реформи вже не йшлося.

У 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став **Михайло Горбачов**.

Основні напрями реформ

- Демократизація суспільства. Створення правової держави.
- Гласність.
- Реабілітація незаконно засуджених і репресованих за роки радянської влади.
- Утвердження багатопартійності.
- Запровадження інституту президентства.
- Підготовка нового союзного договору.
- Політика нового мислення у зовнішніх відносинах.
- Підтримка демократичних революцій у Східній Європі.

У квітні цього року була розроблена стратегія прискорення соціально-економічного розвитку країни. Сутність започаткованих Генеральним Секретарем перетворень зводилася до омолодження кадрів, альтернативних виборів партійного керівництва, колективізму в прийнятті рішень. Ця стратегія не була реалізована. Темпи росту економіки продовжували знижуватися.

У ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. сталася **аварія на Чорнобильській АЕС** — техногенна катастрофа планетарного масштабу. На станції виникла пожежа, яку першими гасили 28 пожежників (В. Правик, Л. Телятников, В. Кибенок та інші). Радіоактивна хмара поширилася над територією Білорусі, Ру-

мунії, Польщі, Болгарії, Югославії, скандинавських країн, північно-західної частини Росії. Радіоактивні речовини забруднили землю. З'явилася 30-кілометрова «зона відчуження» — територія, яка найбільше постраждала від радіації і була заборонена для проживання. Найбільшого радіоактивного забруднення зазнали Житомирська, Київська, Чернігівська області. Причинами вибуху четвертого енергоблоку Чорнобильської АЕС визнано низьку якість проектування й обслуговування станції. Ця катастрофа наочно продемонструвала широкій громадськості злочинність недбалого ставлення комуністичної влади до господарства й екології.

Новий етап економічних реформ почався в 1987 р. і передбачав розширення самостійності підприємств, відродження приватної власності й кооперативного руху, скорочення кількості міністерств і відомств, інтеграцію СРСР у світовий ринок.

Але економічні реформи другої половини 1980-х рр. зазнали **невдач**. Це було викликано такими **причинами**:

- Відсутність послідовної, адекватної, науково обґрунтованої стратегії розвитку.
- Непослідовність уряду в здійсненні реформ.
- Прагнення поєднати несумісні економічні моделі: адміністративно-командну з повним одержавленням власності та ринкову з приватною власністю та ініціативою.
- Некомпетентне керівництво в проведенні реформ.
- Опір консервативних сил.
- Переважання у промисловості підприємств військово-промислового комплексу.

Проте були створені сприятливі умови для розвитку кооперативного сектора.

На XIX партійній конференції було обговорено хід політичної реформи і взято курс на будівництво «соціалістичної правової держави», поділ влади, розвиток парламентаризму. Був створений новий законодавчий орган — З'їзд народних депутатів СРСР. Вибори стали проводитися на альтернативній основі. У березні 1990 р. III З'їзд народних депутатів запровадив посаду Президента СРСР. Ним став М. Горбачов. Була скасована Стаття 6 Конституції СРСР про керівну ролі КПРС у суспільстві. Розпочався процес формування багатопартійності: виникли Демократична партія Росії, Республіканська партія. На черговому XXVII з'їзді КПРС у 1990 р. усередині партії намітився розкол. Почався масовий вихід з лав КПРС.

Незабаром розпочався процес падіння обсягів виробництва, ріст інфляції, зростання дефіциту бюджету. Золотий запас СРСР із 1985 до 1991 р. скоротився в 10 разів. У країні назривала глибока соціально-економічна криза.

Головною ознакою духовного і культурного життя СРСР у роки перебудови була **гласність** — відкрите обговорення в засобах масової інформації історичного минулого та актуальних проблем сучасності.

В Україні політика перебудови мала свої особливості. Відбувався процес лібералізації суспільно-політичного життя. У 1986 р. з в'язниць було звільнено близько 300 політичних в'язнів, серед них В. Чорновіл, М. Горинь, пізніше Л. Лук'яненко. Із Кримінального кодексу УРСР виключили статті про переслідування з ідейних міркувань. Новим явищем стала політика гласності, що поступово переросла у свободу слова.

Однією зі значних подій періоду гласності наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. стала свобода історичної науки. У світ вийшли численні публікації художніх, філософських творів, які тривалий час залишалися недоступними: секретні протоколи пакту Молотова—Риббентропа, документи про голодомор 1932—1933 рр., Українську революцію 1917—1919 рр., діячів Центральної Ради і Директорії, події громадянської війни в Україні, сталінські репресії, війну в Афганістані. З'явилося неупереджене висвітлення діяльності ОУН-УПА в роки Другої світової війни. Глядачі змогли побачити раніше заборонені й нові фільми — «Тіні забутих предків», «Покаяння», «Холодне літо 53-го» та інші. З'явилися документальні фільми, що розповідали про сувору дійсність минулих років. Були повернуті із забуття романи В. Винниченка, драми М. Куліша, оповідання М. Хвильового, вірші М. Зерова, новели Г. Косинки. Гласність допомогла з'явитися на світ творам наших сучасників — В. Симоненка, Л. Костенко, Є. Сверстюка, І. Дзюби, І. Драча. Багато письменників у період гласності звернулися до публіцистики, поклавши початок екологічній тематиці (С. Плачинда, Ю. Щербак). М. Жулинський розгорнув публікацію забутої спадщини, ліквідацію «білих плям» в українській літературі. Нові телевізійні передачі пробуджували інтерес до української історії.

Були створені умови для підвищення ролі української мови в житті республіки. Відомі письменники Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Д. Павличко виступили за обов'язкове вивчення української мови в школах, проти «духовного Чернобиля».

У 1987 р. в Києві був створений Український культурологічний клуб (УКК). Учасники клубу проводили дискусії щодо закритих сторінок радянської історії, обговорювали проблеми української культури і мови. Відчуваючи тиск із боку влади через опозиційність режиму, УКК саморозпустився.

Восени 1987 р. у Львові виникло «Товариство Лева» — молодіжна організація, що об'єднувала людей різних політичних поглядів і культури.

У 1988 р. в Україні масово створюються нові суспільні неформальні об'єднання: студентська організація «Громада» в Київському університеті, «Товариство української мови ім. Т. Шевченка» у Львові, а також «Спадщина», Союз незалежної української молоді, Демократичний союз студентів, Студентське братерство.

Навесні 1989 р. у Києві виникло товариство «Меморіал». До нього входили письменники, художники, кінематографісти, театральні діячі, що

виступали за реабілітацію жертв сталінських репресій в Україні.

Із виникненням в 1988 р. опозиційних КППР рухів в Україні починає формуватися багатопартійність. Головною метою демократичних сил було створення широкого об'єднання на зразок народного фронту. Восени 1988 р. діяло ряд самостійних об'єднань («Народний Рух за перебудову» тощо).

У березні-квітні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. У результаті виборів Демократичний блок України, у якому Рух був головною силою, створив парламентську опозицію — Народну Раду. Восени 1989 р. відбулася зміна партійного керівництва УРСР: В. Щербицького на посаді змінив В. Івашко.

Політичні реформи не підкріплювалися економічними, соціальна криза загострювалася. Перебудова не досягла своєї мети, але на тлі послаблення тиску офіційної цензури мали можливість відкрито заявити про себе демократичні національні сили в Україні, що виступили за забезпечення реального, а не лише декларованого суверенітету республіки.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла документ великої історичної ваги — **Декларацію про державний суверенітет України**. Суверенітет передбачає верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади в межах території України. Відтепер Україна проголошувалася незалежною державою в зовнішніх відносинах.

Декларацією визнавалося право української нації на самовизначення, держава повинна була захищати й охороняти національну державність українців. Єдиним джерелом державної влади визнавався народ, а Верховна Рада УРСР могла виступати від його імені. У документі йшлося про принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Генеральний прокурор мав здійснювати контроль над виконанням законів.

Територія України проголошувалася недоторканною. Уперше після багаторічного замовчування Декларація визнавала невід'ємні права і свободи людини. Вона складається з 10 розділів. У розділі про економічну самостійність проголошувалося, що «земля, її надра, повітряний простір, водні й інші природні ресурси є власністю українського народу, тобто громадян усіх національностей України».

Декларація повинна була забезпечувати національно-культурне відродження українського народу і задовольняти національно-культурні, духовні й мовні потреби українців, що проживають за межами України.

Передбачалося створення власних збройних сил. Україна брала зобов'язання не поширювати, не виготовляти й не нарощувати ядерну зброю. Одним із ключових пунктів — «Екологічна безпека» — пе-

редбачалося створення національної комісії для радіаційного захисту населення, що було необхідно у зв'язку з аварією на ЧАЕС.

Майбутня зовнішня політика України, визначена Декларацією, вбачалася як нейтральна, першочерговим її завданням визначалося забезпечення національних інтересів України.

Декларація про державний суверенітет не мала статусу конституційного акту й тому залишилася планом на майбутнє, побажаннями для майбутньої зовнішньої і внутрішньої політики.

Історичне значення Декларації про державний суверенітет

- Суверенітет офіційно визнано необхідною умовою подальшого розвитку української нації.
 - Визначено основні напрямки досягнення реального суверенітету.
 - Закладено основи майбутньої незалежності держави, зроблено перший крок на шляху до неї.
- Незабаром після прийняття Декларації Верховна Рада розглянула заяву В. Івашка і задовольнила його прохання про відставку. 18 липня 1990 р. Головою ВР УРСР було обрано Л. Кравчука.

Спроба державного перевороту у серпні 1991 р. Здобуття Україною незалежності

У 1991 р. Україна зазнала кризи, пов'язаної з надзвичайно гострим протистоянням між старими соціально-політичними структурами і вже глибоко зміненим суспільством. Зростали вимоги прискорити реформування суспільства, швидше ліквідувати віджиті структури, зміцнити процеси демократизації та державотворення. З іншого боку, посилилися спроби зберегти панування КППС, яка керувала від імені народу, не отримавши на це повноважень, зберегти панування партійно-бюрократичних структур, панівне становище військово-промислового комплексу.

Боротьба точилася навколо підписання нового союзного договору, що передбачав створення «реальної федерації рівноправних республік». В Україні ця ідея була зустрінута неоднозначно. Окремі статті нового союзного договору суперечили Декларації про державний суверенітет України: обмеження прав республіки, союзні органи влади мали великі повноваження у фінансовій політиці, міжнародних відносинах; передбачалося верховенство союзних законів над республіканськими.

Аби запобігти розпаду СРСР, союзне керівництво на чолі з М. Горбачовим намагалося якнайшвидше підписати новий союзний договір. Улітку 1991 р. у підмосковному Ново-Огарьово відбулися переговори президента СРСР М. Горбачова з керівниками дев'яти союзних республік, включаючи й Україну. Попереднє підписання договору планувалося провести наприкінці літа 1991 р.

Але 19—21 серпня 1991 р. в СРСР було здійснено спробу державного перевороту. Президент

СРСР М. Горбачов був ізольований на дачі «Форос» у Криму і відсторонений від влади. Організаторами закомітоту був створений **Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС)** у складі Г. Янаєва, В. Павлова, Д. Язова, В. Крючкова, Б. Пуго, О. Бакланова, Д. Стародубцева. До Москви вводилися війська. На території СРСР на шість місяців був оголошений надзвичайний стан.

Свої дії члени ДКНС мотивували тим, що вони йдуть назустріч народу, прагнуть забезпечити законність і правопорядок у СРСР, запобігти загальнонаціональній катастрофі. Насправді це була спроба консервативних політичних сил знищити демократичні перетворення, повернути країну до періоду «застою», зупинити рух народів СРСР до незалежності.

Офіційний Київ зайняв вичікувальну позицію. Проти дій ДКНС найбільш рішуче виступили демократичні сили: Рух, нові політичні партії.

Депутати-опозиціонери української Верховної Ради — Народна Рада і представники демократичних організацій України — визнали дії ДКНС антиконституційними, спрямованими на відновлення необмеженої диктатури КППС. Народна Рада закликала депутатів Верховної Ради зібратися на надзвичайну сесію, а військовослужбовців — захистити свій народ і не виконувати наказів путчистів.

На захист ДКНС виступили більшість членів КППС. Вони закликали пересічних комуністів підтримати дії путчистів. Але народ не пішов за змовниками. У Москві відбулися зіткнення. Росіяни підтримали Б. Єльцина, який тимчасово взяв на себе функції Президента СРСР. Армія теж не підтримала путчистів. 21 серпня змовники визнали свою поразку.

Підсумком цих подій для України стало прийняття 24 серпня 1991 р. **Акту проголошення незалежності України**, у якому зазначалося: «Територія України є неподільною і недоторканою. Відтепер на території України діючими є винятково Конституція і закони України». 1 грудня 1991 р. був проведений всеукраїнський референдум про підтвердження незалежності України. Майже 90,3 % громадян, що брали участь у референдумі, висловилися за незалежність України. У цей же день відбулися вибори президента України. Ним став **Леонід Кравчук**. На карті світу з'явилася нова самостійна демократична держава — Україна, яка пройшла складний і суперечливий шлях до незалежності.

УКРАЇНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Економічний розвиток

На економіку України руйнівний вплив мала загальна економічна криза, що охопила СРСР, розпад загальносоюзного економічного комплексу. У момент проголошення незалежності Україна виявилася немічною і деформованою в економічному

відношенні: 95 % підприємств підпорядковувалися Москві, майже 80 % усього виробництва не мало завершеного технологічного циклу, термінової заміни вимагали 40 % технологічно застарілих машин і устаткування. Криза охопила промисловість і сільське господарство. Верховна Рада змінила чотири уряди — В. Масола (травень—жовтень 1990 р.), В. Фокіна (листопад 1990—жовтень 1992 р.), Л. Кучми (жовтень 1992—вересень 1993 р.), Л. Кравчука — Ю. Звягільського (вересень 1993—червень 1994 р.), розглянула сім програм виходу з кризи. Але жодна з них реально не була втілена в життя. Основними причинами стали нерішучість і половинчастість програм, непродуманість програм соціального захисту людей, що робило реформи непопулярними.

Із 1990 до 1994 р. валовий національний продукт скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, національний доход — на 54 %. У 1994 р. спад промислового виробництва України досяг 27,7 %. У другій половині 1993 р. рівень інфляції в Україні був найвищим у світі й перевищував показники часів світових війн. Відбулося нечуване для мирного часу падіння рівня життя основної маси населення (близько 64 % його опинилося за межею бідності).

Ця ситуація потребувала рішучих невідкладних заходів. Вони були викладені в Посланні щойно обраного Президента України **Леоніда Кучми** до Верховної Ради «Шляхом радикальних економічних реформ» у жовтні 1994 р. і отримали схвалення. Основними напрямками та пріоритетними завданнями **нової соціально-економічної стратегії** були:

- фінансова стабілізація, що включає зниження податків, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи;
- регульована та контрольована з боку держави поетапна лібералізація цін;
- докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки, яка має базуватися на приватному секторі;
- децентралізація управління економікою;
- лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків;
- реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя проявилися ознаки економічної стабілізації. В основному було подолано падіння виробництва валового внутрішнього продукту. Обсяг промислового виробництва зріс на 4,3 %. На 7,5 % зросли обсяги житлового будівництва. Намітилася позитивна тенденція скорочення дефіциту Державного бюджету України. Було досягнуто відносно низький рівень інфляції.

У другій половині 1990-х рр. було сформовано основні атрибути національної економіки: грошову, фінансову, платіжну, податкову, митну, банківську системи. Відбувся перелам у реформуванні відносин власності, утвердженні механізмів приватної власності, розширенні корпоративного та приват-

ного секторів економіки. Майже 6,1 млн громадян отримали земельні паї, обсяг яких становить більше половини земельних угідь країни. В основному було завершено приватизацію присадибних ділянок, їх власниками стали близько 11 млн громадян. В Україні утверджено ринкові механізми ціноутворення, запроваджено ліберальний режим зовнішньої торгівлі. Це забезпечило подолання хронічної дефіцитності національної економіки, обумовило товарну насиченість ринку. Україна в 1999 р. вперше зробила реальний крок виходу із затяжної кризи, на практиці почала реалізовуватися модель відкритої конкурентної економіки. Водночас, соціально-економічна ситуація залишалася складною і неоднозначною.

Пріоритети подальших перетворень в Україні на наступні п'ять років знайшли своє відображення у Посланні Президента України до Верховної Ради (лютий 2000 р.) «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000—2004 рр.». Основним завданням України Президент визначив реалізацію політики економічного зростання. Було поставлено за мету забезпечити зростання в 1,3—1,4 разу реальних доходів населення, продуктивну зайнятність та створення 1 млн нових робочих місць, поступово підвищити мінімальний рівень трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму.

Відповідно до стратегічного курсу Президента України, викладеного у Посланні, уряд В. Ющенка розробив програму діяльності «Реформи заради добробуту», схвалену в квітні 2000 р. Верховною Радою. Але протягом 2000 р. помітні процеси економічного зростання не супроводжувалися відчутними якісними перетвореннями у вітчизняній економіці, позитивними структурними змінами, подоланням нагромаджених за останні роки деформацій у соціальній сфері. Попередній тривалий спад виробництва унеможливив досягнення відчутних зрушень у соціальній політиці.

Державотворчі процеси

Державне будівництво незалежної України ускладнювалося відсутністю відповідної законодавчої бази, перш за все нової Конституції, відповідно до якої необхідно було розробляти й приймати всі інші нормативно-правові акти. Конституція УРСР 1978 р. залишалася діючою до 1996 р., до неї в умовах розбудови самостійної держави було внесено понад 200 поправок. Закони, які приймалися, нерідко суперечили чинній Конституції, що підірвало принципи законності.

Основними державотворчими подіями й процесами в незалежній Україні є:

- заміна назви «Українська Радянська Соціалістична Республіка» на назву держави «Україна» (закон від 17 вересня 1991 р.);
- визначення правового статусу населення законом від 8 жовтня 1991 р. «Про громадянство

України»: громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти прийняття українського громадянства;

- прийняття закону «Про Державний кордон України» (4 листопада 1991 р.), яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони і перетину;
- прийняття Верховною Радою «Декларації прав національностей України» (1 листопада 1991 р.), у якій підкреслюється, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні й культурні права;
- формування Збройних сил на основі закону «Про збройні сили України» (6 грудня 1991 р.) і воєнної доктрини України (19 жовтня 1993 р.), яка базується на без'ядерному і позаблоковому статусі України, принципі розумної достатності озброєння, відмові від визнання будь-якої країни потенційним противником;
- створення Служби безпеки України (СБУ), компетенція якої полягає у захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного та оборонного потенціалу України, у боротьбі з організованою злочинністю у сфері управління й економіки;
- затвердження Верховною Радою державної символіки України (січень—лютий 1992 р.): Державний Герб (тризуб), Державний Прапор (синьо-жовтий), Державний Гімн (музика Михайла Вербицького (1815—1870 рр.) до національного гімну «Ще не вмерла України...», текст Павла Чубинського (1853—1884 рр.);
- створення Національного банку України, Української фондової біржі, посольств і консульств, експортно-імпорتنих організацій;
- формування трьох гілок влади — законодавчої, виконавчої і судової, відповідних владних інститутів;
- формування багатопартійної системи;
- розробка й прийняття нині діючої Конституції України (1996 р.) (конституційний процес триває, внесення змін до Конституції лишається актуальним питанням).

Конституційний процес

У жовтні 1990 р. Верховна Рада, спираючись на Декларацію про державний суверенітет, створила Конституційну комісію для розробки проекту Конституції. Комісію очолив Л. Кравчук. У червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції. Так розпочався **конституційний процес** — розробка й обговорення різних варіантів нової Конституції.

Конституційний процес умовно поділяють на два періоди.

У **перший період** (1992—1994 рр.) Конституційна комісія на чолі з Президентом Л. Кравчуком і Головою Верховної Ради І. Плющем, з ученими-правознавцями, судьями, працівниками правоохоронних органів, народними депутатами в її складі розробила два варіанти проекту Конституції, які були винесені на всенародне обговорення. Однак жоден із них не був прийнятий. Верховна Рада дванадцятого скликання (1990—1994 рр.) намагалася обмежити вплив Президента Л. Кравчука на внутрішні справи в країні. Протистояння Президента і Верховної Ради на тлі загальної кризи й зростаючого соціального протесту закінчилося рішенням сторін про дострокове припинення їхніх повноважень. Навесні 1994 р. пройшли вибори до Верховної Ради. Головою Верховної Ради (1994—1998 рр.) став лідер Соціалістичної партії України О. Мороз. Майже третину мандатів у парламенті отримали ліві партії. Улітку 1994 р. відбулися вибори Президента України. Перемогу здобув Л. Кучма, який у другому турі набрав понад 52 % голосів виборців.

У **другий період** (1994—1996 рр.) Конституційну комісію очолили Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз. Нові проекти Конституції створювалися представниками різних політичних партій. Найгострішими були питання про механізм прийняття Конституції, форму правління в Україні, питання власності, виборчої системи, державної мови і символіки. 8 червня 1995 р. між Верховною Радою і Президентом було підписано Конституційний договір, який регулював основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоуправління до прийняття нової Конституції. У лютому 1996 р. Верховна Рада почала обговорення нового проекту Конституції. Унаслідок суперечностей між Президентом і Верховною Радою Л. Кучма видав Указ про проведення у вересні 1996 р. Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України, намагаючись прийняти Конституцію, обминувши парламент. У пошуках компромісу було створено Узгоджувальну комісію на чолі з М. Сиротою. Було розв'язано спірні питання. У ніч на 28 червня 1996 р. більшістю голосів депутатів Верховної Ради Конституцію України було прийнято. Її текст підписали Президент України і Голова Верховної Ради. Був виданий Указ Президента про введення в дію Конституції України.

У діючій Конституції Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. За формою правління Україна є республікою, державного устрою — унітарною, тобто єдиною, соборною державою. Система прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією, відповідає міжнародним демократичним стандартам. Із прийняттям Конституції завершилося формування інститутів законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні.

Формування багатопартійної системи

Без партій, які є одним із базових інститутів демократичного суспільства, посередником між владою і народом, неможливе нормальне функціонування органів влади. Україна, відійшовши від тоталітарної однопартійності, у 1990 р. стала на шлях формування багатопартійної системи. На сьогодні в Україні існує понад 100 політичних партій. Їх за традицією поділяють на праві, ліві й центристські. До правих належать націонал-радикальні партії (Консервативна Республіканська партія, Українська Національна Асамблея та інші). Ліві — партії соціалістичного і комуністичного спрямування (Селянська партія України, Соціалістична партія України, Прогресивна соціалістична партія, Комуністична партія та інші). Центристські партії — це партії націонал-демократичного, націонал-державницького, ліберально-демократичного, соціал-демократичного спрямування (Народний Рух України, Демократична партія України, Партія Зелених України, Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана) та інші).

Прийняття закону «Про політичні партії в Україні» (28 квітня 2001 р.) було викликане саме потребою сприяти процесам зміцнення й консолідації політичних партій.

Внутрішньополітичні події після 1996 р.

У центрі політичного життя України були парламентські й президентські вибори, протистояння між парламентською та президентською владою. У березні 1998 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради. Вони вперше проводилися за мішаною мажоритарно-пропорційною системою. У виборах взяли участь 30 політичних партій та виборних блоків, вісім із яких подолали 4 %-вий бар'єр і отримали депутатські місця.

- Комуністична партія України (24,7 %)
- Народний Рух України (9,4 %)
- Блок Соціалістична партія України — Селянська партія України «За правду, за народ, за Україну» (8,6 %)
- Партія Зелених України (5,4 %)
- Народно-демократична партія (5 %)
- Всеукраїнське об'єднання «Громада» (4,7 %)
- Соціал-демократична партія України (об'єднана) (4 %)
- Прогресивна соціалістична партія (4 %)

Головою Верховної ради було обрано О. Ткаченка.

Вибори Президента України 1999 р. закінчилися переобранням Л. Кучми на другий термін (у другому турі виборів Л. Кучма набрав 56,25 %, а лідер КПУ П. Симоненко — 37,8 % голосів виборців).

Повторне обрання Л. Кучми зумовило значні зміни в керівництві державою. Спершу Прези-

дент запропонував Верховній Раді дати згоду на повторне призначення прем'єр-міністром В. Пустовойтенка, але депутати не погодились. Натомість кандидатура голови Національного банку В. Ющенка 23 грудня 1999 р. була підтримана більшістю правих та центристських фракцій і навіть частиною соціалістів.

Правляче у Верховній Раді ліве крило не підтримало президентський варіант реформаторського курсу. Протистояння між Президентом і парламентом загострилося. Реакцією на політику О. Ткаченка та його однодумців стало утворення 13 січня 2000 р. нової парламентської структури — парламентської більшості. Представники одинадцяти фракцій, груп та позафракційні депутати об'єдналися. Координаційну раду більшості очолив Л. Кравчук. Протистояння призвело до роздільних засідань парламенту. Координаційна рада більшості підтримала Президента та уряд В. Ющенка і заявила про намір змінити керівництво Верховної Ради. 21 січня на засіданні Верховної Ради 242 депутати проголосували за зміни Регламенту, відкликання О. Ткаченка та А. Мартинюка з посад голови парламенту і першого заступника, 1 лютого вже 255 народних депутатів обрали головою парламенту І. Плюща, його першим заступником — В. Медведчука, заступником — С. Гавриша. Із 8 лютого реорганізований парламент у повному складі продовжив роботу в сесійній залі. Ліві фракції були усунуті від керівництва парламентськими комітетами. Парламентська більшість була сформована головним чином завдяки зовнішньому тиску президентської адміністрації, тому в ній точилася боротьба між проурядовими та пропрезидентськими фракціями. Це з самого початку ставило під сумнів можливість ефективної діяльності парламентської більшості. Створена в лютому 2000 р. у парламенті більшість у квітні 2001 р. розпалася.

Важливою подією першої половини 2000 р. став референдум 16 квітня. Згідно з указом Президента про всеукраїнський референдум за народною ініціативою, на голосування було винесено шість питань: про недовіру Верховній Раді та надання Президентові додаткових повноважень щодо розпуску парламенту, обмеження депутатської недоторканності та зменшення кількості народних депутатів до 300, формування двопалатного парламенту і прийняття Конституції всеукраїнським референдумом.

«Народна ініціатива» була нашвидкуруч організована командою підтримки курсу президента. У разі успішної реалізації задуму Президент отримував можливість або розпустити Верховну Раду і, скориставшись уже відпрацьованими виборчими технологіями, забезпечити обрання нового парламенту зі стабільною пропрезидентською більшістю, або використовувати результати референдуму як засіб тиску на Верховну Раду, змушуючи її бути більш поступливою.

Ідеї референдуму не підтримувалися лівими і частиною правих політичних партій, а ба-

гато юристів висловлювали сумнів щодо його конституційності. Указ про проведення референдуму створив серйозні проблеми на міжнародній арені, поставивши під загрозу навіть членство України в Раді Європи. Гостра реакція європейських політиків пояснювалася бажанням запобігти встановленню в Україні авторитарного режиму. Конституційний Суд України визнав неконституційними перше і шосте питання референдуму (про недовіру Верховній Раді та про прийняття Конституції всеукраїнським референдумом), що в певній мірі заспокоїло українців й іноземних політиків. На референдум було винесено чотири питання із шести запланованих. Голосування закінчилося 16 квітня 2000 р. Понад 80 % громадян відповіли «так» на всі питання. Опозиція звинувачувала владу в грубих фальсифікаціях, проте Центральна виборча комісія таких не виявила. Це був серйозний успіх Президента. Однак лише парламент має право вносити до Конституції зміни, передбачені рішеннями референдуму. Імплементация (виконання, внесення в чинне законодавство) рішень референдуму затягнулася, а після подій кінця 2000 р. стало зрозуміло, що, принаймні, цей склад Верховної Ради не зможе набрати необхідних 300 голосів для внесення відповідних змін до Конституції.

Гострота політичної ситуації в країні була значною мірою зумовлена зникненням за нез'ясованих обставин опозиційного журналіста Г. Гонгадзе. 28 листопада 2000 р. О. Мороз зробив у парламенті сенсаційну заяву, що замовником знищення Гонгадзе нібито був Президент та його найближче оточення. На підтвердження цього лідер соціалістів оприлюднив аудіозаписи розмов Президента, зроблені офіцером його охорони майором М. Мельниченком, у яких йшлося також про хабарництво і корупцію, адміністративний тиск на хід президентських виборів, про переслідування опозиційних політиків, працівників засобів масової інформації та інші правопорушення. На початку 2002 р. американська експертиза засвідчила, що записи Мельниченка не змонтовані (щоправда, це відбувалося на тлі погіршення україно-американських відносин).

«Касетний скандал» став поштовхом до формування радикальної опозиції, головними вимогами якої стали відставка Л. Кучми і проведення позачергових президентських виборів. У грудні 2000 р. утворився рух «Україна без Кучми», у якому об'єдналися різні, навіть протилежні політичні сили. Комуністи не приєдналися до опозиційного руху, натомість розпочали власну кампанію під гаслом «Україна без Кучми і Ющенка».

17 квітня 2001 р. вперше за весь час незалежності України Верховна Рада заслухала звіт Кабінету міністрів про хід виконання програми діяльності уряду. Верховна Рада визнала роботу Кабінету міністрів незадовільною і 26 квітня більшістю голосів проголосувала за резолюцію недовіри Кабінету міністрів на чолі з В. Ющенком. 28 квітня Президент підписав Указ про відставку уряду.

29 травня 2001 р. Верховна Рада дала згоду на призначення прем'єр-міністром України А. Кінаха, який визначив завдання нового уряду:

- посилення соціальної спрямованості реформ;
- реформування податкової системи;
- підтримка та захист вітчизняних товаровиробників;
- активна структурна промислова й аграрна політика, що базувалася на інноваційній моделі розвитку;
- забезпечення рівних умов для всіх суб'єктів господарювання;
- розробка і реалізація стратегії розвитку паливно-енергетичного комплексу;
- адміністративна реформа спрямована на підвищення ефективності системи державної влади та формування громадянського суспільства.

На початку 2001 р. опозиція провела у Києві масові маніфестації. На Хрещатику за участі кількох партій було встановлено наметове містечко з антипрезидентськими гаслами. Намети простояли три тижні. За рішенням суду містечко було знесено силовим шляхом, а учасників акції тимчасово заарештовано. У різних регіонах України відбулися демонстрації і мітинги з вимогами розслідування «касетного скандалу» та відставки Л. Кучми. У відповідь влада організувала демонстрації, форуми та естрадні шоу на підтримку Президента. Кульмінацією акцій опозиції стали події 9 березня 2001 р. — у день народження Т. Шевченка, коли дійшло до сутичок з міліцією під стінами Адміністрації Президента. Міліція заарештувала понад 200 осіб, переважно студентів, більшість з яких невдовзі звільнили, але 16 членів УНА-УНСО на чолі з лідером організації А. Шкілем залишилися у в'язниці. Слідство і суд над ними тривали понад рік.

Під тиском акцій протесту влада змушена була відправити у відставку голову СБУ Л. Деркача та міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка. Однак після березня активність опозиції відчутно зменшилася. Переважна більшість населення залишилася поза акціями протесту. Спроба започаткувати процедуру імпичменту Президента не вдалася — проект відповідної постанови, внесений у Верховній Раді 26 квітня, набрав лише 209 голосів (за необхідних 226). У другій половині 2001 р. опозиція зосередилася на парламентських виборах і розійшлася по різних виборчих блоках. Кроком до налагодження політичного діалогу між владою і опозицією стала зустріч 11 квітня 2001 р. Президента з представниками 76 партій.

Схвалений у лютому 2001 р. Верховною Радою закон «Про вибори народних депутатів України» передбачав перехід до пропорційної виборчої системи (голосування за партійними списками). Проте Президент наклав на нього вето, мотивуючи це тим, що така система порушує права громадян, які не належать до політичних партій. На думку опозиції, справжні мотиви були інші: в одномандатних округах, де голосування відбувається за ма-

жоритарною системою, адміністративним органам легше контролювати вибори та підпорядковувати їх своїм інтересам. Досвід виборів 1998 р. свідчив, що більшість представників «партії влади» перемогла саме в одномандатних округах. Спроби подолати вето або досягти компромісу з Президентом не вдалися, і в жовтні Верховна Рада погодилася з більшістю пропозицій глави держави. Вибори, як і раніше, відбувалися за мішаною системою: одна половина депутатів обиралися в одномандатних округах, а інша — за партійними списками. У виборчих перегонах взяли участь 33 політичні партії і блоки, які досить чітко поділилися на чотири табори. Головною силою пропрезидентського табору став блок «За єдину Україну», сформований п'ятьма партіями: Аграрною партією України, Народно-демократичною партією, Партією промисловців і підприємців України, Партією регіонів та «Трудовою Україною». Блок очолив голова адміністрації Президента В. Литвин, другим номером у виборчому списку йшов прем'єр-міністр А. Кінах. На позиціях підтримки влади стояли також Соціал-демократична партія України (об'єднана), Партія Зелених України, блок Демократичної партії України і Демократичного союзу та декілька інших партій і блоків.

Десять політичних партій, серед яких Народний рух України, Український народний рух, Партія «Реформи і Порядок» і «Солідарність» утворили Блок В. Ющенка «Наша Україна», учасники якого відносили себе до поміркованої, конструктивної опозиції.

Основними силами некомуністичної опозиції стали Соціалістична партія України О. Мороза та Блок Ю. Тимошенко, до якого увійшли чотири партії: «Батьківщина», «Собор», Українська соціал-демократична партія та Українська республіканська партія. Ю. Тимошенко вдалося залучити до свого блоку відомих політиків: Л. Лук'яненка, А. Матвієнка, Г. Омельченка, В. Онопенка, Я. Головатого, С. Хмару. Економічні програми соціалістів і прибічників Ю. Тимошенко істотно різнилися. Однак спільними для них були вимога імпліменту Л. Кучми та перехід до парламентської форми правління.

Опозиційність до режиму декларувала й Комуністична партія України під проводом П. Симоненка. Однак включення до її виборчого списку Генерального прокурора М. Потебенька, відомого своєю лояльністю до Президента, змусило багатьох сумніватися у декларованій опозиційності.

Загалом вибори відбулися без значних порушень, 4 %-вий бар'єр подолали такі партії.

- «Наша Україна» (23,5 %)
- КПУ (20 %)
- «За єдину Україну» (11,8 %)
- Блок Ю. Тимошенко (7,2 %)
- СПУ (6,9 %)
- СДПУ(о) — (6,3 %)

У більшості одномандатних округів перемогли кандидати від блоку «За єдину Україну», переважно

завдяки використанню адміністративного ресурсу, особливо на рівні обласних державних адміністрацій. Завдяки цьому блок спромігся отримати найбільшу кількість мандатів, хоч на виборах за партійними списками посів лише третє місце, що свідчило про відчутну втрату довіри населення до керівництва держави. Як і на попередніх виборах, жодна політична сила не здобула абсолютної переваги в парламенті. Головою Верховної Ради України було обрано В. Литвина. Однак у червні 2002 р. «Єдина Україна» розпалася на сім фракцій. Парламентські вибори 2002 р. зафіксували серйозні зрушення в політичних уподобаннях українського суспільства. Уперше комуністи поступилися лідерством блоку національно-демократичного спрямування. Фракція КПУ виявилася третьою за кількістю після «Єдиної України» та «Нашої України».

21 листопада 2002 р. новим прем'єр-міністром України став глава Донецької облдержадміністрації В. Янукович: за його кандидатуру, внесену Президентом, проголосували 234 депутати з 237 присутніх на засіданні Верховної Ради. Того ж дня Президент підписав указ про його призначення. У своєму виступі перед депутатами В. Янукович наголосив, що першочерговим завданням майбутнього уряду є подолання бідності народу, посилення середнього класу, із цією метою його уряд планує зниження податків для середнього й малого бізнесу.

У 2002 р. Президент заявив про необхідність проведення політичної реформи, яка передбачала: обрання депутатів за партійними списками; формування коаліційного уряду парламентською більшістю, яка відповідає за його роботу; наділення Президента правом розпускати парламент у разі нестворення у визначений термін більшості, неспроможності більшості сформувати уряд, неухвалення державного бюджету на наступний рік; визнання результатів всеукраїнського референдуму без затвердження будь-яким органом влади; розподіл парламенту на дві палати; перетворення України на парламентсько-президентську республіку; розмежування в часі виборів до Верховної Ради, органів місцевого самоврядування, Президента, але впродовж одного року та на один термін — п'ять років.

6 березня 2003 р. було прийнято Указ Президента «Про винесення на всенародне обговорення Проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України»».

Наближення президентських виборів 2004 р. все більше активізувало політичне життя в країні.

Культурне й духовне життя суспільства

Із проголошенням незалежності України відродження національної культури стало державною справою. Для українців відкрилася перспектива вільного розвитку і набуття престижності своєї мови і культури.

У жовтні 1989 р. було прийнято «Закон про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах життя суспільства. Українську мову в республіці було проголошено державною. Конституція України затвердила за українською мовою статус державної мови, а також гарантувала вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов.

Для забезпечення духовного і соціально-економічного розвитку держави почалося реформування системи освіти. З'явилася велика кількість ліцеїв, гімназій, коледжів, профільних академій, університетських комплексів. Нова модель освіти передбачає диференціацію, гуманізацію навчання й виховання, особистісний підхід. Проте загальний стан економіки обмежує фінансування освіти.

Недостатнє фінансування обумовило кризові явища і в науці: відтік вчених із наукової сфери в інші структури і за кордон, втрата провідних позицій з ряду фундаментальних досліджень, відставання від Заходу за рівнем наукових розробок.

Утвердження демократії сприяло оновленню літератури й мистецтва, гарантувало свободу творчості, вільний розвиток найрізноманітніших художніх стилів і жанрів.

Останні десятиліття позначилися активізацією релігійного життя. Ще наприкінці 1980-х рр. була легалізована діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Українська православна церква в процесі своєї перебудови виявилася розколотою на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП), Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ-МП). Серед віруючих і частини духовенства останнім часом посилюється прагнення до створення єдиної православної церкви в Україні.

Серед населення України поширюється вплив протестантизму, іудаїзму, ісламу. В Україні діють 105 релігійних об'єднань, діалог між якими здійснюється в рамках Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Держава спрямовує свої зусилля на те, щоб представники всіх конфесій були повноправними учасниками громадського життя. Свобода совісті стала важливим елементом життя незалежної України.

За останні кілька років у культурному розвитку сталися певні зрушення. На потреби культури в державному бюджеті 2005 р. було асигновано в півтора разу більше коштів, ніж у 2004 р. На 35 % підвищилася заробітна плата працівників культурної сфери. Щоправда, несприятлива економічна ситуація призвела до понаднормативної інфляції, що позначилося на реальних заробітках діячів освіти й культури.

Верховна Рада України стала приділяти більше уваги питанням культури й освіти, ніж раніше. У квітні 2005 р. в парламенті відбулися слухання на тему «Культурна політика в Україні: пріоритети, при-

нципи та шляхи реалізації». Парламент зобов'язався оперативно розглянути ряд законів і державних програм у галузі культури й освіти. Зокрема, ідеться про формування нових механізмів сприяння розвитку культури в цих периферійних центрах України, про збереження й використання замків, пам'яток дерев'яної і мурованої церковної архітектури, розвиток туризму, охорону та збереження нематеріальної культурної спадщини, розширення участі України в програмах і проектах Ради Європи та Європейського союзу, розвиток мережі інформаційно-культурних центрів України за кордоном.

Викликає занепокоєння стан національної кіноіндустрії. Вітчизняне кіновиробництво виявилось згорнутим, за 2005 р. у широкий прокат не вийшло жодного нового повнометражного ігрового фільму. Засилля американської і російської кіноіндустрії в кінопрокаті й на каналах телебачення несе загрозу розмивання суспільної свідомості.

Спад кіновиробництва значною мірою є технологічним: громадяни перестали відвідувати кінотеатри внаслідок колосальної конкуренції з боку телебачення й домашнього кіно в різних формах відтворення. Проте подолання спаду вітчизняного кіновиробництва можливе за активної допомоги держави: послаблення податкового тиску на кіновиробництво, зниження ставок увізного мита на матеріали та обладнання, бюджетне інвестування в продюсерські проекти на конкурсних засадах, створення сучасної системи кредитування кіновиробництва, перерозподіл доходів від прокату іноземних фільмів та продажів на відеоринку тощо.

Українські митці, у тому числі молодь, беруть активну участь у конкурсах, а в останні роки українські виконавці вийшли на широкий європейський і світовий простір: на пісенному конкурсі «Свробачення» у 2004 р. перемогла українська співачка Руслана; київський дитячий хор «Щедрик» переміг у двох номінаціях фестивалю самодіяльних колективів «Духовна музика в Римі».

Однією з масштабних подій культурного життя України став міжнародний конкурс молодих піаністів пам'яті В. Горвця. За десять років існування конкурс розрісся. У квітні 2005 р. в ньому взяли участь 26 країн, які надіслали 98 конкурсантів віком від 9 до 33 років. Журі очолював український композитор Мирослав Скорик.

Зовнішня політика

Після проголошення Акта про державну незалежність Україна вперше стала рівноправним суб'єктом міжнародних відносин. 5 грудня 1991 р. після Всеукраїнського референдуму Верховна Рада звернулася із Заявою до парламентів і народів світу, у якій наголошувалося, що Україна згідно з цілями і принципами ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, дотримуючись принципів міжнародного права. Надзвичайно важливим питанням було

визнання України державами світового співтовариства. Першими 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща і Канада, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва, 5 грудня — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія, Хорватія; упродовж місяця Україну визнали 57 країн, а до кінця року — 132 країни. На сьогодні незалежність України визнали практично всі країни світу.

Основні принципи зовнішньої політики України визначені в Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), у нормативно-правовому акті Верховної Ради «Основні напрямки зовнішньої політики України» (1993 р.), у Конституції України (1996 р.):

- невтручання у внутрішні справи інших держав, взаємовигідне, рівноправне співробітництво з ними;
- відмова від участі у військових блоках;
- участь у процесі ядерного роззброєння (улітку 1996 р. Україна стала без'ядерною державою);
- визнання пріоритету міжнародного права;
- визнання існуючих у світі кордонів.

Після проголошення незалежності Україна активізувала свою зовнішньополітичну діяльність у міжнародних організаціях: ЮНЕСКО, МАГАТЕ, МОП, Всесвітній організації охорони здоров'я, Союзі електрозв'язку. Україна має п'ять постійних представництв у міжнародних організаціях, є членом більш як 40 міжнародних і міжурядових організацій. Міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко був Головою Генеральної Асамблеї ООН. У 2000—2001 рр. Україна виконувала функції непостійного члена Ради Безпеки ООН. У березні 2001 р. Україна головувала на засіданнях Ради Безпеки ООН.

9 листопада 1995 р. Україна стала членом Ради Європи і пов'язує з участю в роботі цієї організації подальшу інтеграцію до Європи. Участь делегації України в засіданнях Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) покликана сприяти зміцненню демократії та правопорядку в Україні. Наприкінці січня 2001 р. в ПАРЄ відбулися слухання про свободу слова в Україні.

Співпраця України з Організацією європейської безпеки і співробітництва дозволила нашій країні одержати гарантії безпеки, поваги до незалежності й суверенітету, територіальної цілісності з боку Росії, США, Великої Британії.

Улітку 1997 р. в Мадриді Україна підписала Хартію про особливе партнерство з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО).

Як країна-співзасновник Ради Євроатлантичного партнерства й активний учасник програми «Партнерство заради миру» Україна поглиблює практичне співробітництво з НАТО (проведення спільних операцій і навчань під егідою Ради Безпеки ООН). Україна і країни НАТО проводять регулярні консультації з питань регіональної безпеки, запобігання конфліктам, здобуття військової освіти.

Важливим напрямком зовнішньополітичної активності України є налагодження відносин з Ро-

сійською Федерацією. Принципові розходження між Україною та Росією криються в різних підходах до Співдружності Незалежних Держав (СНД) і до розширення НАТО на схід.

Україна виступає проти перетворення СНД на наддержавну структуру зі своїми органами влади й управління. Україна виходить з того, що основні надії слід покладати на розширення співробітництва між державами на двосторонній основі, а СНД має сприяти перш за все вигідним торгово-економічним відносинам. У квітні 1994 р. Україна приєдналася на правах асоційованого члена до економічного союзу в рамках СНД. Це дало можливість налагоджувати стосунки, у яких Україна зацікавлена і які не суперечать її національним інтересам і чинному законодавству. З боку ж Російської Федерації простежується намагання перетворити СНД на структуру з наднаціональними повноваженнями.

Україна вважає, що ставлення до Організації Північно-Атлантичного Договору, як і рішення щодо вступу до нього — це внутрішня справа кожної суверенної держави. Однак Україна виступає проти того, щоб на території країни, яка вступила до НАТО, розміщувалася ядерна зброя. Росія виступає проти вступу до цього альянсу країн, які свого часу знаходилися у сфері впливу СРСР.

Проте у відносинах між Україною і Росією немає нездоланих труднощів. Важливе значення в розвитку двосторонніх відносин має досягнення домовленостей щодо розподілу Чорноморського флоту та підписання широкомасштабного Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Його підписали у Києві 31 травня 1997 р. Президент України Л. Кучма і Президент Росії Б. Єльцин. Сторони зобов'язалися будувати свої відносини без застосування сили, без економічних та інших засобів тиску. Україна та Росія зобов'язалися не укладати з третіми країнами будь-яких угод, спрямованих проти однієї із них. Договір підтвердив, що дві держави погодилися цивілізовано співіснувати, враховуючи власні інтереси й інтереси одна одної.

Перспективи розвитку відносин України і Росії вимагають створення нормативно-правової бази в фінансовій, податковій, банківській і митній сферах. Наприкінці 1999 — на початку 2000 р. загострилася енергетична криза в Україні, пов'язана з роз'єднанням єдиної енергосистеми. Україна, маючи велику заборгованість перед Росією за отримані енергоносії, не могла повністю розрахуватися за них. У 2000—2001 рр. відбулися двосторонні переговори про подолання енергетичної кризи в Україні.

12 лютого 2001 р. відбувся візит в Україну Президента Росії Володимира Путіна. У ході переговорів були досягнуті домовленості про постачання газу через територію України в Європу; про співробітництво в галузі електроенергетики, освоєння космічного простору (спільна діяльність у ракетобудуванні). Велися переговори про борги України за енергоносії.

16 лютого 2001 р. у Харкові міністри закордонних справ України, Росії і Молдови обговорювали питання митного врегулювання. 13—14 грудня 2001 р. у Харкові пройшов російсько-український економічний бізнес-форум за участю В. Путіна й Л. Кучми, на якому було підписано угоду про будову реакторів Рівненської та Хмельницької АЕС, співробітництво в сфері літакобудування, транзит російського газу через територію України, спрощення перетину кордонів для жителів Харківської та Білгородської областей, митного режиму прикордонної торгівлі, охорону екології річки Сіверський Дінець. Президент України Л. Кучма підкреслив, що Росія залишається стратегічним партнером на півночі. Саме тому 2002 р. був проголошений «роком України в Росії», а 2003 р. — «роком Росії в Україні». Протягом 2002 р. відбулися ряд зустрічей президентів України та Росії, на яких обговорювалися і вирішувалися різні економічні й політичні проблеми.

У 1996 р. на конференції міністрів закордонних справ в Австрії Україна стала членом Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), куди входять країни-сусіди України — Польща, Словаччина, Білорусь, Румунія. Участь України в діяльності цієї організації створює можливості для розширення співробітництва в таких галузях, як транспорт, зв'язок, енергетика, навколишнє середовище та екологічна безпека, наука і технологія, сільське господарство, статистика, інформація, культура.

Досить активно розвиваються українсько-польські відносини. У січні 1997 р. відбувся візит Л. Кучми до Польщі й підписання Меморандуму про заходи щодо лібералізації двосторонньої торгівлі; у серпні 1998 р. Україну відвідав президент Польщі А. Квасневський.

В українсько-румунських відносинах існують певні територіальні проблеми (претензія Румунії на острови в Чорному морі), хоча 1997 р. президенти обох країн підписали Договір про дружбу, співробітництво і добросусідство.

До першочергових пріоритетів зовнішньої політики належить також співробітництво зі США, яке поступово еволюціонує у напрямі виходу на рівень партнерських відносин. Поліпшенню американо-українських відносин значною мірою сприяла реалізація Україною свого без'ядерного статусу. У січні 1994 р. у Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язувалася протягом семи років вивести до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди. Наприкінці цього ж року в Будапешті під час роботи НВСЄ лідери України, Росії, США й Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки України.

11—12 травня 1995 р. відбувся офіційний візит Президента США Б. Клінтона до Києва. 19 вересня 1996 р. було проголошено створення Міждержавної комісії зі співробітництва між Україною і США. Її очолили Президент України Л. Кучма і віце-президент США А. Гор. Створення такої комісії сприяє

взаємодії між країнами в сфері національної безпеки, зовнішньої політики, торгівлі та інвестицій.

На початку червня 2000 р. відбувся візит Президента США Б. Клінтона в Україну. У ході переговорів порушувалося широке коло проблем — від європейської безпеки до охорони довкілля. Обговорювалися також питання поглиблення інвестиційної і торговельної співпраці між країнами. Президент США повідомив, що США нададуть допомогу Україні в розвитку малого та середнього бізнесу. Досягнуто домовленості про зняття квот на комерційні дослідження космосу, що сприяло участі України в спільних проектах запуску космічних апаратів. Було досягнуто домовленості про співпрацю України і США в ядерній енергетиці та питаннях безпеки на атомних станціях. Президент США підтримав участь України у створенні енергетичного коридору «Схід—Захід» від Каспійського регіону до світових ринків.

У травні 2002 р. Україна оголосила про свій європейській вибір, проте шлях у цьому напрямку не передбачався легким. Для цього потрібні були реформи, які б забезпечили досягнення європейських стандартів розвитку. У липні 2002 р. відбувся саміт «Україна — ЄС», де основним було питання про надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого членства в ЄС. У ході роботи самміту зазначалося, що Україна ще не відповідає стандартам ЄС і не потрапляє до переліку країн, які мають увійти до ЄС у 2004 р. та 2007 р. У 2003 р. Україна отримала статус «країни — сусіда ЄС».

Щоб домогтися підтримки США, уряд України у 2003 р. направив до Кувейту, а згодом до Іраку, військовий контингент. Проте ця зовнішньополітична акція в країні була сприйнята неоднозначно. Перебування українських військових у регіоні призвело до їх втягнення у збройне протистояння між іракськими партизанами і окупаційними військами і, відповідно, до болючих втрат (загинуло 18 осіб).

Курс на інтеграцію України в Європейське співтовариство поєднується з участю в інтеграційних процесах зі східними країнами. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану уклали угоду про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП).

Крім європейської інтеграції та тісних відносин з Росією основними пріоритетами зовнішньої політики України були:

- економізація зовнішньої політики, тобто зовнішньополітичні зв'язки повинні підкріплюватися й економічним співробітництвом;
- розвиток зв'язків зі стратегічними партнерами;
- створення позитивного іміджу України;
- забезпечення диверсифікації постачання енергоносіїв;
- підтримка відносин зі світовим українством (українська діаспора);
- реалізація переваг свого геополітичного положення.

Важливим напрямком української зовнішньої політики стала участь українських військових у миротворчих операціях ООН.

Після президентських виборів 2005 р. нове українське керівництво на чолі з В. Ющенком проголосило курс на євроінтеграцію. Перед країною відкрилися нові перспективи отримання статусу країни з ринковою економікою, вступу до Світової організації торгівлі (СОТ). Україна подала заявку на вступ до ЄС. На саміті Україна—ЄС, що відбувся в кінці жовтня 2006 р. в Гельсінкі, прем'єр-міністр Фінляндії, голова Європейської Ради Матті Ванханен запевнив, що ЄС готовий із 2007 р. розпочати з Україною переговори щодо нового формату угоди вступу країни до ЄС, й основним елементом цього документа має стати створення зони вільної торгівлі. Цьому має передувати вступ України до СОТ. Планується, що офіційне засідання Робочої групи з розгляду заявки про вступ України до СОТ відбудеться у 2007 р. Передбачається також вступ України в НАТО. Але реалізація цих амбітних планів потребує наполегливої праці.

Вибори Президента України 2004 р. «Помаранчева революція»

Вибори Президента України 2004 р., як і передбачалося, стали переломними в історії України. Ще задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії всі політичні сили країни, як урядові, так і опозиційні, стали готуватися до них. Тривалий час незрозуміло залишалася позиція Президента України Л. Кучми. Конституційний Суд України визнав, що згідно з Конституцією України (1996 р.) він перебуває при владі лише перший термін, хоча фактично залишається при владі вже два терміни. Зрештою Л. Кучма відмовився від участі у виборах 2004 р. Кандидатом від влади став діючий Прем'єр-міністр України В. Янукович.

Опозиційні сили згрупувалися навколо В. Ющенка, лідера «Нашої України», колишнього голови Національного банку України, Прем'єр-міністра 2000—2001 рр.

Однією з особливостей передвиборчої кампанії стала велика кількість кандидатів у Президенти України — більше двадцяти. Проте головна передвиборча боротьба точилася між двома кандидатами: В. Януковичем і В. Ющенком.

31 жовтня 2004 р. відбулися президентські вибори. У результаті голосування голоси виборців розподілилися таким чином: В. Ющенко — 39,26 % голосів, В. Янукович — 39,11 %, О. Мороз — 5,82 %, П. Симоненко — 4,97 %, Н. Вітренко — 1,53 %, А. Кінах — 0,93 %. Решта кандидатів набрали менше 1 % голосів кожен.

Такий розподіл голосів не виявив переможця, який мав би набрати більше 50 %. Другий тур виборів було призначено на 21 листопада 2004 р. Основними політичними суперниками в цьому турі, як і в першому, були В. Ющенко і В. Янукович.

Після першого туру про підтримку В. Ющенка заявили О. Мороз та А. Кінах. В. Януковича підтримала Н. Вітренко.

За результатами другого туру виборів ЦВК оголосило переможцем у виборах В. Януковича. Проте екзитполи засвідчували перемогу В. Ющенка, звинувачуючи кандадати від влади у фальсифікаціях і махінаціях. Унаслідок цього 21 листопада опозиція зібралася на мітинг на центральній площі Києва — майдані Незалежності. Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до 8 грудня 2004 р. і дістала назву «Помаранчева революція».

На вимогу частини депутатів відбулося позачергове засідання Верховної Ради України, щоб обговорити ситуацію, яка склалася, і прийняти відповідне рішення. Проте, проурядові фракції і комуністи відмовилися взяти в ньому участь. На цьому засіданні В. Ющенко як політичний акт прийняв присягу Президента України.

Попри все, 26 листопада ЦВК оголосила президентом В. Януковича.

Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на Хрещатику і майдані Незалежності. Лідери опозиції закликали мітингуючих взяти в облогу будинок Адміністрації Президента України, а згодом і Кабінет Міністрів України.

Того ж дня до Києва стали з'їжджатися і прихильники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які розбили наметове містечко навпроти будинку Кабінету Міністрів України.

У країні склалася вкрай напружена ситуація: загроза силових дій як з боку правоохоронних органів, так і з боку прихильників ворогуючих таборів, політична криза, загроза економічної кризи.

Тим часом Верховний Суд України наклав заборону на публікацію результатів ЦВК до моменту оголошення свого рішення.

27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято постанову про політичну кризу в Україні, визнано факт фальсифікації виборів та фактично анульовано рішення ЦВК. Парламент висловив недовіру ЦВК і назвав неприпустимим застосування сили проти учасників акції громадської непокорі.

Прихильники В. Януковича взяли курс на сепаратизм, на розкол країни. «З'їзд депутатів всіх рівнів» у Северодонецьку закликав до проголошення Південно-Східної Автономної Республіки. Провідну роль у цьому процесі відігравали лідери Донецької, Луганської, Харківської та інших областей. У той же час, у західних і центральних регіонах країни місцеві Ради приймають рішення про визнання Президентом України В. Ющенка.

Для розв'язання складної ситуації до України з посередницькою місією прибули представники Польщі, Литви, Росії, ОБСЄ та ЄС. Зрештою за до-

помогою міжнародних посередників сторони конфлікту (Президент України Л. Кучма і кандидати у Президенти України В. Ющенко і В. Янукович) виробили формулу політичного врегулювання кризи. Але все залежало від рішення Верховного Суду України, який 29 листопада приступив до розгляду скарги, поданої довіреними особами В. Ющенка про визнання незаконними дій ЦВК щодо оголошення переможця другого туру виборів і відміну відповідної постанови про його підсумки.

3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошених ЦВК 26 листопада 2004 р., і призначив на 26 грудня 2004 р. переголосування.

7 грудня Л. Кучма підписав Указ про відпустку В. Януковича на період передвиборчої кампанії і призначив М. Азарова виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра України.

Щоб унеможливити масові фальсифікації під час переголосування, було розроблено зміни до Закону «Про вибори Президента України». Ці пропозиції, згідно з домовленостями, були поставлені на голосування у Верховній Раді України в пакеті зі змінами і доповненнями до Конституції України (політична реформа). Також голосувався проект у першому читанні про реформування системи місцевого самоврядування. 8 грудня пакет було проголосовано переважачою більшістю депутатів. Відразу в сесійній залі проголосовані документи були підписані Президентом України Л. Кучмою. На цьому засіданні Верховна Рада України затвердила і новий склад ЦВК, який очолив Я. Давидович.

Таким чином, політична криза в країні була розв'язана шляхом компромісу, народ України відстояв свої права мирним шляхом, засвідчивши свою прихильність демократичним ідеалам.

Після цього масові акції на майдані Незалежності в Києві припинилися, але наметове містечко на Хрещатику продовжувало функціонувати.

Переголосування 26 грудня 2004 р. дало такі результати: за В. Ющенка проголосувало 51,99 % виборців, які взяли участь у голосуванні, за В. Януковича — 44,21 %. Інавгурація нового Президента України В. Ющенка відбулася 23 січня 2005 р.

Прем'єр-міністром України було обрано Юлію Тимошенко.

Вибори Верховної Ради України 2006, 2007 рр.

Вибори до Верховної Ради України були проведені 26 березня 2006 р. Голосування відбувалося за партійними списками.

У виборчих перегонах узяли участь 45 політичних партій та блоків, проте 3 %-й бар'єр подолали тільки п'ять політичних сил:

- Партія регіонів — 32,14 %;
- Блок Юлії Тимошенко — 22,29 %;

- Блок «Наша Україна» — 13,94 %;
- Соціалістична партія України — 5,67 %;
- Комуністична партія України — 3,66 %.

40 інших партій і блоків не потрапили до парламенту. 12 із них набрали менше ніж 25 тис. голосів кожний. Найменше голосів отримала партія «Вперед, Україно!». За її кандидатів у народні депутати по всій Україні проголосувало лише 6970 виборців.

Електоральна картина парламентських виборів була ідентичною з картиною президентських виборів. Партія регіонів здобула перше місце у восьми областях (Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській), а також в АРК і м. Севастополі. БЮТ переміг у 13 областях і м. Києві. Блок «Наша Україна» здобув перемогу лише в трьох областях — Івано-Франківській, Львівській і Закарпатській. Соціалістична партія України мала найкращі результати тільки в Черкаській (друге місце), а також Вінницькій, Чернігівській, Київській, Кіровоградській, Донецькій областях (третє місце). Найбільшим здобутком Комуністичної партії України було третє місце на виборах у Дніпропетровській і Луганській областях, а також у м. Севастополі.

Парламентські вибори засвідчили, що більшість громадян України відкинула ідеї комуністичної реставрації і підтвердила вибір на користь незалежності, ринкової економіки та демократії. Однак проблеми структурування суспільства та створення у парламенті демократичної більшості, налаштованої на прискорене реформування державних структур, народного господарства та духовної сфери, залишилися актуальними.

Участь України в діяльності ООН та інших міжнародних організацій дозволила їй закріпити свій міжнародний статус. Україну стали сприймати як державу, що є частиною Європи й усього міжнародного співтовариства. Український народ, який попри всі незгоди й економічні труднощі зберігає патріотичні почуття й сумлінно працює, в різних сферах діяльності впроваджуючи демократичні ідеали, заслуговує на повагу сучасників і добру історичну пам'ять майбутніх поколінь.

30 вересня 2007 р. відбулись дострокові вибори до Верховної Ради України.

У виборчих перегонах 3 %-й бар'єр подолали:

- Партія регіонів — 33,37 %;
- Блок Юлії Тимошенко — 30,71 %;
- Україна — Народна самооборона — 14,15 %;
- Комуністична партія України — 5,39 %;
- Блок Литвина — 3,96 %.